

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

З.М. ИСЛОМОВ

**ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, МОХИЯТИ,
ИЖТИМОЙ ВАЗИФАСИ**

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Тошкент - 2004

Тошкент давлат юридик институти ўқув – услубий Кенга – шининг қарорига кўра нашрга тавсия этилди (2003й. 24 октябрь, 2 – сонли баённома)

Масъул муҳаррир: М.М. Файзиёв
юридик фанлари доктори,
профессор

Тақризчилар: Х.Т. Одилқориев
юридик фанлари доктори
М.А. Ҳамидова
юридик фанлари номзоди
Н. Сабуров
юридик фанлари номзоди
Ф. Муҳиддинова
юридик фанлари номзоди

Профессор З.М.Исломов мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти асослари барпо этиластганини ҳамда унинг негизида янги замонавий ғоялар, янгича ёндашувлар шаклланаётганини ҳисобга олган ҳолда, ҳуқуқ ва давлат назариясининг қатор долзарб муаммоларига бағишланган ўқув қўлланмалар туркумини яратишга киришди. Қўлингиздаги қўлланмада муаллиф инсон ҳуқуқларини юридик фаннинг бошланғич нуқтаси сифатида эътироф этиш билан бирга, ҳуқуқнинг ўзини тартибга солувчи куч, аниқроғи, ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишнинг алоҳида тури сифатида таҳлил этар экан, ижтимоий нормалар тизими, ҳуқуқий нормаларнинг ахлоқий ва бошқа ижтимоий нормалардан фарқи, ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро нисбати, ҳуқуқнинг ижтимоий қиммати каби масалаларни атрофлича ёритишга, ҳуқуқ моҳияти, тушунчаси ва белги хусусиятларини теранроқ очишга ҳаракат қилган.

Ушбу ўқув қўлланма ҳуқуқ назарияси муаммолари билан шуғулланувчи мутахассисларга, юридик олий ўқув юртлиари ўқитувчи ва аспирантлари, магистратура тингловчилари ва талабаларига мўлжалланган.

© З.М.Исломов.

© Тошкент Давлат юридик институти, 2004 й.

КИРИШ

Мустақиллик туфайли қарийб уч минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек миллий давлатчилиги тажрибасини, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий асосларини илмий тадқиқ этиш, уни ҳар томонлама ўрганиш истиқболли вазифага айланди. Айниқса, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниш, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда инсонпарвар демократик давлат барпо этиш конституциявий принцип сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида белгилаб қўйилганлиги ушбу масаланинг нақадар долзарблигидан далолат беради.

Маълумки, юртимизда қарийб бир ярим аср ҳукмронлик қилган чор ҳукумати ва собиқ шўро давлати маҳаллий аҳолининг ҳуқуқий-сиёсий билими ва онги ўсишига тиш-тирноғи билан қаршилик қилди. Мустамакчиликнинг ҳамма даврларида туб аҳоли вакилларининг давлат ишларида иштирок этишига деярли йўл берилмади. Барча ҳуқуқ ва имтиёзлар келгиндилар измида бўлди. Ўзбеклар ўз юртида бегонадай бўлиб яшади. Бу, шубҳасиз, ҳуқуқсизликнинг ўта жирканч кўринишларидан бири эди.

Бинобарин, Президент Ислом Каримов таъбири билан айтганда, эндиликда «халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши лозим. Зеро, мустақиллик сўзининг замирида ҳам катта, улуғ ҳуқуққа эга бўлиш деган тушунча ётади. Яъни мустақиллик нафақат ўзини эркин сезиш, ўз ҳаётини қуриш, балки ўз ҳаётмамотини ҳал этишда катта ҳуқуққа эгалик ҳам демакдир»¹. Авваламбор, ички ва ташқи сиёсатни миллий манфаатлар устуворлигини таъминлаган ҳолда юргизиш ҳуқуқига эга бўлдик. Шунингдек, юртимизнинг бебаҳо бойликларига чинакам эгалик ҳуқуқини кўлга киритиш, ундан халқ фаровонлиги йўлида фойдаланишдек иқтисодий эркинликка эришдик. Қолаверса, истиқлолга, озодликка, миллий давлатчиликка эга бўлишга, адолатли жамият қуришга бўлган асрий орзу-умидларимизни рўёбга чиқаришдек маънавий ҳуқуқ соҳибига айландик.

¹ Каримов И.А. Ҳафсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1998. 29-30-бетлар.

Мана, истиқлол боис мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ҳамда эркин фуқаролик жамияти барпо этилаётган ҳозирги даврда ҳуқуқий билим ва онга, ҳуқуқий маданият, маънавият ва маърифатга бўлган талаб ва эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Шу муносабат билан Юртбошимиз ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этилишини, қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ижтимоий адолат қарор топишини таъминлаш, шахснинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда ҳуқуқий билимдонликнинг аҳамиятини қайта-қайта таъкидлаб келмоқда. Ана шу гоё ва назарий йўл-йўриқлар унинг қатор асарларида, нутқ ва маърузаларида, жумладан, «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида»ги Фармонида ўз ривожини топиб келаётганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Демак, «биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айти замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак»¹.

Юқоридаги фикрларни ҳамда мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини демократлаштириш ва эркинлаштириш жараёнида, тарихий асоснинг илдизларига, миллий ва умуминсоний қадриятларга таянган ҳолда, янги замонавий гоёлар, янгича ёндашувлар шаклланаётганлигини эътиборга олиб, ҳуқуқ ва давлат назариясининг қатор муаммоларига бағишланган ўқув қўлланмалар туркумини яратишга киришдик. Қўлингиздаги қўлланма уларнинг дастлабки ҳисобланади.

Моҳиятан олиб қараганда, **ҳуқуқ – тартибга солувчи куч**. Шунга кўра ушбу рисолада **ҳуқуққа ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишнинг алоҳида тури** сифатида ёндашилди. Шундан келиб чиқиб, мазкур ўқув қўлланмада инсон ҳуқуқларини юридик фаннинг бошланғич нуқтаси сифатида эътироф этган ҳолда: **ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солиш – объектив зарурат; кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга**

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI асрга интиломоқда. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 17-18-бетлар

Йўналтирилган ижтимоий нормалар тизими; ҳуқуқий нормаларнинг ахлоқий ва бошқа ижтимоий нормалардан фарқи; корпоратив нормалар, уларнинг ўзига хос хусусиятлар ва аҳамияти; ҳуқуқ нормалари ва урф-одатларнинг ўзаро нисбати; ижтимоий вазифасига кўра ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, белгилари; ҳуқуқ принциплари; давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро нисбати; ҳуқуқнинг функциялари; ҳуқуқий ва сиёсий нормалар; ҳуқуқ ва иқтисодиёт; ҳуқуқнинг ижтимоий қиммати; ҳуқуқ назарияси мактаблари; ҳуқуқнинг замонавий тушунчаси каби масалаларни атрофлича ёритишга ҳаракат қилдик.

ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ, ИЖТИМОИЙ ВАЗИФАСИ

ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ НОРМАТИВ ТАРТИБГА СОЛИШ – ОБЪЕКТИВ ЗАРУРАТ

Аввалламбор, тор маънода – ҳуқуқни фақат юридик нормалар тизими сифатида тушуниш; кенг маънода – ҳуқуқни эркинлик ва адолат мезонлари билан боғлиқ ҳолда ўрганиш; ҳуқуқни унинг томонидан тартибга солувчи ижтимоий муносабатлар билан бир хил, тенг деб қаровчи ёндашув шаклланганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Шу ўринда ҳақли савол туғилади: ахир, ҳуқуқнинг нималигини яхши билмай туриб, унинг тўғри қўлланиши, қонунийлик, ҳуқуқий масъулият ва ҳоказолар ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкинми?

Ҳуқуқ тушунча ва тасаввурлари орасида *ҳуқуқни тартибга солувчи куч* сифатида англаш ва тушуниш алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, ҳуқуқ тушунчаси кенг маънода жамиятдаги тартибга солувчи, барқарорлаштирувчи куч – «ким» ва «нима»нинг бирор хатти-ҳаракатни амалга ошириш, унга киришишга ҳақли ёки ҳақсизлигини аниқловчи восита. Бунда «ҳуқуқ» сўзини фоят нозик тушуниш, идрок этиш бизни унинг асл маъносига жуда ҳам яқинлаштиради. Яна кенг маънода ҳуқуқ кишиларнинг у ёки бу хатти-ҳаракатини ўринли ёки ўринсиз деб топиш учун асос яратади. Демак, ҳуқуқ моҳиятига кўра кишиларни, бутун инсоният ҳамжамиятини нормал, тартибли ҳаёт билан таъминлашга даъват этилган. Шу билан бирга, ҳуқуқ шахснинг бирон-бир ҳолати, кишиларнинг қилмишлари, ахлоқий хатти-ҳаракатлари қонуний ёки ноқонунийлиги эътироф этилишини таъминлайди.

Ҳар бир соғлом фикрли инсонга яхши маълумки, агар жамиятда кишиларнинг мураккаб, кўпинча кескин низоли муҳитида амалий натижа берадиган тартибга солувчи куч ва барқарорликни таъминловчи восита бўлмаса, инсоният пайдо бўлганидан то ҳозирги кунга қадар яшаб қолмаган, ўз муддаоларини рўёбга чиқара олмаган бўларди. Айни чоғда инсоннинг бир бутун ижтимоий организм – жамиятда муайян бир мавқеда мавжуд бўлиши, унинг хатти-ҳаракати, қилмиши эса инсон ва кишиларнинг маъқур ҳамжамияти «ҳуқуқ

бўйича» ҳаракат қила олган тақдирда умумэътироф этилган асосга эга бўлади¹.

Бинобарин, ҳозирги замон ижтимоий фанида жамиятни бир бутун ижтимоий организм – ажралмас, яхлит тизим деб қараш устувор аҳамият касб этмоқда.

Маълумки, ҳар қандай жамиятда унинг аъзолари **муносабатларини тартибга солиш** ўша жамият мавжудлигининг зарур шартидир. Ижтимоий ҳаётда тартибга солиш – одамлар ва улар жамоалари хатти-ҳаракатларини белгилаш, бу хатти-ҳаракатларнинг доимийлиги ва ривожини учун зарур йўналишлар бериш, уни муайян бир қолипга тушириш, аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда тартибга солиб бориш демакдир. **Ижтимоий тартибга солиш** икки хил – **норматив** ва **индивидуал** кўринишга эга. **Норматив** тартибга солиш умумий хусусиятга эга бўлиб, бу нормалар (қоидалар) жамиятнинг барча аъзоларига ёхуд унинг муайян қисмига тегишли бўлади. Бироқ ҳеч қачон у аниқ бир одамга тааллуқли бўлмайди. **Индивидуал** тартибга солиш аниқ субъектга тааллуқли ҳисобланади, яъни тегишли тарзда ҳаракат қилиш учун берилган индивидуал буйруқдан иборат бўлади. У маълум афзалликларга эга: муайян бир вазиятнинг ўзига хос хусусиятларини, шахсларнинг ўзларигагина хос фазилатлари, юзага келадиган муносабатлар хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ҳаётини муаммоларни ҳал қилиш имконини беради. Лекин, шубҳасиз, унинг жиддий камчиликлари ҳам мавжуд: у иқтисодий жиҳатдан тежамкор эмас, ишлаб чиқаришнинг такрорланувчи ҳаракатлари ва жараёнларида, ўзаро алмашувлар, кишилар ҳаёт ва фаолиятларида қатъий уюшқоқликни, ягона умумий тартибни, зарур бир хилликни тўла таъминлай олмайди. Натижада ҳар гал муаммони янгидан ҳал этишга тўғри келади, муҳими, субъектив, ўзбошимча қарорлар қабул қилиш учун кенг имкониятлар мавжуд бўлади.

Албатта, норматив тартибга солишнинг ҳам ўз камчилик ва нуқсонлари мавжуд. Айниқса, норматив тартибга солиш авторитар турдаги сиёсий ҳокимият, авторитар мафкура қуролига айланган ҳолларда, ижтимоий тараққиётга тўғанок

¹ Булар ҳақида батафсилроқ қараг. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М., «Статус», 2000. 11-12-бетлар.

бўлувчи реакцион ғоялар, ғайринсоний мафкура, қадриятларга нотўғри муносабатлар ташвиқотчисига айланади.

Тартибга солишнинг мазкур ҳар икки тури бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзаро бир-бирига таъсир қилади, бир-бирининг мавжудлигини тақозо этади.

Шу ўринда *норматив тартибга солишнинг пайдо бўлиши – ижтимоий тартибга солишнинг вужудга келишидаги илк ва энг муҳим бурилиш нуқталаридан бири бўлиб, унинг тараққиётида йирик сифат ўзгаришларини, туб бурилишларини бошлаб берганлигини* алоҳида таъкидлаш жоиз.

Ижтимоий тартибга солиш илдизлари узок ўтмишга бориб тақалади. Унинг ривожини ҳаминша кишилиқ жамияти тараққиёти билан бирга ҳамнафас бўлиб келган. Буни пухта тушуниб олиш учун энг қадимги даврларга – ибтидоий жамоа тузумининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихига муурожаат этишга тўғри келади. Албатта, бунда мунозарамиз мавзуини бўлган *ижтимоий тартибга солиш* масаласи диққат марказида бўлмоғи даркор.

Инсоният тараққиёти тарихгача бўлган даврдаги ижтимоий тартибга солишнинг энг дастлабки элементларининг пайдо бўлишига алоқадор босқични аниқлаш ғоят мураккаб жараён ҳисобланади. Чунки улар одамлар томонидан кашф этилмаган ёки ўйлаб чиқарилмаган бўлиб, ҳаёт жараёнларининг мураккаблашиб бориши билан боғлиқ равишда юзага келган ва унинг такомиллашиши асносида ривожлана борган.

Ибтидоий жамоа тасаввурларини тўла маънода норматив тасаввурлар деб аташ мумкин. Чунки уларнинг қарийб ҳаммаси инсон хатти-ҳаракатлари нормаларини ифодалайди. Қадимги одамлар инсоният тараққиётининг кейинги тарихий босқичларидан биронтасида дуч келиб бўлмайдиган нуқул ижтимоий нормалар ҳалқаси билан зич қуршаб олинганини олимлар таажжуб билан қайд этганликлари бежиз эмас. «Ибтидоий ҳаётнинг характерли хусусияти қонунсизликдан кўра кўпроқ нормаларга ҳаддан зиёд берилиб кетишдан, яъни норма гипертрофиясидан иборат»¹, – деб ёзган эди Б.Малиновский.

Удәгейлар турмуши ва урф-одатлари тадқиқи билан шуғулланган олим А.К.Арсеньев уларда тақикловчи нормалар

¹ Malinowski B Crime and custom in savage society London, 1926. P 9

нақадар кўплигидан таажжубланганди. «Айиқ ва сувсар гўштини қовуриш мумкин эмас. Буқа терисидан узун қўнжли этик кийиш ман этилади. Олмаҳоннинг бошини тепага қаратган, балиқнинг эса калласини пастга қаратган ҳолдагина қовуриш мумкин. Жароҳат ва яраларни аёлларга кўрсатиш мумкин эмас ва ҳоказо»¹. Ҳар бир одам ҳаёти энг майда икир-чикирларигача анъана ва нормалар билан чегаралаб ташланганди. Улар орасида ҳатто ҳозирги замон кишиси нуқтаи назаридан олдиндан белгилаб бўлмайдиганлари ҳам бор эди.

Бироқ шу ўринда: «анъанавий қоидаларнинг бутун бир мажмуини ҳақиқатан норма деб бўладими?» деган савол туғилиши табиий. Бу ҳақда ҳам ягона бир қатъий фикр йўқ эди. Ҳар қалай ибтидоий одамлар ҳақидаги ҳозирги замон билимлари урф-одат кўрсатмаларига риоя этишнинг бутун тадбирларини соф рефлексив, яъни ғайриихтиёрий, ғайришуурий ҳаракат сифатида тасаввур этиб, қадимги урф-одатларни ибтидоий онгдан ажратиб кўрсатувчилар даъволарини асосли деб ҳисоблаш имконини бермайди.

Ушбу урф-одатлар билан белгиладиган одамлар ҳатти-ҳаракатлари нормалари, гарчи уларда табиий, биологик унсурлар мавжуд бўлсада, шубҳасиз, фақат табиат қонунларидан иборат эмасди. Шу сабабли улар ўшандаёқ ижтимоий урф-одатлар ва ижтимоий нормалар сифатида мавжуд бўлган эди.

Ибтидоий жамоа ўз тараққиётида турли босқичларни бошдан кечираркан, ўзгаришсиз қолиши мумкин эмасди. Боз устига, уни даврларга бўлишнинг бир қанча турлари мавжуд. Лекин ҳуқуқ ва давлат назарияси учун ибтидоий жамоа тузуми тараққиётининг даврларидан бири сифатида ажратиб кўрсатиладиган **неолит**, яъни **янги тош асри** алоҳида аҳамиятга молик.

Шуни ҳам қайд этиш жоизки, мазкур тушунча нисбатан анча кейинги даврда – XX асрнинг ўрталарида пайдо бўлган. **Неолит** даврига ўтишда инсоният ҳаётининг барча соҳаларида жиддий сифат ўзгаришлари, туб бурилишлар юз берганлигини исботлаш, бўрттириб кўрсатиш учун бу тушунчани инглиз археологи Г.Чайлд илк бор илмий муомалага киритган.

¹ Арсеньев А.К. Сочинения. Т. 5. Владивосток, 1948, 206-бет.

Маъзкур даврнинг бош хусусияти шундан иборатки, бу вақтга келиб инсоният *ўзлаштирувчи*дан, *истеъмом қилувчи*дан *ишлаб чиқарувчи* хўжаликка, яъни овчилик, балиқ тутиш ва ҳосилларни йиғиб-териш олишдан деҳқончиликка, чорвачиликка, металл ишлаб чиқариш ва унга ишлов беришга, сопол ишлаб чиқаришга ўтган эди. Бу босқич ибтидоий жамоа ҳаётининг бутун моддий асосини, унинг ижтимоий ва маънавий уюшишини ўзгартириб юборганлиги билан диққатга сазовордир. Шунинг учун ҳам кўпчилик олимлар, бу давр бир неча минг йилликларга чўзилиб кетганига қарамай, уни инсоният ҳаётидаги инқилоблардан бири сифатида таърифлашади.

Ишлаб чиқарувчи иқтисодиёт инсон билан табиат ўртасидаги шундай айирбошлашни билдирадики, унга кўра инсон кўшимча маҳсулот ярата бошлайди. Кўшимча маҳсулотнинг вужудга келиши ва ўзлаштирилиши эса ўз навбатида мулкчиликнинг янги шакллари - жамоавий, гуруҳий, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши ҳамда жамиятнинг бундан кейинги ижтимоий табақаланишига олиб келди. Бу - жамиятнинг «юқоридагилар» ва асосий ишлаб чиқарувчилар оммасига бўлиниши содир бўлишида ўз ифодасини топди. Бунда «юқоридагилар» моддий ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этишмайди. Инсониятнинг ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга ўтиши синфлар, ижтимоий табақаларнинг пайдо бўлиши ва ниҳоят, давлатнинг яралишига олиб келади.

Неолитик инқилобни, инсоният тарихини унинг яшапнинг икки услуби - ўзлаштирувчи ва ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга бўлиб юборадиган чегара сифатида тушуниш - ижтимоий институт бўлмиш давлатдан камроқ аҳамиятга эга бўлмаган ҳуқуқнинг келиб чиқиш тарихини яхшироқ идрок этишга ёрдам беради.

*Ўзлаштирувчи тизим*нинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини таҳлил этарканмиз, овчилик, балиқ тутиш ҳамда овқат топишнинг бошқа усуллари, турар-жой билан таъминлаш ва ҳоказолар устида шугулланилганда бу тизимнинг жамият ҳар бир аъзосининг шахсий улушини ҳисобга олиш эҳтиёжи бўлмаганлигини пайқаш қийин эмас.

*Ишлаб чиқарувчи хўжалик*да аҳвол бутунлай бошқача эди. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш тобора мураккаблаша боради, бошқарув функцияларининг роли ва аҳамияти кучаяди. Бу қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши миқдорини аниқ

белгилаш, маҳсулотларни сақлаш, тақсимлаш ва айирбошлаш масалалари билан шуғулланиш зарурати пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Шу асосда мулкчилик муносабатлари вужудга келади. Жамият ҳар бир аъзосининг меҳнат улушини ҳисобга олиш, яъни меҳнатни нормаллаштиришнинг объектив зарурати пайдо бўлади. Шу билан бирга, унинг меҳнати натижалари, жамоа жамғармасини яратишдаги иштирокини ва шунга мувофиқ равишда ижтимоий жамғармадан унга кўрсатиладиган ёрдам миқдорини белгилаш каби қатор вазифалар юзага келади.

Иқтисодиёт шу тарзда вужудга кела бошлади ва айнан унинг ўзи меҳнатнинг тақсимланишини янада кенгайтиришни тақозо этди. Ўзлаштирувчи иқтисодиётга хос бўлган ёш ва жинсга қараб чегараланиш ижтимоий, синфий бўлинишлар билан тўлдирилади. Ишлаб чиқаришни ташкил этувчилар, меҳнатни ҳисобга олиш ва унинг натижаларини тақсимлаш, белгилаб қўйилган нормаларга риоя этилишини назорат қилиш тизими ва ҳоказолар билан шуғулланувчи ходимлар пайдо бўлади. Биз илгари гапириб ўтган давлатнинг пайдо бўлиши ва давлат ҳокимиятини амалга ошириш билан боғлиқ равишда жамиятдан ажралиб чиқувчи алоҳида кишилар қатлами юзага келади. Айни пайтда одамлар мазкур қатламнинг пайдо бўлиши ва уларнинг мавжудлиги фақат оммавий ҳокимиятнинг келиб чиқиши билангина эмас, балки тартибга солишнинг бошқа тизими ҳаётга кириб келиши билан ҳам боғлиқ эди. Бу тизим ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг юзага келиши ҳамда унинг ишлаши ва ривожланишини таъминлаш зарурати туфайли шаклланаётганди.

Шу тариқа инсониятнинг тарихий тараққиёти давомида хўжалик юритишнинг икки усули – *ўзлаштирувчи* ва *ишлаб чиқарувчи* иқтисодиётларга мос келадиган тартибга солишнинг бир-биридан кескин фарқланувчи икки тизимини ҳам вужудга келтирганди. Мазкур тизимлар амалда ўша вақтда мавжуд бўлган барча моддий, ижтимоий ва маънавий муносабатлар мажмуини қамраб олганди.

Ибтидоий жамоа бошқарув тизими – *ўзлаштирувчи иқтисодиётнинг ижтимоий нормалари* таркибида қуйидаги қисмларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

Мазмуи-муңдарижа. Ижтимоий нормалар ўзлаштирувчи иқтисодиётни таъминлаш, табиий муҳитда жамоаларнинг уйғун равишда яшаши ва ўз-ўзидан кўпайиши учун хизмат қи-

ларди. Бу, энг аввало, муайян гуруҳ ёки уруғга бирон-бир худуд бириктириб қўйилиб, ундаги одамлар шу худуд доирасидагина ҳаракат қилишлари мумкинлигида ўз ифодасини топарди.

Кўпайиш инсоният мавжудлигининг энг муҳим омилидир. Шу муносабат билан ижтимоий нормалар оила-никоҳ муносабатларини, бошқа гуруҳлардан аёлларни сотиб олиш, баъзан эса уларни ўғирлаш усулларини тартибга соларди.

Шундай қилиб, ибтидоий жамоа нормалари жамоалар, уруқлар, гуруҳлар ҳаётининг ижтимоийлашувини, муайян экологик ҳолатни, ўзлаштирувчи жамиятлар ҳаётининг фаолиятининг бошқа зарур шарт-шароитларини таъминларди.

Тартибга солиш усуллари. Шуниси диққатга сазоворки, ибтидоий жамоалардаги тартибга солиш ишидаёқ унинг ички таркиби аниқ кўриниб, у айниқса, ҳуқуқ соҳасида *уч асосий усул – тақиқлар, ижозат* ва (бошланғич шаклда) *позитив (ижобий) мажбурлов* ажратиб кўрсатилишида муҳим аҳамият касб этганди.

Тақиқлашлар асосан табу, яъни диний эътиқод асосида у ёки бу хатти-ҳаракатнинг, масалан, қон-қариндошлар ўртасида никоҳнинг ман қилиниши кўринишидаги тақиқлардан иборат бўлган. Зеро, одамлар қон-қариндошлар ўртасидаги алоқаларнинг биологик ва биобарин, ижтимоий зарарига жуда қадимдан ишонч ҳосил қилганлар. Бу тақиқлар жамоалар, уруғлар, бошқа гуруҳларнинг нормал равишда ўзидан-ўзи кўпайишини таъминларди.

Ижозат (руҳсат). Ўзлаштирувчи иқтисодиёт шароитларида улар инсон хатти-ҳаракатларини белгилаб берар, ҳайвонлар турлари ва уларни овлаш вақтини, ўсимлик турлари ва уларни йиқиб олиш муддатларини, сув манбаларидан фойдаланиш, жамоага келтирилган зарар учун ўч олиш тартибларини кўрсатиб берарди.

Жамоада эркаклар билан аёллар, болалар билан катталар ўртасида вазифалар тақсимотини бузиш, тан жароҳатлари етказиш, канибалчилик (одамхўрлик), қон-қариндошларнинг қонушиши, болалар ва аёлларни ўғирлаш, ўғирлик, эр-хотинларнинг бир-бирларига хиёнат қилиши, доимий ёлғон гапириш ва ҳоказолар тақиқланарди.

Позитив мажбурлов одамлар таом тайёрлаётганда, турар-жойлар қураётганда, гулханлар ёқаётганда, меҳнат ва ов қуроллари ясаётганда ва ҳоказоларда зарур хулқ-атвор қои-

даларига риюя этилиши таъминланишини кўзда тутати. Бироқ мувофиқлаштиришнинг шу каби барча усуллари табиий шароитларни ўзгартириш, инсонни табиатдан ажратишга йўналтирилмагани, балки фақат табиатдаги нарсаларни ўзлаштиришнинг ва уларни қайта ишлашнинг энг самарали усуллари, инсон эҳтиёжларини қондириш мосламаларининг энг қулай турлари билан таъминлагани. Шу ўринда тарихан дастлаб тақиқлар, фақат кейинчалик позитив мажбурлов ва ижозат пайдо бўлганлигини қайд этиш мақсадга мувофиқ (бу адабиётларда ҳам ўз ифодасини топган).

Ифода шакллари. Ўзлаштирувчи иқтисодиёт ижтимоий нормалари халқ афсоналари, анъаналари, урф-одатлари, маросимлари, удумлари ва бошқа шаклларда ўз ифодасини топган.

Мифологик (афсонавий) норматив тизим – ижтимоий тар-тибга солишнинг энг қадимий ва кучли шаклларида биридир.

Ибтидоий одам ўз хатти-ҳаракатларини ақлан идрок этишга ғоят мухтожлик сезарди. Унга фақат хулқ-атвор нормасининг «аниқ таърифи»гина эмас, балки ягона ва муқаддас ҳисобланган мифологик асос ҳам бўлиши керак эди. Урф-одатлар ва афсоналар (мифлар)нинг чамбарчас боғлиқлиги ҳамда унинг ибтидоий жамоани жипслаштиришдаги амалий аҳамияти айнан шу заруратдан келиб чиқарди.

Қадимги одамнинг урф-одатларга мос хатти-ҳаракатлари унинг учун чуқур маъно касб этарди. Зеро, ривоят ва афсоналарга кўра, худолар ёки бошқа ғайритабиий кучлар ундан айнан шундай қилишни талаб этади. Уруғ-қабиллага ҳомийлик қилиш ҳамда уни ҳимоялаш бўйича уларнинг ирода ва шартлари эса шундан иборат бўлади. Буларнинг ҳаммаси **архаик маданият кўришиши сифатида қадимги афсоналарнинг ўзига хос норматив функциясини** ажратиб кўрсатишга асос бўла олади.

Ибтидоий жамоада ижтимоий ва муайян тарзда ўзини тутишнинг онгсиз одати эмас, балки айнан норма – интеллектуал ҳақиқат, (онг маҳсули), яъни, гарчи ҳали ғоят жўн, шаклланиб улгурмаган, хаёлий бўлса-да, аммо онг хукмронлик қилади.

Шундай қилиб, ибтидоий жамоа инсон хатти-ҳаракатларини ички ва ташқи тартибга солиш воситалари ҳаётнинг анъанавий тарзи билан шаклландиган тўлақонли норматив

тартибда яшайди. Норматив онг эса ҳақиқатда идрок этиладиган амалий фаолиятдан ажралмаган. Анъана ва урф-одатлар, ҳукмронлик қилади. М.Вебер *анъанавийлик (традиционализм)* деганда анъанавий кундалик *одатлар бўйича* кўрсатмаларни *ҳамда рад этиб бўлмайдиган хулқ-атвор нормаси сифатида* уларга ишонишни тушуниш лозимлигини таъкидлаган эди¹.

Анъаналар кишилар авлодлари ўртасидаги ворисликнинг хилма-хил боғланиш йўналишлари сифатида, катталар тажрибаси ёшлар томонидан ўзлаштириладиган узатиш механизми сифатида тасаввур этилади.

Ўз хусусиятига кўра изчил бажариладиган ҳаракатларнинг бутун бир занжирини қамраб олувчи рамзий ташқи хулқ-атвор шакли бўлган *маросимларни* аҳамиятига кўра эмас, балки вақт нуқтаи назаридан урф-одат ва анъаналар билан бир қаторга қўйиш мумкин.

Худолар, аждодлар руҳлари ва бошқа ғайритабиий кучлар билан «алоқа» боғлашга ёрдам берадиган ҳаракатлар, белгилар, ишоралар, кўз ва товуш амаллари мажмуи – *диний удум ва урф-одатлар* ҳам рамзий феъл-атвор шакли сифатида майдонга чиқади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ҳозирги замон тарих ва этнография фанларида ибтидоий жамоа афсоналари тўғрисида бидъат, гумроҳлик деган тасаввурларга аллақачонлар барҳам берилган. Бу афсоналар овчилар, балиқчилар, ҳосил йиғиб-терувчилар жамиятларида муайян хулқ-атвор нормаларини асраб турувчи мафкуравий ва норматив тартибга солувчи функциялар сифатида тобора чуқурроқ ўрганилмоқда. Кўпинча улар яхшилик ва ёмонлик намуналари мажмуини ташкил этиб, табиат ва ўзаро бир-бирлари билан муносабатларда риоя этилиши зарур бўлган хатти-ҳаракатлар усулларини кўрсатиб берувчи қўлланма сифатида намоён бўлади.

Урф-одатлар, маросимлар билан бир қаторда афсоналар ҳам асосий ижтимоий-норматив вазифани ва ахборот хизматини бажарган. Урф-одатлар ва удумларга сингиб кетган афсоналардан тортиб то шу афсоналарда белгиланиб, мустаҳкамлаб қўйилган образлар, тимсолларга мувофиқ равишда бузғунчиларни жазолашгача кўпдан-кўп усуллар афсоналар-

¹ Қаранг: Вебер М. Образ общества. М., 1994, 68-бет.

нинг мазкур тартибга солиш функцияларини таъминлашга хизмат қилган.

Афсоналар, таъбир жоиз бўлса, фақат нормативгина эмас балки қандайдир даражада мафкура тизими, ҳатто ибтидоий одамнинг фикрлаш усули ҳам бўлган. Афсонавий удумлар, урф-одатлар, ҳаракатлар орқали у табиат ҳодисалари, ижтимоий жараёнларни идрок этган ва ўз онгида мустаҳкамлаган. Инсоният анча кейин афсонавий шуурдан мантиқий онга ўта борган. Албатта, воқеликни идрок этишнинг афсонавий тизими ҳам ўз тараққиётининг бир қанча босқичига эга. Масалан, ўзлаштирувчи иқтисодиёт даври кишисининг афсонавий онги илк синфий жамият кишилари афсонавий онгидан фарқ қилган – у ўшандаёқ бошқа хил афсоналар тизимига эга бўлган.

Шунингдек, жамоа тажрибасини ёки индивидуал тажрибани фойдали умумлаштиришга хизмат қилган анъаналар ва урф-одатларга риоя этиш одат ва тақлидлар асосида бажарилган. Шу боис ҳар бир одам кўпчилик нимага амал қилган бўлса, шунга амал қилиб кетаверган.

Ўзлаштирувчи жамият одамлари афсоналари табиат ҳақидаги, унда инсоннинг яратувчи ва ҳукмрон сифатидаги ўрни тўғрисидаги билимларидан, Ернинг, инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги энг жўн, ҳаёлий тасаввурларидан иборат бўлиб, улар ижтимоий онгнинг ибтидоий шакллари эди. Бироқ, ҳар қалай, бу афсоналардаги энг муҳим жиҳат – уларнинг норматив қисмидир, у инсониятнинг минглаб йиллик тажрибаларини умумлаштириб, уларни жамиятнинг ҳар бир аъзоси онгига етказиб келган.

Шу муносабат билан Арастунинг: «Инсон ўз табиатига кўра сиёсий мавжуддир»¹, деган сўзларини эслаш фоят ўринли. Айни чоғда бу сўзлар замирида инсон ҳуқуқий мавжудот эканлигини ҳам англатувчи маънолар зухур топганлигини ёддан чиқармаслик лозим.

Тартиб-қоидалар (процедуралар). Анъаналар, урф-одат ва расм-русумларни шакллантиришнинг ўз-ўзидан ташкил толувчи жараёнлари билан бир қаторда ўзлаштирувчи жамият ўз тараққиётининг баъзи босқичларида нормаларни онгли, ижодий ёндашувлар асосида яратган ҳоллар ҳам бўлган. Синфларга бўлинмасдан олдинги жамиятда носиёсий ҳокимият органлари (потестар органлар) мавжуд бўлиб, улар ҳам

¹ Аристотель. Политика I 1, 9, 1253 а, 16

нормалар ишлаб чиққан. Шартли равишда уларни ер, мулк, жиной нормаларга, шунингдек, қариндошлик муносабатлари, оила-никоҳ, гуруҳлар, гуруҳлараро нормаларга бўлиш мумкин. Бу жамиятда ўзига хос «жиной» «процессуал» нормалар ҳам бўлган. Масалан, бузғунчилик ишларини жамоанинг ўзи кўриб чиқиб, жазони ўзи белгилаган. Бунда нафақат оқсоқоллар ва бошлиқларнинг ўзлари, балки айбдор ёки жабрланганларнинг энг яқин қариндошлари ҳам иштирок этишган.

Албатта, юқоридаги фикрлар ибтидоий жамоада қандайдир судлар бўлганлигини билдирмайди. Хар қалай, махсус ташкил этилган ва алоҳида белгиланган қоидалар асосида ишлайдиган чинакам суд органи илк синфий давлатнинг юзга келиш босқичларида пайдо бўлган. У давлатни шаклланган ташкилот сифатида ифодаловчи, давлат кучидан фойдаланиб, белгиланган нормалар, хулқ-атвор қоидаларини бажаришга мажбур қилишга қодир ташкилот сифатида тавсифланадиган давлат таркибига киради.

Санкциялар. Хулқ-атвор қоидаларини ихтиёрий равишда бажариш ўзлаштирувчи жамият учун хос хусусият бўлса-да, бу ерда ҳам қоидабузарлар ва уларга нисбатан то қатл этишгача жазо чоралари мавжуд эди. Санкциялар ўз таркибига эга бўлиб, улар орасида жамоатчилик танбеҳи, жамоадан қувиш, тан жароҳатлари етказиш, ўлим жазоси энг кўп қўлланиладиган жазо чоралари ҳисобланган.

Ўзлаштирувчи жамиятдаги тартибга солиш тизими таркиби шундай эдики, у **ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга** асосланган жамиятдагидан тубдан фарқ қиларди. Буни албатта ёдда тутиш керак бўлади. Айни пайтда ўзлаштирувчи ва ишлаб чиқарувчи иқтисодиётларга хос бўлган нормаларда – уларнинг хусусиятлари, хулқ-атвор мезонлари ва кўламлари, бу қоидаларни мажбурий бажартириш имкониятлари жиҳатидан уларда айрим шаклан ворислик мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Бироқ ушбу нуқтаи назарга ҳамма олимлар ҳам қўшилавермайдилар. Улардан баъзиларининг фикрига кўра, давлатчилик тузумигача бўлган жамият хулқ-атвор қоидалари (нормалари)ни на ҳуқуқий ва на ахлоқий нормалар тоифалари қаторига киритиб бўлади. Этнограф А.И.Першин таъбирича, улар «мононорма», яъни ибтидоий жамоанинг ягона, ўзига хос нормалари хусусиятига эга эди. Демак, инсон ҳали таби-

атнинг бир қисми бўлган ўзлаштирувчи жамиятда мононормалар шу жамият иқтисодиёти ва мафкураси билан чамбарчас, узвий боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш фаолиятининг янги тапқил этилиши, шу асосда жамият бўлинишининг юзага келиши, жамоанинг оддий аъзоларидан юқори турувчи ҳукмрон доираларнинг ажралиб чиқиши содир бўладиган илк синфий жамият таркибининг шаклланиб бориши, янги мулк шакллари, шунингдек, қўшимча маҳсулотнинг пайдо бўлиши ва ўзлаштирилиши янги ҳолатдаги тартибга солиш тизимларининг пайдо бўлишига олиб келади. Илк деҳқончилик жамоаларида ибтидоий шаклда вужудга келган *позитив мажбурлов* (экинларни экиш, уларни парваришлаш, ҳосилни йиғиштириб олиш, тақсимлаш қоидалари ва ҳоказолар) илк давлат тартибга солиш тизимининг хусусиятларидан бири бўлиб қолади.

Маълумки, жамият тараққиётининг илк босқичида кун сайин такрорланиб турувчи маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ҳаракатларини умумий қоидалар билан қамраб олиш, ҳар бир одамга нисбатан ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг умумий шартларига бўйсунуши ҳақида ғамхўрлик қилиш эҳтиёжи туғилади.

Шундай қилиб, ўзлаштирувчи жамиятлар мононормалари ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлар таъсирида кейинчалик ишлаб чиқарувчи жамиятлар ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларига ўсиб ўтади. Бу жараён ушбу нормаларга парчаланиш йўли билан ҳам, шунингдек, деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчиликнинг вужудга келиши билан боғлиқ равишда позитив-мажбурий нормаларнинг пайдо бўлиши орқали ҳам амалга ошади. Илк синфий жамиятнинг тартибга солиш тизими олдингиларидан мазмунан ҳам, тартибга солиш усуллари бўйича ҳам, ифода шакллари бўйича ҳам, тартибқоидалари бўйича ҳам ва ниҳоят, таъминлаш воситалари – санкциялар бўйича ҳам фарқ қилувчи янги таркибга эга бўлади. Унда ўзлаштирувчи жамиятлар ижтимоий нормаларидан ўз хусусиятлари билан фарқланувчи янги ва анча қудратли нормалар қатлами юзага келади. *Бошқача айтадиган бўлсак – ҳуқуқ пайдо бўлади.*

Мазкур нуқтаи назарни батафсилроқ кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг қарор топиши жамият ҳаётининг барча соҳалари, шу жумладан тартибга солиш тизимининг ҳам сифат ўзгаришига олиб келади.

Хуқуқнинг ўз ўтмишдошлари бўлган мононормалардан фарқини кўплаб йўналишлар бўйича, шу жумладан *тартибга солиш мазмуни ва усуллари бўйича* ҳам кузатиш мумкин.

Мазмун-мундарижа ҳақида гап кетганда, аввало, жамиятда янги мафқуранинг туғилиши эътиқодларнинг ўзгаришига олиб келганлигини қайд этиш лозим. Овчининг афсона ва сеҳр-жодуга асосланган дунёқараши ўрнига Қуёшга, деҳқончилик цикллари, қишлоқ хўжалигида мавсумлар алмашинуви билан боғлиқ равишда ўлиб, яна тириладиган Худога топиниш юзага келади. Айнан шунинг учун ҳам Қадимги Юнонистон афсоналари ўз мазмун ва функциялари бўйича ўзлаштирувчи жамиятлар афсоналаридан жиддий фарқ қилади.

Деҳқоннинг экинни экиб бўлгандан кейин анча вақт мобайнида об-ҳаво шароитлари, сувнинг келиш-келмаслиги ва ҳоказолар билан боғлиқ равишда бекор кутиб қолиш ҳолатлари тартибга солиш тизимининг ўзгаришида муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва қишлоқ турмушининг ўзига хос бу хусусиятлари тартибга солиш тизимининг ҳуқуқий қисмини шакллантира бошлайди. Унда, бир томондан, қишлоқ хўжалик ишларини олиб бориш, улар натижаларини тақсимлаш қоидалари акс этса, иккинчи томондан, маъқур ҳуқуқий қисм ҳали кучли дин таъсири остида эди. Бу ҳолат одамлар ўз афрофларидан содир бўлаётган табиат ҳодисаларини идрок эта олмаслиги ҳамда қишлоқ хўжалик меҳнати шарт-шароитларига қаттиқ боғланиб қолганликларидан келиб чиқарди.

Хуқуқ ёрдамида ушбу шарт-шароитларни «бошқариш»га интилиш ишлаб чиқарувчи иқтисодиёт тартибга солиш тизимининг маиший, илоҳий кучларга сифиниш, маросимий асосини ташкил этди. *Илк хуқуқ*, шу тариқа, дастлаб ҳам моддий, ҳам диний мазмунга эга эди.

Ишлаб чиқарувчи хўжалик қоидалари кейинги босқичда аста-секин тобора яққолроқ синфий мазмун касб эта борди. Шаҳар-давлатларда ижтимоий, иқтисодий тенглик тобора барҳам топа бориб, хусусий мулкчилик, шу жумладан ерга ҳам хусусий эгаллик билан бирга эксплуатация пайдо бўлади. Ўша давр ҳуқуқи учун характерли янги сифат мазмунига эга бўлган норматив тизим айнан шу янги ижтимоий муносабатларга хизмат қила бошлайди.

Тартибга солиш усулларига татбиқан янги даражага эриша бориб, тақиқлар, ижозатлар ва позитив мажбурловлар ривож топа боради. Бунда позитив мажбурлов тобора кенгрок кўлам касб этади.

Вақтни ҳисоблаш тизимисиз деҳқончиликни юритиш мумкин эмасди. Шунинг учун тақвим (календарь) пайдо бўлади. Агротаквимларда илк деҳқончилик жамоаси ҳар бир аъзосининг бутун ҳаёти кунма-кун ёзиб чиқиларди. Шу тарика нимани албатта қилиш кераклиги («керак бўлган»), нималарга рухсат этилиши («мумкин бўлган»), нималарни қилиш мумкин эмаслиги («ман этилган») ёки жамоа учун бефарқ, яъни киши ўз ихтиёрича ҳаракат қилиши мумкин бўлган нарсаларни кўрсатиб бериш орқали одамлар хатти-харакатларини тартибга солиш усуллари вужудга келади. **Тартибга солишнинг ана шу янги усули ҳуқуқни билдиради. Зотан, бу ҳуқуқнинг тартибга солувчи куч сифатида шакллана боришининг бошланғич нуқтаси ҳам эди.**

Бизнинг назаримизда, ана бир муҳим жиҳатга эътиборни жалб этиш жоиз. Юқорида кўриб ўтганимиздек, мажбурий йўл билан таъминланган ҳуқуқ («мумкин бўлган») ва мажбуриятлар («керак бўлган»), тақиқлар ва ижозатлар, позитив мажбурлов каби кўплаб мураккаб ўзаро боғлиқликлар илк синфий жамият, шаҳар-давлатлар бутун ижтимоий таркибига чуқур сингиб кетганди. Айни пайтда бу тартибга солиш усуллари одамлар меҳнатини эксплуатация қилишга эмас, балки, энг аввало, умумижтимоий функцияларни бажаришга, меҳнат фаолияти янги турини таъминлашга йўналтирилгандан далолат беради.

Бироқ яқин-яқинларгача ҳуқуқ ва давлат назарияси ҳуқуқнинг келиб чиқишини ўрганишда синфлар, давлат вужудга келган ҳамда давлат томонидан мажбурлаш, синфий зўравонлик имконияти пайдо бўлган жойда ва вақтда ҳуқуқ юзага келади, деган даъвога алоҳида урғу берарди. Айни пайтда ҳуқуқнинг жамият янги ҳолатини қўллаб-қувватловчи тизим сифатидаги **умумижтимоий ахамияти, қиммати** ёддан чиқарилмаган тақдирда ҳам энг сўнгги ўринга суриб қўйиларди. Давлат мажбурловига жамиятнинг ҳуқуқ пайдо бўлгунгача ўтган босқичи билан ҳуқуқий ташкил топиш даври ўртасидаги чегара сифатида қараларди.

Бундай ёндашув жамият ҳаётида зўравонликнинг роли ҳақидаги, давлатни синфий зўравонлик машинаси деб билиш,

ҳуқуққа шу машинанинг бир қуроли, думи, шу зўравонликнинг бир шакли сифатида қарашларга жуда мос келади.

Шу билан бирга, назарий умумлаштирилган янги тарихий маълумотлар ҳуқуқ ташкил топишида жуда муҳим бўлса-да, ҳар қалай, хусусий жиҳатлар билангина чекланиш мумкин эмаслигини кўрсатмоқда. Бу маълумотлар илк синфий ва ибтидоий жамоаларда одамлар хатти-ҳаракатларини тартибга солишнинг сифат жиҳатидан биз ўйлагандан чуқурроқ фарқлари мавжуд эканлигини исботлайди. Айни пайтда улар нафақат тартибга солиш мазмуни ва усуллари билан, балки бошқа белгилари бўйича ҳам фарқ қилади. Чунончи, *ифода шакли бўйича* асосий фарқни кўриш мумкин.

Юқорида милоддан аввалги IV-III минг йилликларда бажарилиши мажбурий бўлган норматив фармойишлар акс этган агротаквимлар пайдо бўлганлигини айтиб ўтгандик. Улар янги таркибий қисм - деҳқончилик жамоасида ишлаб чиқариш фаолиятини тартибга солувчи нормаларни ёзма манбаларда аниқ қайд этиш пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Шаҳар-давлатлар тараққиётининг кейинги босқичларида тақиқлар, ижозат ва позитив мажбурловлар акс этган бошқа ёзма манбалар пайдо бўлади. Уларда диний тасаввурларга боғлиқлик ҳали сақланиб қолган бўлса-да, тартибга солиш тизими янада тушунарлироқ ялли «дунёвий» шаклга кира бошлаганиди. Айнан шу босқичда қонунлар, кодекслар, қонунлар тўпламлари юзага келади (бизга маълум бўлган дастлабки қонунлар тўплами милоддан аввалги III минг йилликда Шумерда ҳукмронлик қилган подшоҳ Ур-Намму қонунлар тўпламидир), қонунчиликни, суд амалиётини тизимлаш, тартибга солиш пайдо бўлади ва ҳоказо.

Илк синфий жамиятнинг кўпчилик қонунлари фақатгина илк давлат қурилиши идеалларини, подшоҳларнинг ижтимоий мажбуриятлари ижтимоий танқиднигина ифода этиб, бу дастлабки сиёсий уюшган жамиятларда ҳақиқатан таркиб топган *амалиётдан* бутунлай йироқ эди. Тарихчилар ўқиб чиққан судловга оид ва бошқа ёзма манбалар шундан далолат беради. Уларда бойлик ортгиришни, судхўрликни чеклаш, адолатли нархларни белгилашга интилишни кўриш мумкин. Ўша даврдаги подшоҳларнинг илғор ислохотлари айнан шулардан иборат бўларди.

Прогрессив қонунларнинг пайдо бўлишини, ҳатто ҳуқуқий ривожланишнинг дастлабки босқичларидаёқ эксплуата-

цияни кучайтиришга қаратилган ҳуқуқий ҳужжатларнинг пайдо бўлиш жараёнларига халқ оммасининг қаршилиги гов бўлгани билан изоҳлаш мумкин. Булар энг қадимги юридик ҳужжатлар (Хаммурапи қонунлари, Сулаймон ислоҳотлари, XII жадвал қонунлари)да ўз ифодасини топган. Мазкур ҳолат илк давлатларнинг аксарият ташкилотчилиқ ва ҳатто тинчлик-осойишталикни ўрнатувчи фаолияти ҳақида, ходимлар ва бошқарувчиларнинг ўзаро ҳамкорликлари тўғрисида, илк ҳуқуқни функцияларидан бири ҳақиқат ва адолатни, ижтимоий тинч-тотувликни қарор топтиришдан иборат бўлган тартибга солиш тизими сифатида тушунилгани ҳақида тўла асосли хулоса чиқариш имконини беради.

Илк синфий жамиятларда хулқ-атвор қоидаларини амалга ошириш ва улар таъсирчанлигини таъминлаш шакллари сифатида **тартиб-қоидалар (процедуралар)** ҳам сифат жиҳатидан янги мазмун-мундарижа кашф этади. Бу ҳолат мазкур жамият нормаларини бажариш устидан ижтимоий назоратнинг янги усулларини шакллантиришда ўз ифодасини топади. Боз устига, авваллари бутун жамият, гуруҳлар, жамоатчилик етакчилари шундай назоратчилар сифатида майдонга чиққан бўлсалар, эндиликда улар вазифасини **махсус тайинланган мансабдор шахслар** (масалан, жамоачи-деҳқонларнинг ишга чиқишини ҳисобга олиб борувчилар), махсус тапқил этилган ижтимоий тузилмалар – полиция, армия бажарадиган бўлди. Низоларни ҳал этиш учун махсус давлат органи – суд ташкил этилади. Ундан қонунларнинг бажарилишини таъминлаш, уларни бузганларни жазолашда ҳам фойдаланилади. У ёки бу битимларни, ишончномаларни ва бошқа амалий ҳужжатларни тасдиқлаш вазифасига кирувчи одамлар пайдо бўлади. Давлат савдо муомаласига, шартномавий муносабатларга тобора кўпроқ аралаша бошлайди. Шу тариқа тартибга солиш тизимининг амалий жиҳати **тобора кўпроқ шаклланган тузилма мазмунини касб эта боради**. Айни пайтда урф-одатлар таъсири ҳам давом этаверади ва улар давлат маҳкамаси, шу жумладан судлар томонидан тан олинган ва ҳимоя қилина бошлаган тақдирда кўпинча **одатий ҳуқуққа** айланади.

Албатта, одатий ҳуқуқ ўзининг алоҳида тартиб-қоидасига эга бўлади. Бунда ҳали турли удумлар, рамзлар, судлов ишлари сценарийлари мавжуд бўлади. Уларда диний тасаввурлар, ахлоқий асослар ва ҳатто халқ оғзаки ижоди (ғаройиб

воқеалар ҳақида ҳикоя-нормалар, мақол-маталлар) жуда аниқ кўзга ташланади. Бироқ илк синфий жамиятларнинг ҳақиқий синфий жамиятга ўсиб ўтиши (Осиё типигаги давлатлар, кулдорлик давлатлари, Европа типигаги феодал давлатларнинг вужудга келиши) билан **одатий ҳуқуқ** борган сари ўз ўрнини **прецедент ҳуқуқи**га бўшатиб бера бошлайди. Айни пайтда ҳуқуқий прецедент ҳам маҳаллий хусусиятларни, маълум бир ишнинг ўзига хос жиҳатларини, ижтимоий аниқ ҳолатни ҳисобга олади. Фақат **статус** (қонуний) ҳуқуқ аста-секин одатий ҳуқуқ ва прецедент ҳуқуқини сиқиб чиқара бориб, этник-маданий тартиб-қоидалардан тобора узоқлаша боради.

Санкциялар ҳам олдинги босқичда қўлланганларидан жиддий фарқ қилади. Илк синфий жамиятда улар юзага келган ижтимоий ва мулкый тенгсизликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шу муносабат билан ижтимоий ҳукмрон доиралар хусусий мулкни ҳимоя қилувчи **санкциялар** қатъийлашади. Шахс мақоми (озод одам, кул, аёл, бола)га қараб унга қарши қилинган жиноят учун турли жазо чоралари жорий этилади. Яъни имтиёзлар қонунийлаштирилади. Жумладан, Библиянинг христианлик пайдо бўлмасдан олдин яратилган биринчи ва катта қисми Қадимги Аҳд («Таврот» ва «Забур») да шундай жумлаларни ўқиш мумкин: «Кимки одамни урса, бундан у одам ўлса – илло ўлимга мустаҳиқ этилсин.. Агар кимки ўз қулини ёки чўрисини таёқ билан калтакласа ва улар унинг калтаги остида ўлса, бундай ҳолда у жазоланиши керак...»¹.

Илк ҳуқуққа оид санкциялар, улар мулкый жазога, пул жаримаси, тан жароҳатлари етказишга, ўлим жазосига дахлдор бўлишидан қатъи назар, қатъий белгилаб қўйиладиган бўлади.

Хулқ-атвор қоидалари (нормалар) тобора кўпроқ “агар – унда – акс ҳолда” кабилидаги аниқ манتيқий таркибга эга бўла боради. Шу тариқа санкциялар диний унсурлардан халос бўла боради. Бунда «акс ҳолда» (жазо чоралари) коҳинлар ёки ибодатга хизмат қилувчи бошқа руҳонийлар томонидан эмас, балки давлат, унинг махсус маҳкамаси томонидан амалга оширилиши мумкин бўлади. Шарт-шароитлар («агар») ни, қонданинг ўзи («унда»)ни ва оқибат («акс ҳолда»)ни бир

¹ Ветхий завет Исход. 21.12-20

қоида (норма)га боғланса – бу тартибга солиш тизими жиддий ривожининг, ҳуқуқнинг вужудга келишининг аломати хисобланади.

Оқорида зикр этилганлардан шундай хулоса қилиш мумкин: ҳуқуқнинг мазмун, таъсир усуллари, ифода шакллари, тартиб-қоидалар, таъминлаш усуллари каби хусусиятлари, шунингдек, ҳуқуқ нормалари ҳақида ахборотлар бериш тизими жами биргаликда олингандагина ушбу тартибга солувчи билан ўзлаштирувчи жамият ижтимоий нормалари ўртасидаги, айни чоғда ҳуқуқ билан жамиятда амал қилаётган бошқа (ахлоқий, гуруҳий ва ҳоказо) тартибга солувчилар ўртасидаги фарқни аниқлаш имконини беради.

Шундай қилиб, ҳуқуқ ишлаб чиқарувчи хўжалик, жамоачи-деҳқонлар ва хунармандлар эркин меҳнатини тартибга солувчи норматив усул сифатида илк синфий жамиятнинг тикланиш босқичида вужудга келади.

Умуман, *ҳуқуқнинг ривожланишида уч асосий босқични* кўрсатиш мумкин. *Биринчи, дунёга келиш босқичи* – фақат иқтисодиётнинг ишлаб чиқарувчи шакллари вужудга кела бошлайди. *Иккинчи босқич* тартибга солиш тизими ушбу қатламнинг муайян қоидалари (нормалари) тизими шаклига ўтиши билан тавсифланади. Ушбу босқич ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг турли шакллари тўла қалабага эришган барча жамиятларга дахлдордир. *Учинчи босқич* бир қатор илк давлатчилик тузилмаларида ёзма ҳуқуқ кодекслари яратилиши билан боғлиқ.

КИШИЛАР ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ИЖТИМОИЙ НОРМАЛАР ТИЗИМИ

Авваламбор, шуни алоҳида қайд этиш жоизки, «Ижтимоий нормалар ҳар хил (ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқа) турлари ривожланганлиги, мустақиллиги ва бири-биридан табақалаштирилганлиги шароитида уларнинг биргаликда мавжуд бўлиши ва амал қилишини мувофиқлаштиришнинг айнан ҳуқуқий принципи ушбу хилма-хил ижтимоий нормаларни (ва тартибга солувчиларни) муайян тизимда бириктиришга қодирдир»¹. Модомики шундай экан, норма-

¹ Проблемы общей теории права и государства. Изд. НОРМА, 2002, 186-бет.

тив тартибга солиш тизимида ҳуқуқнинг ўрни ва ролини аниқлаш муаммосини ўрганмай, турли норматив тартибга солувчилар бутун тизимининг ўзаро алоқаларини таҳлил этмай туриб, ҳуқуқ назарияси билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилиб бўлмайди. Зеро, мазкур норматив тартибга солувчилар ижтимоий муносабатларни барқарорлаштиришни, жамиятни ташкил этишнинг зарур даражасини, давлат ва нодавлат ташкилотларининг аниқ ва самарали ишлашини таъмин этади.

Ижтимоий нормалар тизими норматив тартибга солиш тизимининг бир қисмигина эканлигини қайд этиш лозим. Чунки жамиятда икки турдаги нормалар (ҳулқ-атвор қоидалари) – **ижтимоий-техник ва соф ижтимоий нормалар** амал қилади. Бинобарин, одамнинг табиат, техника билан муносабатларидаги ёхуд ижтимоий муносабатлар соҳасидаги хатти-ҳаракатларини тартибга солиш учун нормалардан фойдаланилади.

Норматив тартибга солиш тизими, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, нормаларнинг анча кенг доирасини қамраб олади. Шунинг учун ҳам бу тизимни **жамиятда одамлар хатти-ҳаракатларини, бирлашмалар, жамоалар доирасида улар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи ижтимоий нормалар ҳамда уларнинг табиат билан ўзаро муносабатларини қатъий белгиловчи ижтимоий-техник нормалар мажмуи дейиш мумкин.**

Ҳуқуқшунослар аввало ўзлари учун профессионал манфаат касб этувчи ҳуқуқий нормалар билан иш олиб борадилар. Айни пайтда улар бу нормаларни бошқа ижтимоий тартибга солувчи омиллар билан доимий равишда қиёслаб борадилар. Аслида бу омилларнинг ҳаммаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Жамиятда амал қиладиган барча нормалар юридик фанда икки катта гуруҳ – **ижтимоий ва техник** гуруҳларга бўлинади. Бунда мазкур бўлиниш тартибга солиш предметига асосланади. Агар ижтимоий нормалар кишилар ва улар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган бўлса, техник нормалар одамлар билан ташқи дунё, табиат, техника ўртасидаги муносабатларда шу вазифани бажаради. Шу жиҳатдан техник нормалар «инсон ва машина», «инсон ва меҳнат қуроли», «инсон ва ишлаб чиқариш» типигади, яъни инсон би-

лан уни ўраб турувчи жонсиз предметлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади дейиш мумкин.

Техник нормалар «табiiй ва сунъий объектлар билан муносабатда бўлишнинг энг оқилона усуллари ва воситаларини, шу жумладан, технологик операцияларнинг изчиллиги ва мазмуни»ни белгилаб беради¹.

Ижтимоий нормалар – одамлар хулқ-атворининг умум-эътироф этган ёки кенг тарқалган намунаси, кўрсаткичи, қоидалари, улар ўзаро алоқаларини тартибга солиш воситасидир. Шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, «Ижтимоий нормалар ҳар хил (хуқуқий, этик, эстетик, диний ва бошқа) турларининг ўзаро алоқаси ҳамда ўзаро таъсири жараёнида уларнинг ҳар бири ўзига хослигини сақлаб қолиб, алоҳида турдаги тартибга солувчи сифатида амал қилади. Ижтимоий тартибга солувчилар **умумий белгилар** билан биргаликда ижтимоий норма бир турининг бошқасидан принципиал фарқини акс эттирувчи **ўзига хос хусусиятга** ҳам эга. Бундай ўзига хосликларсиз ижтимоий нормаларнинг ҳар хил турлари ва тартибга солувчи усуллари тўғрисида умуман сўз юритиш мумкин эмас»².

Ижтимоий нормалар **белгилаш ва таъминлаш усуллари**га кўра хуқуқ нормалари – ахлоқ нормалари, урф-одат нормалари, корпоратив нормалар (жамоат бирлашмалари – жамоат ташкилотлари нормалари) бўйича таснифланади. **Тартибга солинувчи муносабатлар сохалари мазмуни** бўйича – сиёсий, ташкилий, этик, эстетик ва бошқа нормалар амал қилади.

Ижтимоий нормаларни таснифлашнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд:

– **ташқил топиш усули бўйича** – табиий ва онгли нормалар;

– **мустаҳкамлаш ва ифода усули бўйича** – оғзаки ёки ёзма шакллар мужассамланган нормалар.

Ижтимоий нормалар шаклларига бағишланган кўплаб яратилган асарлар ва илмий тадқиқот ишлари олиб борилган. Булар мазкур муаммонинг ғоят долзарблиги ва муҳим аҳамиятга эгалигидан далолат беради. Қолаверса, булар инсони-

¹ Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М., 1982, 19-бет.

² Нерсисянц В.С. Хуқуқ фалсафаси / Масъул муҳаррир А.Х.Саидов / Т., «Адолат» нашриёти, 2003, 93-94-бетлар.

яг ижтимоий такомилга илм-маърифат орқали эришиши мумкинлигини кўрсатади.

Абу Наср Форобий фикрича, инсоният жамияти турли халқлардан ташкил топган бўлиб, улар бир-бирларидан тиллари, урф-одатлари, малакалари, хусусиятлари билан фарқ қилади¹. Айни чоғда анъана, урф-одат, удумлар ҳам келиб чиқиш жиҳатидан турли шакллардир, ammo уларнинг моҳияти битта: бирон-бир тартиб, қоида ёки қарашларни асраб-авайлаш ва авлоддан-авлодга етказиш шакллари дир. Абу Райҳон Беруний урф-одатларни тадқиқ этар экан, уларнинг ижтимоий аҳамиятини очиб беради. Ўзаро алоқа ва алоқанинг узилиши – халқлар ўртасидаги қарама-қарши муносабатлар дир. Ўзаро бир-бирини тушуниш учун алоқа боғлаш йўлини танлаган маъқул, зеро, «ўзаро алоқалар вақтида равшан кўринувчи нарсалар ажралган ҳолатда махфий бўлиб қолади» (З.С.64). Беруний таъбирича, тарқоқлик ва алоқалар узилишининг сабаби учта: 1) тил; 2) дин; 3) урф-одатлар, таомиллар² (I.C.64-66). Шундай бўлиши табиий ҳам дир. Чунки ижтимоий норма оддий мавҳум хулқ-атвор қоидаси эмас. У ҳаётда, амалиётда ҳақиқатан қарор топган нормаларни ҳам билдиради. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий норма фақат «зарур қоидалар»нигина эмас, балки айни пайтда – агар бунда *умуман норма муайян натижа, хулқ-атворга эга бўлишга йўналтирилган позитив, ижтимоий фойдали муомала мезони* эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак – «амалда бори»ни ҳам ифодалайди. Шунинг учун ҳам «нормага мос келадиган хулқ-атвор ундан оғиш – паталогик ҳолатларга нисбатан кўпроқ учраши»³ тасодифий ҳол эмас.

Шу муносабат билан ижтимоий нормалар ҳар қандай муносабатларни эмас, балки *энг типик, энг оммалашган муносабатлар*ни тартибга солиб боришини қайд этиш жоиз. Тасодифий алоқалар, хатти-ҳаракатлар, важ-бахоналар нормада акс эта олмайди. Норма-ҳамиша ички хоҳишмайилларга ҳам, ташқи детерминт (аниқловчи)ларга ҳам асосланувчи андазадир.

Чунончи, республикамизда адолатли, демократик жамиятни шакллантириш жараёнлари барча ижтимоий нормалар,

¹ Форобий. Ас-сиёсат ал-маданийя. Ҳардаробод, 1827.

² Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Классическая наука Средней Азии и Современная мировая цивилизация Т. Изд-во «Фан», 2000, 362-363-бетлар.

³ Кудряцев В.И. Правовое поведение: норма и патология. М., 1982, 19-бет.

айниқса, ҳуқуқий, маънавий (ахлоқий), сиёсий нормаларга изчил риоя этилишини талаб қилади. Улардан, яъни халқимизнинг асрлар мобайнида шаклланган ҳаётий асосларидан чекиниш охир-оқибатда шўролар ҳокимиятининг ҳалокатига сабаб бўлди. Маълумки, шўролар ҳукмронлиги халқимиз ўзининг асрлар мобайнида амал қилиб келган маънавий устуворликлар ва ахлоқий қоидаларни бутунлай итқитиб ташлаганди. Ҳолбуки, уларни ўрганиш керак эди, уларга амал қилиш лозим эди. И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар қоят ноҳуш, хатто фожеали натижаларга олиб келади. Инқилобни Фарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди...»¹.

Урф-одатлар ва анъаналар – барқарорлик шакллари бўлса-да, улар айна пайтда ўзгарувчан ҳамдир. Урф-одатлар ва анъаналар ҳаётдан орқада қолиши мумкин. Ақл-идрок уларни таҳлил ва тадқиқ этади, умумлаштиради, хулосалар чиқаради ва энг яхшисини танлайди. Бирок Абу Али ибн Сино қайд этганидек, баъзан «ақл-идрок одат бўйича ҳам қабул қилиши мумкин» (1.С.268). Лекин барибир илғор урф-одатлар, анъаналар ва маросимлар тантана қилади².

Айтайлик, ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида мустақил Ўзбекистон Республикаси тубдан янгиланиш даврини бошдан кечирди. Истиклол қўлга киритилгандан буён ўтган кунлар бундай паллада анъана, урф-одат ва қадриятларга таяниб иш тутиш, улардан янги ўзгаришларга монанд ҳолда оқилона фойдаланиш янгича тафаккур, янгича изланишлар меваси – ислохотларнинг изчил ва собитқадамлик билан амалга ошишига, жамият барқарорлигига хизмат қилиши мумкинлигини рўй-рост кўрсатди.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ қаби муқаддасдир. 3-том. Т., "Ўзбекистон", 1996, 8-бет.

² Батафсил қараг: Классическая наука Средней Азии и Современная мировая цивилизация. Т., Изд-во «Фан», 2000, 363-бет.

Бунда ўзаро чамбарчас боғланган икки энг қудратли ва таъсирчан ижтимоий тартибга солувчи омил сифатида ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларга муҳим аҳамият касб этганлигини алоҳида таъкидлашш лозим. Бироқ ҳуқуқ ва ахлоқ, шу билан бирга барча ижтимоий нормалар ҳам, фақат умумий хусусиятларгагина эга бўлиб қолмайди, балки уларнинг бир-биридан ўзаро жиддий фарқлари ҳам мавжуд бўлади.

ХУҚУҚИЙ НОРМАЛАРНИНГ АХЛОҚИЙ ВА БОШҚА ИЖТИМОИЙ НОРМАЛАРДАН ФАРҚИ

Хуқуқ ва ахлоқ ўзаро қандай нисбатларга эга? Хуқуқ ва ахлоқ тушунчалари нималарни билдиради, хулқ-атворнинг алоҳида нормалари сифатида уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Шу муносабат билан, авваламбор, *хуқуқ нормаси деганда, давлат томонидан ўрнатилган ёки тасдиқланган ҳамда унинг томонидан муҳофаза этиладиган умуммажбурий расман белгилаб қўйилган хулқ-атвор қоидалари тушунилишини эслайлик.*

Ахлоқ одоб – адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик, мақтов ва иснод, жамият томонидан рақбатлантириладиган ва қораланадиган хатти-харакатлар, ор-номус, виждон, бурч, кадр-қиммат ва ҳоказо категориялар кўринишида ижтимоий ҳаёт шароитларининг бевосита таъсири сифатида одамлар онгида пайдо бўладиган карашлар, тасаввурлар ва қоидалардир.

Бунинг устига юқорида келтирилган таъриф ахлоқнинг фақат энг умумий белгиларинигина ифодалайди. Ҳақиқатда эса ахлоқ таркиби биз ўйлагандан анча бойроқ бўлиб, у рухий ҳолатлар – эҳтирослар, ички кечинмаларни ҳам ўз ичига олади. Уларни кўриб чиқиш фаннинг бошқа соҳаларига дахлдор бўлиб, бизнинг вазифамизга кирмайди.

Шу боис гапни ахлоқ бир одамнинг иккинчи бир одамни баҳолаш қобилиятинигина эмас, балки ўзини ўзи ҳам баҳолай олиши, яъни у ўзини шахс сифатида ҳис этиб, ўз шаънини ҳам кадрлай билиши кераклигидан бошлашни афзал кўрдик. Шу ўринда И.Кантнинг қуйидаги сўзларини ёдга олиш мақсадга мувофиқ: «...Кимки ўзини чувалчангга айлантириб қўйган бўлса, кейин оёқ остига олиб тепишаётганидан шикоят қилмаслиги керак»¹. Р.Иеринг ҳақли равишда қайд этганидек, беор қонунсизликка қаршилик кўрсатиш «қонуний хуқуқдор одамнинг ўз-ўзига нисбатан мажбуриятидир»².

Хуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги ўзаро нисбат анча мураккабдир. Бу нисбат *тўрт таркибий қисмдан: бирлик, фарқланиш, ўзаро боглиқлик ва зиддиятдан иборат* эканлигига

¹ Кинт И. Мегатофизика нравов в 2-х частях. // Соч. 6-ти т. 4-том. М., 1985, 376-бет.

² Иеринг Р. Есрыба за право. М., 1991, 16-бет.

эътибор қаратайлик. Қуйида уларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Хуқуқ ва ахлоқнинг бирлиги қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

– *биринчидан*, улар биргаликда норматив тартибга солиш тизимини ташкил этувчи ижтимоий нормалардан иборатдир;

– *иккинчидан*, фалсафий нуқтаи назардан хуқуқ ва ахлоқ – иқтисодий, маданий ва бошқа омиллар ҳамда сабабиятлар билан бир хил даражада боғлиқ бўлган устқурма категориялар бўлиб, бу ҳолат уларни ижтимоий бир турга мансуб қилиб қўяди;

– *учинчидан*, бутун халқ манфаатларини ифода этувчи амалдаги чинакам халқ ҳокимияти, демократизм, давлатчилик уларнинг ягона сиёсий пойдеворидир;

– *тўртинчидан*, хуқуқ ва ахлоқ мавжуд ижтимоий муносабатлардан иборат бирдан-бир бошқариш объектига эга ҳамда уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир хил одамлар ва жамоаларга йўналтирилган;

– *беппинчидан*, хуқуқ ва ахлоқ норматив ҳодисалар сифатида одамларнинг зарур ва мумкин бўлган хатти-ҳаракатлари чегараларини белгилайди; шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни уйғунлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади;

– *олтинчидан*, инсон фаолиятини тартибга солувчи омил сифатида улар киши иродасининг эркинлиги, хатти-ҳаракатларини танлаш имкониятларига асосланади;

– *сттинчидан*, хуқуқ ва ахлоқ охир-оқибатда бир хил вазифа – ижтимоий ҳаётни тартибга солиш ва такомиллаштириш, унга ташкилий асосларни киритиш, адолат ва инсонпарварлик тамойилларини қарор топтириш вазифаларини кўзда тутади;

– *саккизинчидан*, хуқуқ ҳам, ахлоқ ҳам чуқур асосга эга бўлган тарихий қадриятлар, жамият тараққистининг ижтимоий ва маданий кўрсаткичлари сифатида майдонга чиқади. Хуқуқнинг мақсади – «одамларнинг биргаликдаги ҳаётини тўқнашувлар, ўзаро курашлар, кескинликлар, баҳс-мунозаралар ва ҳоказоларга имкони борича камроқ руҳий қувват сарфланадиган тарзда ташкил этишдир»¹.

Айни пайтда биз кўриб чиққан умумий хусусиятлар билан бир қаторда хуқуқ ва ахлоқ жиддий фарқларга ҳам эга.

¹ Ильин И. Порядок или беспредел. М. 1917, 24-бет.

Бунда ана шу фарқлар юридик фан учун кўпроқ аҳамиятга моликдир. Худди шунинг учун ҳам ҳуқуқ ва ахлоқнинг аломатлари ғоят синчковлик билан таҳлил этишни талаб қилади.

Бинобарин, **ҳуқуқ ва ахлоқнинг бир-биридан фарқланувчи хусусиятларини** кўриб чиқишимизга тўғри келади.

1. Ҳуқуқ ва ахлоқ бир-биридан, энг аввало, белгиланиш, шаклланиш усуллари ва манбалари бўйича фарқ қилади. Ҳуқуқий нормалар давлат томонидан ва фақатгина давлат томонидан ёхуд унинг розилиги билан айрим жамоат ташкилотлари томонидан яратилади ёки тасдиқланади. Давлат томонидан улар бекор қилинади, тўлдирилади ва ўзгартирилади.

Шу маънода давлат ҳуқуқнинг сиёсий ижодкори ҳисобланади, ҳуқуқий ижодкорлик истисносиз фақат давлатгагина бериладиган имтиёздир.

Шунинг учун **ҳуқуқ халқнинг оддий иродасини эмас, балки унинг давлати иродасини ифодалайди** ва бинобарин, оддий тартибга солувчи сифатида эмас, балки ижтимоий муносабатларнинг **махсус давлат тартибга солувчиси** сифатида майдонга чиқади.

Ахлоқ бошқача тарзда таркиб топади. Унинг нормалари бевосита давлат томонидан эмас, бутун жамият томонидан яратилади. Бу нормалар доимий равишда одамлар амалий фаолияти, уларнинг ўзаро алоқалари жараёнида пайдо бўлиб, ривожланиб боради. Янги ахлоқий қадриятлар ўз андасига эга бўлиши мумкин бўлса-да, ҳамиша ҳам намуна, ўрнак бўлавермайди. Чунки эски салбий ҳодисаларга барҳам бериб улгурмай, янгиларининг пайдо бўлиши шундан далолат беради.

Ахлоқ нормаси мавжуд бўлиш, яшаб қолиш ҳуқуқини қўлга киритиши учун расмий ҳокимият розилигининг ҳожати йўқ: жамият, синф, ижтимоий гуруҳ, жамоанинг, яъни унга риоя этишни мўлжаллаганлар эътирофининг ўзи кифоя. Ахлоқий ўғитлар ижобий қонунчилик қуроли бўла олмайди.

Бу ҳолат давлат ахлоқнинг шаклланишига ҳеч қандай таъсир ўтказмас экан-да, деган маънони англатмайди. Давлат ҳуқуқ орқали, сиёсат, мафкура, матбуот, бутун ижтимоий муносабатлар тизими орқали шундай таъсирни ўтказиши мумкин. Бироқ давлат ахлоқ нормаларини тўғридан-тўғри ўзи ўзгартира олмайди.

Яна бир хусусият ҳақида тўхталамиз. Ҳар қандай давлат-да шу давлат томонидан вужудга келтирилган ягона ҳуқуқ амал қилади. Айни пайтда ахлоқ ҳатто бир давлатнинг ўзида ҳам ягона ва бир хил бўлмайди. У синфий, миллий, диний, касбий ва инсон турмушининг бошқа жиҳатларига боғлиқдир. Бу ҳол ҳуқуқнинг давлат билан келиб чиқиши бўйича алоқасини ҳамда ахлоқда бундай алоқадорликнинг йўқлигини яна бир бор исботлайди.

2. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни таъминлаш усуллари бўйича бир-бирдан фарқ қилади. Ҳуқуқ давлат томонидан яратилиб, жорий этилар экан, унинг томонидан таъминланади, муҳофаза этилади ва ҳимоя қилинади. Аслида бунда «давлат қонун йўли билан мустаҳкамланган муайян ҳуқуқ-тартиботни ўрнатувчи ва ҳимоя қилувчи умумий, яъни оммавий ҳокимиятнинг ҳуқуқий шакли сифатида» намоён бўлади¹. Шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг ортида ҳуқуқий нормаларга риоя этилишини кузатиб, уни бузувчиларни жазоловчи мажбурлов маҳкамаси туради. Зеро, ҳуқуқ илтимос ҳам, маслаҳат ҳам, хоҳиш ҳам эмас, балки бутун жамият аъзоларига қаратилган ҳамда айнан уларнинг манфаатлари йўлида мажбурлов имконияти билан мустаҳкамланган ҳокимият талаби, амри, кўрсатмасидир. Шу маънода ҳуқуқий нормалар умуммажбурий моҳиятга эга.

Шу тариқа ҳуқуқда мажбурлов ҳолати мавжуддир. Бусиз у кишилар ҳаётининг таъсирчан тартибга солувчиси, ҳокимият қуроли бўла олмас эди. Бу – албатта, ҳуқуқ «жазо шамшири» бўлиши керак, деган маънони англатмайди. Мажбурлов таҳдиди – қонун билан зиддиятга борилганда қўллаш учун мўлжалланган имконият.

Жамоатчилик фикри кучига таянувчи ахлоқ, мажбурий таҳдидидан фарқли ўлароқ, бутунлай бошқа тарзда амал қилади. Ахлоқ қоидаларини бузиш расмий ҳокимиятнинг аралашини, юридик жазоларни қўллашни тақозо этмайди. Ахлоқий жиҳатдан одам аблаҳ бўлиши мумкин, бироқ бирон-бир ҳуқуқбузарлик хатти-ҳаракатини содир этмаган бўлса, у суд (юридик) жавобгарлигига тортилмайди. Шундай ҳолатларда бундай шахсларга нисбатан қандай таъсир кўрсатишни жамиятнинг ўзи хал қилади. Шунинг ҳам унутмаслик жоизки,

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Нерсеянце В.С. Общая теория права и государства. Изд. НОРМА, 2001, 77-78-бетлар.

бундай таъсир чораси баъзан ҳуқуқдан ҳам каттиқроқ ва таъсирчанроқ бўлиши мумкин.

3. Ҳуқуқ ва ахлоқ ифода, қайд этиш шаклига кўра фарқ қилади. Агар ҳуқуқий нормалар давлат ёки жамоат ташкилотининг махсус юридик ҳужжатлари (қонунлар, фармонлар, қарорлар)да мустаҳкамланиб, умуман кенг қўламли ва кенг тармоқли қонунчиликни ташкил этувчи тегишли кодекслар, тўпламлар, низомларда гуруҳларга ажратилиб, тартибга солинса, ахлоқий нормалар бундай аниқ ифодага эга бўлмайди, қолаверса, қайд ҳам этилмайди, тайёрланмайди ҳам. Бунинг устига улар ижтимоий ҳаёт иштирокчилари бўлган одамлар онгида пайдо бўлади ва яшайверади. Уларнинг пайдо бўлиши асло қонун чиқарувчилар ёки бошқа ҳуқуқ ижод қилувчи шахслар иродасига боғлиқ бўлмайди.

Ахлоқий нормалар ва қоидалар жамият турли қатламлари ва гуруҳларида муайян ижтимоий шарт-шароитлар таъсирида вужудга келар экан, кейинчалик кенг тарқалади ҳамда барқарор хулқ-атвор қоидалари ва далилларига айланади. Бунда бирон-бир ахлоқий норманинг пайдо бўлиш вақтини ҳам, сабабини ҳам, тартибини ҳам, унинг амал қилиш муддатини ҳам аниқ кўрсатиш мумкин эмас.

Шуни ҳам ёддан чиқармаслик керакки, ахлоқий нормалар фақат битилмаган ўғитлар ва талаблардангина иборат оғиздан-оғизга ўтиб юрувчи пандномалар эмас. Уларнинг кўпчилиги турли жамоат ташкилотларининг хилма-хил дастурий ҳужжатлари ва низомларида адабий ва диний ёдгорликларда, тарихий йилномаларда ўз ифодасини топган. Боз устига, қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар моддалари ва бандларига кирган ахлоқ нормалари ҳам оз эмас.

4. Ахлоқ ва ҳуқуқ кишилар онгига таъсир этиш хусусияти ва усулларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Агар ҳуқуқ субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни уларнинг юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлари – ҳаққонийлик ва ноҳақлик, қонунийлик ва ғайриқонунийлик, жазоланиш ва жазоланмаслик нуқтаи назаридан тартибга соладиган бўлса, ахлоқ ипсон қилмишларига эзгулик ва ёвузлик, мақтов ва қоралаш, ҳалоллик ва нопоклик, олижаноблик ва пасткашлик, виждон, ор-номус, бурч нуқтаи назаридан ёндашади.

Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, уларнинг баҳолаш категориялари, ижтимоий мезонлари турличадир. Шу жиҳатдан ҳуқуқ нормалари тақиқланадиган ва руҳсат этиладиган хат-

ти-ҳаракатларнинг етарли даражадаги аниқ манзарасини ифода этади. Айни чоғда муайян қондани бузганлик учун жазо чораларини белгилаб, хулқ-атворларнинг зарур турини аниқ кўрсатиб беради. Ахлоқ нормалари эса олдиндан белги-ланадиган жавобгарлик мезонларига эга эмас ва уларни кўз-да тутмайди ҳам.

5. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни бузганлик учун жавобгарлик моҳияти ва тартиби бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқ бузарлик ҳаракатлари оддий жавобгарликни келтириб чиқарибгина қолмай, балки махсус-юридик жавобгарликни ҳам юзага келтиради. Айни пайтда жазо тайинлаш тартиби қонун билан қатъий чегаралаб қўйилган. Демак, одамга дав-лат номидан жазо тайинланади.

Ахлоқ қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик мутлақо бошқа оқибатларга олиб келади. Бу ерда аниқ бир жазо чора-си кўзда тутилмайди. Бериладиган жазо қоидабузарни ахлоқ-қий қоралаш, унга танбеҳ бериш, жамоатчилик таъсири чораларини қўллашда ифодалнади. Масалан, ҳайфсан, танбеҳ бериш, ташкилот сафидан чиқариб юбориш, алоқани бутун-лай узиш каби чоралар қўлланиши мумкин.

Бунда давлат олдида жавобгарлик эмас, балки жамият, жамоа, оила, қолаверса, бошқа бир одам олдида масъулият юзага келади.

6. Ҳуқуқ ва ахлоқ инсон хулқ-атворига нисбатан қўйиладиган талаблар даражаси бўйича ҳам бир-биридан фарқ қилади. Гарчи айрим қилмишлар учун юридик қонунлар анча жиддий жазо чораларини кўзда тутишини билсак-да, шахс олдида **қўплаб** талабларни қўювчи ахлоқнинг таъсир даражаси албатта бир мунча юқори туради. Чунончи, ахлоқ нопоклик, ёлғончилик, тухмат, алдовнинг ҳар қандай кўринишини кескин қоралайди, ҳуқуқ эса фақат уларнинг энг хавфли кўринишларининггина олдини олади.

Кўриниб турибдики, ахлоқ жамоатчиликка қарши қара-тилган ҳаракатларнинг ҳеч қандай турига тоқат қилолмайди, ҳуқуқ эса бундай ҳаракатларнинг энг ёвуз кўринишлари-нигина жазолайди. Шунини алоҳида уқиб олиш керакки, биз бундай ёндашув билан ҳуқуқни ахлоқий тушуниш лозим де-ган фикрни илгари сурмоқчи эмасмиз. Биз бундай қараш-ларни мутлақо оқламаймиз. Зеро, ҳуқуқ ва ахлоқ ўзига хос, мустақил мазмун-моҳиятга эга тушунчалардир.

В.С.Нерсисянц таъбирича: «Хуқуқни ахлоқий тушуниш фақат хуқуқнинг эмас, балки ахлоқнинг ҳам моҳиятини муқаррар бузади, чунки хуқуқнинг ахлоқийлаштирилиши, ҳеч шубҳасиз, ахлоқнинг юридиклаштирилиши билан бирга кечади. У ҳолатда ҳам, бу ҳолатда ҳам хуқуқ ва ахлоқнинг мазмуни ва моҳияти ихтиёрий равишда белгиланади»¹. Бироқ, маънавий жиҳатдан олиб қараганда, хуқуқнинг ахлоқан тўғри, рисоладагидек бўлиши, яъни «ахлоқий қонун (ахлоқий позитив хуқуқ)нинг ва ахлоқий давлатнинг ахлоқан асосланиши»² мантиқлидир.

Инсон хулқ-атворига нисбатан қўйиладиган талаблар даражаси бўйича хуқуқ ва ахлоқнинг яна бир фарқ қиладиган жиҳати шундаки, ахлоқийлик одамлар қилмишларини виждон категориясига таққослайди, уларни фақат қонун кўрсатмаларига эмас, балки бурч даъватига ҳам қулоқ тутишга чақиради. Хуқуқ инсонни ҳамипа ва ҳамма нарсада охиригача ҳалол-пок, виждонли, ҳақиқатгўй, адолатли, меҳрибон, олижаноб бўлиш, қаҳрамонликлар кўрсатишга мажбур қилмайди. Қонун йўли билан кўрсатма бериш орқали бунга эришиб бўлмайди. Ахлоқ эса бунга даъват этади. Шунинг учун ҳам ахлоқ одамларни ўрта миёналикка эмас, балки юксаликлар сари - чинакам бахт-саодат ва истиқбол сари чорлайди.

7. Хуқуқ ва ахлоқ амал қилиш соҳалари бўйича фарқ қилади. Ахлоқий макон хуқуқий макондан анча кенгдир. Маълумки, хуқуқ ижтимоий ҳаётнинг кўп қирраларини четда қолдириб, унинг энг муҳим соҳаларинигина тартибга солиб боради. Бунда одамлар ўзаро алоқаларининг муҳаббат, дўстлик, ўзаро ёрдам, дид-фаросат, мода, раҳм-шафқат каби жиҳатлари хуқуқ доирасидан четда қолади.

Кишилар ўртасидаги муносабатларнинг бу соҳаларига хуқуқнинг кириб бориши, биринчидан, уларни ташқаридан назорат қилиб бўлмаслиги билан, иккинчидан, давлат манфаатлари нуқтаи назаридан бундай қилишнинг маъноси йўқлиги билан, учинчидан эса, бу лоқал демократия ва инсонпарварликка зид бўлгани учун ҳам мустасно этилади. Бу ерда ахлоқ, одоб ва бошқа ижтимоий нормалар, анъаналар амал қилади.

¹ Нерсисянц В.С. Общан теория права и государства. 90-бет.

² Уша манба, 81-бет.

Хуқуқдан фаркли ўлароқ, ахлоқ кишилик жамиятининг туб-тубигача, барча кавакчаларию уячаларигача кириб боради. Шунинг учун ахлоқ берган баҳо инсонлар ўзаро муносабатларининг барча шакллари, турлари учун муҳим ва зарурдир.

Бироқ айна пайтда шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик керакки, ҳуқуқ ва ахлоқ амал қилиши жиҳатидан қисман бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Бироқ асосан улар бир-бирини тўлдиради. Бу – қарийб барча ижтимоий муносабатлар ҳам ҳуқуқнинг, ҳам ахлоқнинг тартибга солиш предмети ни ташкил этади деганидир. Бу ўринда шундай нисбат кўзга ташланади: **ҳуқуқ томонидан тартибга солинадиган ҳамма нарса ахлоқ ҳам қамраб олади, бироқ ахлоқ томонидан тартибга солинадиган ҳамма нарса ҳам ҳуқуқ томонидан тартибга солинавермайди.**

8. Филсофий жиҳатдан ҳуқуқ билан ахлоқнинг фарқи шундаки, ахлоқ (сиёсат, мафкура, фан, санъат ва ҳоказолар билан бир қаторда) ижтимоий онг шаклларида бири сифатида майдонга чиқади, бироқ ҳуқуқ ҳақида бундай мулоҳаза юритиб бўлмайди. Чунки ижтимоий онг шакли сифатида ҳуқуқ эмас, балки ҳуқуқий онг, яъни ҳуқуққа бўлган қарашлар намоён бўлади. Қонунчиликка, одатда, ғоялар, тасаввурлар сифатида эмас, давлатнинг бир белгиси, унинг тузилмаларидан бири, қолаверса, қуроли сифатида қаралади. Албатта, бу каби тушунчалар бир-бири билан чамбарчас чатишиб кетганига қарамай, жамиятда ҳукмрон бўлган ҳуқуқий қарашлар айнан шу қонунларнинг ўзида мужассамлашади.

9. Ниҳоят, ҳуқуқ ва ахлоқнинг тарихий тақдири турличадир. Ахлоқ тарихий келиб чиқиши жиҳатидан анча, қадимий бўлиб, у инсоният жамиятида ҳамиша мавжуд бўлган ва бундан буен ҳам мавжуд бўлиши табиий. Позитив ҳуқуқ эса ижтимоий эволюциянинг муайян босқичидагина юзага келган ҳамда келажакда унинг тақдири, бутунлай бошқача кечиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг умумий ва бир-бирларидан фарқ қилувчи хусусиятлари шулардан иборат. Бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги тафовут чегара бир бор белгиланганича ҳамиша ўзгаришсиз қолиб кетмайди. Демакки, ҳуқуқ ва ахлоқ ижтимоий тараққиёт, содир бўлаётган ўзгаришларга боғлиқ ҳолда у ёхуд бу томонга қараб ўзгариб бориши мумкин. Бироқ бундай ёндашув

қуйидаги каби саволларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши табиий: Ҳозир ҳуқуқ томонидан тартибга солиб борилаётган жиҳатлар бошқа бир вақтга келиб, фақат ахлоқий таъсир объектига айланиб қолиши ёки аксинча, бўлиши мумкинми? Ҳатто бир турдаги жамиятнинг ўзида, лекин турли даврда ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги нисбат кескин ўзгаришга юз тутадими?.. Бу каби саволларга жавоб қандай бўлишини албатта келажак, истиқбол кўрсатади.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро таъсири. Уларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги мазкур ижтимоий тартибга солувчиларнинг ўзаро мустаҳкам алоқада ижтимоий ва амалий ҳаракат қилишини тақозо этади. Ҳуқуқ ва ахлоқ ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ишида, шахсга ижобий таъсир ўтказишда, фуқароларда юридик ва ахлоқий маданиятни, ҳуқуқий онни шакллантиришда бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Кўп ҳолларда уларнинг талаблари бир-бирига мос келади: ҳуқуқ томонидан рағбатлантирилган субъектлар хатти-ҳаракатлари ахлоқ томонидан ҳам рағбатлантирилади.

Айтайлик, ахлоқ ҳуқуқбузарликнинг ҳар қандай кўринишини, айниқса, жиноятларни қоралайди. Бу каби ҳодисаларни баҳолашда ҳуқуқ ва ахлоқ муштаракдир. Ҳуқуққа қарши ҳар қандай хатти-ҳаракат юксак маданиятли жамиятда ахлоқсизлик ҳамдир. Ҳуқуқ қонунларга риоя этишни талаб қилади, ахлоқ ҳам худди шуни тақозо этади. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг кўпгина моддаларида, айниқса, унинг Муқаддимасида, Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари Декларациясида ахлоқ ва ҳуқуқнинг нуқтаи назарлари бир-бирига ҳамоҳанг тарада қўшилиб кетганига гувоҳ бўламиз. Маълумки, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси янги жамиятнинг ишончли ҳуқуқий асосларини шакллантиришда муҳим ўрин тутайди. Зотан, Конституция-мизда ўз ифодасини топган умумий ғоясиз бизнинг кўп миллатли мамлакатимизда мустаҳкам ахлоқий, маънавий маконни яратиш мумкин эмас эди.

Дарҳақиқат, жамиятимизни янгилаш ишида ахлоқий ва маънавий асослар ғоят катта аҳамиятга эга. Зеро, «Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминида шаклланади. Бизнинг мамлакатимизда демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланиши зарур. Ахлоқий, маънавий қадрият-

лар сиёсий муносабатларда ҳам устунлик касб этиши даркор»¹.

Кўриниб турибдики, ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро таъсири инсонга йўналтирилган бир хил талабларда, унда юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялаш ишида ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам республикамызда тарбия масалаларига катта аҳамият берилаётгани тасодифий эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти буни ҳамisha таъкидлаб келаётгани ҳам бежиз эмас. Шу муносабат билан И.А.Каримов бундай деганди: «Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, ҳақсеварликка ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда, ахлоқ – маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомаладангина иборат эмас. Ахлоқ – бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани.

Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак»².

Ўз функцияларини амалга ошириш жараёнида ҳуқуқ ва ахлоқ умумий мақсадларга эришишда бир-бирларига кўмаклашади. Бунда уларнинг ҳар бири ўзига хос усуллардан фойдаланади. Одамнинг биргина қилмиши кишилар кўз ўнгиди ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий баҳо олади, бу ҳақда ҳуқуқ ва ахлоқ ҳам қонун нуқтаи назаридан, ҳам виждон нуқтаи назаридан баҳо беради. Бу ҳолат турли ғайриижтимоий ҳодисаларни самарали тартибга солиш имконини беради.

Марказий Осиёда ва албатта, Ўзбекистонда ижтимоий ўз-ўзини ташкил этишнинг маҳалла деб аталган ноёб шакли жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, ҳозирги кунгача яшаб келмоқда. Ўзбеклар учун оддий жамоа ёки турар-жой тушунчаларидан кўра маҳалла анча қадрлироқдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан «Маҳалла» хайрия жамғармасининг тузилиши анъанавий тарбия ўчоғи ҳисобланган маҳалла зиммасига замон талабларига монанд янги вазифалар юклади. Ўзини ўзи бошқаришнинг миллий усули, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ўзига хос

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари Т., «Ўзбекистон», 1995, 5-12-бетлар.

² Ўшв манба, 53-бет.

таянч институти бўлган маҳаллалардаги жамоатчилик фикри улкан маънавий куч сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда. Бинобарин, «Маҳалла – аввало, соғлом ижтимоий муҳит масканидир. Бу ерда кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри маҳалла аҳлининг хулқ-атвори, ўзаро муносабатларини адолат ва маънавий мезонлар асосида тартибга солиб туради. Шу маънода маҳаллани демократия дарсхонаси, деб ҳам аташ мумкин»¹.

Шу жиҳатдан ҳеч қандай давлат ёхуд жамоат ташкилоти маҳаллага тенг келолмайди. Маҳаллаларда катта ҳаёт тажрибасига эга заминда мустаҳкам турган, билимдон, ҳамма нарса қўлларидан келадиган, фидойи, ҳамма нарса ва ҳар қандай ҳолатни баҳолай оладиган, жой-жойига қўядиган кишилар иш олиб боради. Шунинг учун ҳар қандай одам, ҳатто манаман дегани ҳам маҳалладегилар олдида ювош тортиб қолади.

Айнан шу маҳалла мисолида ҳуқуқ ва ахлоқ ўз функцияларини амалга ошириш жараёнида умумий мақсадларга эришиш йўлида ҳар бири фақат ўзигагина хос бўлган усулларни қўллаб, бир-бирига қандай ёрдам беришларини кўриш мумкин. Ҳар бир одамнинг қилмиши атрофдагилар кўз ўнгида ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий баҳосини олади, бу ҳақда қонун нуқтаи назаридан ҳам, номус ва виждон нуқтаи назаридан ҳам мулоҳаза юритилади. Бу турли хил ғайриижтимоий ҳодисаларга қарши самарали кураш олиб бориш имконини беради.

Ҳуқуқ ва ахлоқ одил судловни амалга ошириш соҳасида, ҳуқуқ-тартибот, адлия органлари фаолиятида самарали ҳамкорлик қилади. Масалан, аниқ бир ишни ҳал этиш, ҳар қандай ҳаётий вазиятлар, ғайриижтимоий ҳаракатларни таҳлил қилишда, шунингдек, ҳуқуқбузар шахсини баҳолашда юридик мезонлардан ҳам, ахлоқий мезонлардан ҳам фойдаланилади. Баъзан буларсиз кўпгина жиноятларга сабаб бўлувчи безорилик, тухмат-бўхтон, ҳақорат қилиш, инсон қадри ва шаънини ерга уриш каби кирдикорларни тўғри баҳолашнинг иложи бўлмай қолади.

Никоҳни бекор қилиш, оналик ҳуқуқидан маҳрум этиш ва меҳнат низолари тўғрисида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. Бундай вазиятларда субъектлар ва можароларнинг

¹ Миллий истиқлол қояси: асосий тушунчалар, тамойиллар ва атамалар (қисқичча изоҳли лугат). Т., «Янги аср авлоди», 2002, 91-бет.

ўзининг нафақат ҳуқуқий, балки ахлоқий тавсифлари ҳам керак бўлади. «Одил судлов. – деб ёзганди ҳуқуқшунос А.Ф.Кони, – адолатдан воз кечиши мумкин эмас, адолат эса фақат жазо чораларини қонуний қўллашдангина иборат эмас. Суд арбоби ўзининг ақл-заковати, меҳнати ва ҳокимият кучини одамлар кирдикорларини баҳолашга сарфлашга даъват этилган экан, шу одамларга нисбатан бутун саъй-ҳаракатлари тарзи билан ахлоқий қонунни қўллашга интилмоғи даркор»¹.

Ахлоқ қоидаларини бузмай туриб, давлат қонунини бузиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ишни суд столи устида ҳал этиш чоғида ҳуқуқий кодексдан ташқари, кўзга кўринмас ахлоқ «кодекси» ҳам ётади. Улар бир-бирини тўлдиради, бир-бирини тақозо этади.

Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги зиддият. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро боғлиқлиги, алоқаси улар ўртасидаги жиддий зиддиятлар, тўқнашувлар ва тафовутларни истисно этмайди. Рус олими Иван Ильин таъкидлаганидек, «ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги нисбатлар *тўғри ва нотўғри* бўлиши мумкин»².

Ҳуқуқий ва ахлоқий омилларни энг мақбул даражада қўшиб олиб бориш барча ҳуқуқий тизимлар учун ҳам ҳаммаша ечилиши мураккаб муаммо бўлиб келган. Тажриба ва вақтнинг кўрсатишича, бу ерда идеал уйқунликка эришиб бўлмайди, зиддиятлар сақланиб қолаверади, боз устига, янги-лари ҳам пайдо бўлади. Албатта, уларни юмшатиш, камайтириш мумкин, лекин бутунлай йўқотиб бўлмайди.

Ўз табиатига кўра ҳуқуқ консерватив бўлиб, одатда у ҳаёт окимидан ортда қолади, боз устига, унинг ўзида ҳам қарама-қаршилиқлар оз эмас. Ҳатто энг мукаммал қонунлар ҳам нуқсон ва камчиликлардан холи бўлмайди. Ахлоқ эса жўшқинроқ бўлиб, содир бўлаётган воқеаларга фаолроқ муносабатда бўлади. Ҳуқуқ ва ахлоқ нотекис ривожланади. Ахлоқда ривожланишнинг ўз-ўзидан содир бўлиш ҳолати устувор бўлади. Шунинг учун ҳар қандай жамиятда турлича ҳуқуқий ва ахлоқий ҳолатни кузатиш мумкин. Ҳуқуқ ва ахлоқ бир хил далилларни турлича баҳолаши туфайли шундай аҳвол рўй беради. Бироқ, ҳуқуқ ва ахлоқ орасида ғоят нозик чегаралар ҳукм сурса-да, уларда бир-бирининг ичига кириб

¹ Кони А.Ф. Собр. соч. М., 1967, 51-бет.

² Ильин И. Порядок или беспредел. М., 1991, 37-бет.

бориш ҳолатлари ҳам мавжуд бўлади. Айтиш мумкинки, ахлоқ одамдан кўпроқ нарсани талаб қилади, каттиқроқ ҳукм чиқаради. Оддий турмуш воқеалари мисолида ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, ўз гўдақларини туқ-руқхоналарда қолдириб кетадиган «оналар» ҳам бўлиб, улар «воз кечиш хатлари»да бировларнинг бу гўдақларни асраб олишларига эътироз билдирмасликларини ёзишади. Қонунда бу ман этилмаган, бинобарин, ҳуқуқ сукут сақлайди. Ахлоқий туйғулар эса бундай шафқатсизликдан жунбушга келади.

Айтайлик, худди шунингдек, эр-хотинларнинг бир-бирларига хиёнати, ёшларнинг ота-оналари турар-жойларига эгалик даъволари кабилар ҳам ҳуқуқ ва ахлоқ томонидан турлича баҳоланади.

Айрим ҳолларда ахлоққа, инсонпарварликка зид қонунлар ҳам учраб туради. Айниқса бу ҳол собиқ шўро тузуми даврида авж олганди. Масалан, собиқ иттифоқ қонунчилигида, хусусан, Жиноят кодексида амалда яқин қариндошлар тўғрисида гувоҳлик кўрсатмалари беришни талаб қилувчи, умуман, чақимчиликни рағбатлантирувчи моддалар бўлган. Жумладан, бизда – Ўзбекистонда бундай ноинсоний нормалар қандай аянчли воқеа ҳодисаларга сабаб бўлганлигини профессор А.Азизхўжаев «Давлатчилик ва маънавият» номли китобида қуйидагича жонли ва таъсирчан ифодалаганди:

«Советлар тузуми чоғида сотқинлик, мунофиқлик мансаб пиллапояларидан кўтарилиш учун энг зарур хусусият эди. Яъни фарзанд ўз унсур отасини шўроларга айтиши ва жазолаши катта қаҳрамонлик ҳисобланар эди. Баъзи ҳамюртларимиз буюк ўғлонларимиз Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Усмон Носир, Абдулла Қодирий ва бошқаларни қоралаш натижасида кўплаб юқори мансабларга эришдилар. Улар миллатпарвар, миллий ифтихорга эга бўлган кишиларнинг номларини қанчалик кўп сотсалар, уларни собиқ тузум шунчалик юқори лавозимга кўтарар эди. Қизиғи шундаки, кейинроқ уларнинг ўзлари ҳам ўзларидан устарақ сотқинлар томонидан қақувга олиниб, йўқ қилиб юборилди»¹.

Ахлоққа, инсонпарварликка зид қонунлар туфайли, умуман олганда, мантиқсизлик оқибатида қонун бирон нарсага руҳсат берса, ахлоқ «ман этади»ган ёхуд аксинча – қонун «ман этиб», ахлоқ руҳсат этадиган вазиятлар юзага келади.

¹ Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т., «Шарқ», 1997, 93-бет.

Бундай ҳолатларда улар ўртасида зиддият кучаяди. Шунда тегишли нормаларга жиддий тузатишлар киритишга, ҳатто адолат юзасидан айримларидан воз кечиб, янгиларини ижод қилишга тўғри келади.

Шу муносабат билан ҳозирги пайтда жуда оммалашиб кетган «қонун тақиқламаган ҳамма нарсани қилиш мумкин» деган ғайриоддий принцип кўпчиликда қизиқиш уйғотиши табиий. Бу ақида мустабид шўро тузуми интиҳосида – «қайта қуриш» даврида пайдо бўлганди. Уни матбуот ҳаяжон ва эҳтирос билан кутиб олди. Бироқ ҳуқуқшунослар бунинг эҳтимол тутилган жиддий салбий ҳуқуқий ва ахлоқий оқибатларини ҳис этиб, ўша вақтлардаёқ уни мақташдан ўзларини тийишганди. Чунки «етмиш тўрт йил мобайнида ҳукмронлик – зўравонлик қилган собиқ иттифоқ даврида қонун ва унинг моҳияти, жамиятдаги аҳамияти ҳақида камдан-кам сўз юридилар эди.

Бунинг сабаби эса эски тузум шароитида қонун ва қонунчилик ўрнини ҳам кўпроқ коммунистик ғоя ва партия қарорлари эгаллаганида эди. Ва, керак бўлса, бу сохта мафкуранинг – давлат ҳаёти бўладими, жамият ёки инсоннинг шахсий ҳаёти бўладими, қолаверса, оиланинг ички ишлари бўладими – барчасига аралашиб кетгани, аралашип у ёқда турсин, ҳатто ҳукмронлик қилгани ҳеч кимга сир эмас. ...Қонун асосида эмас, буйруқ даражасига кўтарилган ғоя асосида яшашнинг таъсири, афсуски, ҳали-ҳануз сезилиб қолмоқда. ...Мана шундай асоратлардан тезроқ халос бўлиш учун барчамиз – ҳам давлат, ҳам жамоат ташкилотлари ва ҳар қайси фуқаронинг ўзи қатъият билан ҳаракат қилиши керак»¹.

КОРПОРАТИВ НОРМАЛАР, УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

Маълумки, фуқаролик жамияти тенг ҳуқуқли инсонларнинг жамияти сифатида улар манфаатларини қаноатлантириш, амалга ошириш ва рўёбга чиқаришга кўмаклашувчи корпорациялар – жамоат бирлашмалари, уюшмалари, ташкилотлари асоси ҳамда ушбу корпорациялар фаолияти натижасида юзага келадиган муносабатлар тизимидир. Шунга кўра, айтиш мумкинки, «Ўтиш даври шароитида, фуқаролик

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак 10-том. Т., «Ўзбекистон». 2002. 152-бет.

жамияти асосларини шакллантириш жараёни юз бераётган бир пайтда Ўзбекистон аҳолиси турли қатламларининг манфаатларини ифода этиш лозим бўлган кенг тармоқли, кўп-партияли тизим каби демократик институтлар ҳамда бошқа жамоат ташкилотларининг қарор топиши ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда Шу жиҳатдан олганда, давлатнинг роли сиёсий партиялар ва жамоатчилик ҳаракатларининг вужудга келиши, қарор топиши ва ривожланишини секинлаштириб қўядиган ҳар қандай ғов ва тўсиқларни бартараф этишдан иборатдир»¹. Зеро, демократик ҳуқуқий давлат, энг аввало, ўз фуқароларининг манфаатларини, ҳақ-ҳуқуқларини қаноатлантира олган, таъминлай билган давлатдир.

Дарҳақиқат, *корпоратив нормалар (жамоат бирлашмалари ва корпорациялар томонидан қабул қилинадиган нормалар) ёки жамоат ташкилотлари нормалари* ижтимоий муносабатларни тартибга солиш тизимининг таркибий қисмидир. Жамоат ташкилотлари нормалари ижтимоий нормаларнинг алоҳида тури ҳисобланади. Бошқа ижтимоий нормалардан корпоратив нормалар нималари билан фарқ қилиши, шунингдек, уларнинг умумий томонларини аниқлаш учун, энг аввало, *тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тури ва уларни амалга оширишни таъминлаш шаклига* эътиборни қаратиш зарур.

Жамоат ташкилотлари ички вазифаларни муваффақият-ли ҳал этиш мақсадида ўз фаолиятларини яхшироқ ташкил этиш учун корпоратив нормаларни ишлаб чиқади. Чунки корпоратив нормалар муайян бир жамоат ташкилотининг раҳбар органларини шакллантириш тартиби, улар ваколатлари, низомига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тартиби, ташкилот аъзолари ҳамда қатнашчиларининг ҳуқуқ, мажбуриятлари ва бошқалар тўғрисидаги нормалари бўлиб, улар фақат ўша ташкилот аъзолари ҳамда қатнашчиларига нисбатан жорий этилади, фақат улар учунгина мажбурий ҳисобланади. Шунинг учун уларни том маънода, чинакамига жамоат ташкилотлари нормалари деб аташ мумкин. Уларнинг амал қилиш доираси у ёки бу жамоат ташкилотидан четга чиқиб кетмаслигидан иборат ўзига хос хусусияти шундан келиб чиқади ва улар маҳаллий, муайян ташкилотга хос хусусиятга эга бўлади.

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том Т. «Ўзбекистон», 1998. 152-бет

Шундай қилиб, *корпоратив нормалар ёки жамоат ташкилотлари нормалари ўз вазифаларини адо этиш мақсадида жамоат ташкилотлари қабул қиладиган низомлар, йўриқномалар, қарорларда белгилаб қўйилган ҳуқуқ-атвор қоидаларидир*.

Бинобарин, корпоратив нормалар *фақат ички муносабатларни* – муайян жамоат ташкилоти мақсад ва вазифаларини, органлар ваколат доиралари, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, шу ташкилотга кириш ва ундан чиқиш тартиби, нормаларга риоя қилиш кафолатлари кабиларни тартибга солади. Бундан чиқди, «Корпоратив нормалар (тартибга солувчи аҳамияти, ҳаракатланиш соҳаси, мўлжалланганлар доираси ва бошқа жиҳатларга кўра) – ташкилот ички хусусиятига эга бўлган гуруҳга хос нормалардир. Уларда ҳуқуқ ялпи ва умум-маҳамиятли қимматга эга, қонун эса умумий мажбурий бўлмайди. Корпоратив нормалар моҳиятан жамоат бирлашмаларининг (яъни жамоат ташкилотларининг – изоҳ бизники *З.И.*) ҳуқуқий ижодкорлиги эмас, балки бор-йўғи фуқароларнинг бирлашмадан конституциявий ҳуқуқларини амалга ошириш ҳамда улардан фойдаланиш шакл ва услубидир. Бунда жамоат бирлашмаларининг ташкил этилиши ҳамда уларнинг фаолияти, шу жумладан уларнинг норма ижодкорлиги ҳуқуқ ва ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий шаклларининг умумий талабларига мувофиқ қонун асосида ва унинг (ҳуқуқий тенглик, ихтиёрийлик, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ўзаро алоқаси принципи кабиларга риоя қилиш) доирасида амалга оширилиши лозим»¹.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, жамоат ташкилотлари нормалари *ҳуқуқий ва ноҳуқуқий* нормалардан иборат бўлади. Ҳуқуқий мазмундаги нормалар жамоат ташкилотларининг давлат топшириғи (ёки унинг томонидан берилган ваколат) бўйича чиқарилган ҳужжатларида акс этади. Барча жамоат ташкилотлари ҳуқуқий ижодкорликда иштирок этиши мумкин. Бироқ ушбу функцияни улар турли шаклларда ва турли ҳажмларда адо этади. Ўтган замонларда ва умуман, ҳозир ҳам норматив ҳуқуқий ҳужжатларни чиқаришнинг расман-юримдик ҳуқуқи асосан касаба уюшмалари ҳамда кооперциянинг алоҳида турларига берилган. Лекин бу масалага ҳали тўлиқ ойдинлик киритилганича йўқ. Шунинг учун ҳам кўп-

¹ Проблемы общей теории права и государства, 181-бет

чилик олимларнинг алоҳида турдаги жамоат ташкилотларининг ҳуқуқий ижодкорликдаги ваколати масалалари ёритилган қонун ҳужжатини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш таклифи билан чиқаётганликлари бежиз эмас.

Жамоат ташкилотлари нормаларининг амал қилиш омиллари ҳуқуқий нормаларниқига ўхшашдир. Бу корпоратив нормалар, гарчи муайян бир ташкилот доирасида амал қилсада, сиёсий мазмунга эга, шу боис уларнинг ташкилий тадбирлар, жазо чоралари кабилар ёрдамида бажарилиши таъминланади. Лекин шу ўринда корпоратив нормаларнинг давлат фаолияти билан тўғридан-тўғри алоқаси йўқлигини яна бир бор алоҳида таъкидлаш жоиз. Ушбу нормалар *кучи, таъсир доираси, қатъийлиги бўйича* ҳуқуқий нормалардан кейин туради. Айни пайтда бу нормалар фаоллик ва ташаббусни ифодалаб, ўз таъсир кучи билан ҳуқуқий тартибга солиш доирасидан четга ҳам ёйилиш имкониятига эга бўлади.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормалари ва жамоат ташкилотлари нормаларининг *умумий хусусиятлари* қуйидагилардан иборат: улар аниқ, ёрқин ифодаланган хулқ-атвор қоидаларини ифодалайди; махсус ҳужжатларда мустаҳкамланган бўлиб, нормалар тизимидан иборат. *Улар орасидаги фарқ* ҳуқуқ нормалари билан корпоратив нормаларнинг бажарилишини таъминлаш даражасида ифодаланади, яъни агар ҳуқуқ нормалари давлат томонидан қабул қилиниб, унинг мажбурлов кучи орқали таъминланса, жамоат ташкилотлари нормалари айнан уларнинг ўзлари томонидан таъминланади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 34-моддасининг 1-қисмига мувофиқ, «Ўзбекистон фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга, бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар». Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқларини аниқ белгилаш мақсадида, масалан, 1991 йил 15 февралда «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида» қонун қабул қилди. Унинг муқаддимасида: «фуқароларнинг жамоат бирлашмаларини тузиш эркинлиги уларнинг ажралмас ҳуқуқи сифатида мустаҳкамлаб қўйилади»¹. Қонунда уқтирилишича, жамоат бирлашмаси ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси, 1991, 4-сон, 76-модда.

экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоши-иродасини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилмадир. Ҳозирги кунда сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, фахрийлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, физкультура-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, кўртдошлар уюшмалари, жамғармалар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари сифатида фаолият юритмоқда. Улар ихтиёрийлик, тенг ҳуқуқлилик, ўзини ўзи бошқариш, қонунийлик, инсонпарварлик, ошкоралик тамойиллари асосида фаолият кўрсатади.

Шу билан бирга, Конституциямизнинг 57-моддасига биноан, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади. Бундан ташқари, «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонунни бузиш амалдаги қонунларга мувофиқ жинойий, маъмурий, моддий ёки ўзга жавобгарликка сабаб бўлади. Бу каби ҳолатлар бошқа ижтимоий нормалар қатори корпоратив нормаларга ҳам ўзига хос санкциялар кўзда тутилгандан далолат беради. Аниқроғи, бундай ҳолатларда қонун бузган давлат ва жамоат ташкилотларининг мансабдор шахслари, шунингдек, фуқаролар жавобгарликка тортиладилар.

ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИ ВА УРФ-ОДАТЛАР НИСБАТИ

Ҳуқуқнинг пайдо бўлиши ҳақида мулоҳаза юритганда урф-одатлар ҳақида ҳам тўхталгандик ва улар ижтимоий нормалар тизимида алоҳида мавқега эга эканлигини таъкидлагандик.

Дарҳақиқат, урф-одатлар – муайян ижтимоий муҳитда таркиб топиб, авлоддан-авлодга ўтиб юрадиган ҳуқ-атвор

қоидалари бўлиб, одамларнинг табиий-хаётий эҳтиёжи сифатида майдонга чиқади ва қайта-қайта такрорланиш натижасида улар учун одатий бўлиб қолади. Агар қиёслайдиган бўлсак, урф-одатлар ахлокий нормаларга нисбатан ҳуқуқ билан камроқ боғланганлигига мувофиқ бўламиз. Лекин шунга қарамай, уларнинг ҳуқуқ билан боғлиқ жиҳатлари талайгина. Чунки, авваламбор, урф-одатлар ўз хусусиятларига кўра хулқ-атвор нормалари ва кўникмалари сифатида майдонга чиқади. Таниқли ҳуқуқшунос С.С.Алексеев ўзининг «*Ҳуқуқ янги минг йиллик бўсағасида*» китобида эътироф этганидек: «Урф-одатнинг ўзи норма, яъни ўз мақоми ёки хулқ-атвори бўйича қоида таъсирига тушиб қолганлар («ҳар нима» ёки «ҳар ким»)га нисбатан муайян ҳамжамият доирасида амал қилувчи умумий ахлоқ қоидаларининг кўп марта такрорланиши натижасида одатга айланган нормадир»¹.

Шунинг учун ҳам ҳуқуқ нормалари ва урф-одатлар барча ижтимоий нормаларга хос бўлган қатор белги ва аломатларга эга: муайян жамоалар фикрга кўра улар инсон қилмишлари қандай бўлиши кераклиги ёки бўлиши мумкинлигини кўрсатган ҳолда, одамлар хулқ-атворлари юзасидан умумий мажбурий қоидалар ҳисобланади.

Шу билан бирга, **урф-одатлар ва ҳуқуқ нормалари келиб чиқиши, ифода шакли, амалга ошириш усуллари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.** Биз юқорида таъкидлаганимиздек, агар урф-одатлар одамлар пайдо бўлиши билан бирга юзага келган бўлса, ҳуқуқ нормалари фақат давлатга уюшган жамиятдагина вужудга келган. Урф-одатлар махсус ҳужжатларда мустаҳкамланмагани ҳолда ҳуқуқ нормалари муайян шакллардагина мавжуд бўлади, урф-одатлар ижтимоий фикр кучи билан таъминланадиган бўлса, ҳуқуқ нормалари давлатнинг мажбурлов имкониятига қараб амал қилади.

Айни чоғда урф-одатлар хилма-хил эканлигини ҳам ҳисобга олиш даркор. Уларнинг бир тури илғор, ижобий хусусиятга эга бўлса, бошқалари зарарли бўлиши мумкин. Айтайлик, Марказий Осиё халқларининг кўпчилигида мавжуд бўлган қизи учун қалин пули олиш одатини шундай зарарли урф-одатлар сирасига қиради. Зеро, бугунги кунда ҳам ўз

¹ Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия, 42-бет.

умрини яшаб бўлган, моҳиятан салбий мазмун касб этувчи бундай одатларнинг, аҳён-аҳёнда бўлса-да, учраб туриши урф-одатларнинг нисбатан консервативлиги, яъни эски ҳолида яшай олиши билан боғлиқдир. Шунга қарамай, урф-одатларнинг кўпчилиги асрлар давомида халқлар тўплаган ижобий тажрибаларни ўзида ифода этиши билан ғоят қимматлидир.

Шу ўринда урф-одат ва одатий ҳуқуқ, уюшмаси ҳатто қабилалар ёки жамоалар уюшмаси негизида ривож топиши натижасида юзага келган илк давлатлар ташкил топганидан кейин ҳам катта нуфузга эга бўлганлигини таъкидлаш жоиз. Нафақат подшоҳнинг ўзи, балки унинг буйруғига биноан бошқа бирон-бир киши одатий ҳуқуқ нормалари ва умуман урф-одатларни бекор қила олмаган. Чунки улар, одамларнинг фикрича, узоқ аждодлардан мерос бўлиб, дин билан мунавардир, илоҳий ва муқаддасдир. «Жамиятда урф-одатларга муносабатлар шундай таркиб топгандики, қабул қилинган нормада туб ўзгаришларга йўл кўйилмасди. Моҳиятидан кўра кўпроқ сирти ўзгариб борган варварларнинг анъанавий ҳаёт тарзининг ўзи ҳам ҳуқуқда қандайдир жиддий силжишларни истисно этарди. Шунинг учун одатий ҳуқуқ – консерватив ҳуқуқдир»¹. Урф-одатларни ўзгартириш йўлидаги ҳар қандай уринишлар, қабила ёки жамоа одатий ҳуқуқи субъекти сифатида умуман майдонга чиқмаган подшоҳ у ёқда турсин, ҳатто уруғ-қабила ва жамоанинг катта обрў-эътиборли аъзоларига ҳам қимматга тушиши мумкин эди.

Тарихчи А.Я.Гуревич ўз изланишлари жараёнида умуман қуйидаги хулосага келади: «Хеч ким – на император, на бошқа давлатпаноҳ, на амалдорлар ёки ўлкалар вакиллари йиғини янги қонун-қоидаларни ишлаб чиқмайди... Винобарин, янги қонуларни ишлаб чиқиш эмас, балки эски ҳуқуқдан энг оқил ва адолатли кўрсатмаларни танлаб олиш – қонун чиқарувчининг вазифаси ана шундай тушунилади»².

Шу билан бирга, бундай ҳолат фақат Европа илк давлатлари учунгина хос эмас. Хитойнинг машҳур «Шан вилояти ҳукмдори китоби» (милоддан аввалги IV аср) шундай ҳикоя билан бошланади: «Хоқон Сяо Гун ўз маслаҳатчилари билан қадимги ёзилмаган қонунларни ўзгартириши мумкинми ёки йўқми – шу ҳақида мулоҳаза юритарди: «Эндиликда мен на-

¹ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М., 1970, 87-бет.

² Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, 149-151-бетлар.

мунали ҳукмдор бўлиш мақсадида қонунларни ўзгартирмоқ-чидан... Бироқ Еру кўк мени жазолашидан қўрқаман»¹.

Илк давлат одатий ҳуқуққа эзгулик баҳонасида ва турли писандалар билан оз-оздан янгиликлар киритади. Яна шунга ҳам эътибор бериш керакки, Р.Давиднинг таъкидлашича, XII-XIII асрлар Европада ҳокимиятлар урф-одатларни замонавийлаштиришдан нарига ўтишмаган. Француз қироллари урф-одатларнинг сақланиб қолишидан манфаатдор эдилар ва ҳатто мутлақ монархлар ҳам хусусий ҳуқуқ нормаларини ўзгартириш имкониятида ўзларини эркин деб ҳисоблашмаган². Қолаверса, қонун ҳам жамиятнинг ҳуқуқий ҳаётига қонун ҳеч қандай шовқин-суронларсиз ва тантаналарсиз кириб келди. «Қонунчилик ҳуқуқининг илк қадамлари камтарона бўлганди... Қонунчилик ҳуқуқининг камтарона келиб чиқиши барча ҳуқуқий тизимларга хос умумий хусусиятдир. Антик даврлардаёқ умумий ва эгасиз шаклдаги ҳуқуқий норма мукамал ривожланган Римда ҳам қонунчилик ҳуқуқи ўзига журъатсиз ва аста-секинлик билан йўл очганди»³. Гай Институтциясига мувофиқ, фақат «Рим халқи маъқуллаган ва қарор қилган» нарсаларгина қонун ҳисобланарди.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ НОРМАТИВ ТАРТИБГА СОЛУВЧИЛАРДАН БИРИ СИФАТИДА ҲУҚУҚНИНГ ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ, БЕЛГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳуқуқ аввало, **тартибга солувчи куч** сифатида ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва роли беқиёсдир. Шу билан бирга, ҳуқуқшунослик фанида қадимий ҳисобланган ва пухта ишлаб чиқилган ҳуқуқнинг **табиий ҳуқуқ** ва **позитив ҳуқуқ**қа бўлиниш ғояси, шунингдек, **позитив ҳуқуқ**нинг илк ривожланиш даврида шаклланган **оммавий ҳуқуқ** ва **хусусий ҳуқуқ** тушунчалари ҳуқуқнинг моҳиятини тўғри англаш имконини беради.

Дарҳақиқат, ҳуқуқ ўзига хос фавқулудда муҳим ижтимоий ҳодиса. Модомики шундай экан, ҳуқуқ ўз тушунчасига,

¹ Книга правителя области Шан / Пер. Л.С.Переломова. / М., 1993, 139-140 бетлар.

² Қаранг: Далид Р. Основные правовые системы современности. М., 1988, 71-72-бетлар.

³ Ленто Р, Гравитц М. Методы социальных наук. М., 1972, 68-69-бетлар.

моҳияти ва ижтимоий вазифасига эга ҳамда унинг умумий ва махсус белги хусусиятлари мавжуд. **Хуқуқнинг ижтимоий-лиги, норматив кўрсатмалардан иборатлиги, адолат ва эркинлик ғояларини ифодалаши, умуммажбурий ва иродавий хусусиятлари, қоявий аниқлиги, расман белгиланганлиги, тизимлилиги ва жўшқинлиги, давлат томонидан муҳофаза этилиши** кабилар шулар жумласидандир. Шу ўринда хуқуқ тушунчасининг бундай назарий жиҳатдан ўта нозик масалаларини Ғарбда, шу жумладан Ғарбий ва Шарқий Европанинг ижтимоий фан соҳалари олимлари, айниқса хуқуқшунослари анча теран ва изчил ёритиб келаётганликларини алоҳида эътироф этишни истардик¹.

Мустақиллик туфайли бизда ҳам бу борадаги уринишлар ва саъй-ҳаракатлар, изланиш ва тадқиқот ишлари бирмунча кучайди². Айни чоғда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, «Бизда шўролар замонида хуқуқшунослар бор бўлгани билан, ўзбек хуқуқшунослик фани мавжуд эмасди. Ҳозир биз дунё тан олган хуқуқшунослик фанига эгамиз. Фуқаролик жамияти ва шарқона демократик давлат назарияси ишлаб чиқилмоқда, олдимизда... демократик хуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришдек улуғ ғояни амалга ошириш вазифаси турибди»³. Эндиликда хуқуқшунослар миллий давлатчилик тарихини, хуқуқ ва давлат умумназарий масалаларини ўрганар эканлар, ҳеч шубҳасиз, миллий кадриятларни, илмий мерос-

¹ Каранг: Гегель. Философия права. М., 1990; Хутыз М.Х. Энциклопедия права. М., 1995; Лазарев В.В. Общая теория права и государства. М., Юрист, 2000; Кашинина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. М., Юрист, 1999; Алексеев С.С. Общая теория права. М., 1982; Теория права. М., Бек, 1995; Право на пороге нового тысячелетия. М., Статут, 2000; Хейфе О. Политика. Право. Справедливость. М., 1994; Нерсесян В.С. Право и закон. М., Наука, 1983; Общая теория права и государства. М., НОРМА, 2000; Берман Г. Западная традиция права. М., 1994; Зилс С.Д. Источники права. М., 1981; Ильин И.А. О сущности правосознания. М., 1993; Фридман Л. Введение в американское право. М., 1992 ва бошқалар.

Шу жумладан яна каранг: 1. Diamond A.S. Primitive Law. London, 1950; 2. Hartland E.S. Primitive Law. N.Y.; L., 1970 (1 ed. - 1924); 3. Seagle W. The Quest for Law. N.Y. 1941; 4. Redfield R. Primitive Law. N.Y. 1967; 5. Hoebel E. Man in Primitive World. Cambridge 1949; 6. Malinowski B. Crime and Custom in Savage Society. London, 1926; 7. Churchman M. Politics, Law and ritual in tribal Society. N.Y.; Toronto, 1965; 8. Роквилл L. The Etymology of Law. Menlo Park, 1978 (Ушбу манбалар тартиб рақамлари ва улардан олинган иқтибослар сўхифалари мият орасида қанс ичида кўрсатилади) ва бошқалар.

² Каранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., «Ўзбекистон», 1995; Урааев Ш. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., 1994; Азизлўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т., «Шарқ», 1997; Тожиқон У., Саидов А. Хуқуқий маданият назарияси. 2 том. Т., 1998; Қоримов О., Гаффаров Э. Давлат ва ҳуқуқ восолири. Т., «Ўқитувчи», 1995; Мухомов Э. Чет мамлакатлар давлати ва хуқуқ тарихи. Самарқанд, 1992; Исломов Э. Общество, государство, право. 2 том. Т., 1997, 1998; Давлат ва хуқуқ назарияси, Т., «Адолат», 2000; Саидов А., Тожиқон У. Давлат ва хуқуқ назарияси. Т., «Адолат», 2001; Тожиқон У., Одишқориев Х., Саидов А. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий хуқуқи. Т., «Шарқ», 2001; Нерсесян В.С. Хуқуқ фалсафаси. Т., «Адолат», 2003 ва бошқалар.

³ Азизлўжаев А. Давлатчилик ва маънавият, 103-бет.

ни замонавий умуминсоний кадриятлар билан уйғунлаштиришга миллий истиқлолни мустақкамлаш ишининг бир қисми сифатида қарамоқлари даркор. Дарҳақиқат, «эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилмоқдамиз. Лекин бу гўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, *умуминсоний кадриятларни ижодий ўрганиб, заминимизга татбиқ этиш лозим*»¹. Айниқса ҳуқуқ умумназарий фанини, ҳуқуқ тушунчаси, мазмун-моҳияти, белги хусусиятларини умуминсоний кадриятларга ижодий ёндашган ҳолда ўрганишнинг аҳамияти ғоят улкандир. Зеро, ХХІ асрга келиб дунё ҳамжамияти жиддий демократик ўзгаришларга юз тутаётган, мустақил давлатимиз АҚШ, Япония ва Европанинг қатор ривожланган давлатлари билан стратегик ҳамкорликни йўлга қўяётган бир шароитда ҳуқуқ ва давлат умумназарий фани муаммоларини янгича ва илғор, қарашлар, ёндашувлар асосида ёритиш янада муҳимдир.

Маълумки, Ер юзида ҳуқуққа дуч келмаган ёки ҳуқуқ ҳақида тасаввурга эга бўлмаган инсоннинг ўзи йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. «Эҳтимол, бутун ҳаёти давомида табиатшунослик ва тарих масалалари билан қизиқмаган одам топилиши мумкин, – дея таъкидлаганди ҳуқуқ назариётчиси Н.М.Коркунов. – Лекин ҳеч қачон ҳуқуқ масалаларига эътибор қилмай, у билан қизиқмай, бутун умрни ўтказиш мутлақо ақлга сиқмайдиган ишдир. Ҳеч бўлмаганда сизни биргина ҳуқуқ – шахсий эркинлик ҳуқуқи қизиқтирмаслиги мумкин эмас. Ҳар қандай одамови бўлманг, одамлардан ўзингизни ҳар қанча олиб қочманг – барибир ҳуқуқ масалаларини четлаб ўтолмайсиз. Одамлардан ўзингизни тортаркансиз, лоақал уларга – бу ер менинг шахсий маконим доираси, унга сизнинг дахл қилишга ҳаққингиз йўқ, дейишингизга тўғри келади»².

Қадимги Рим ҳуқуқшуноси Ульпианнинг таъбирига кўра: «Ҳуқуқни ўрганувчи, энг аввало, «ҳуқуқ» (jus) сўзи қаердан келиб чиққанини билиб олиши даркор; у ўз номини одил суд-

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз 7-том. Т. «Ўзбекистон», 1999, 304-бет.

² Коркунов Н.М. Лекция по общей теории права. СПб., 1909, 7-бет.

лов (justitia) сўзидан олган... ҳуқуқ эзгулик ва адолат ҳақидаги фан (ars)дир»¹.

Ҳуқуқ масалалари билан инсоният жуда қадимдан ва жиддий шуғулланиб келади. Бироқ ҳар бир тадқиқотчи унга ўз тушунчасини татбиқ этган. Юқорида таъкидлаганимиздек, вақт ўтиши билан ҳуқуқ ҳақидаги тушунчалар ҳам ўзгариб борган, лекин унинг моҳиятини чуқур англашга яқинлашмаган. Афтидан, шунинг учун ҳам, ҳуқуқ таърифини юз йиллаб излашади, деб нолиган И.Кант фикрини изоҳлар экан, рус ҳуқуқ назариётчиларидан Н.Н.Алексеев: «Табиатшунос олимлар «Умуман табиатнинг ўзи нима?» деган саволга жавоб топа олмаганларидек, ҳуқуқшунослар ҳам ҳеч қачон ҳуқуқнинг аниқ таърифини тополмайдилар», деганди.

Агар ҳуқуқнинг илк тарихи муаммоларига, айниқса, уни идрок этишнинг турли концепциялари вужудга келиши ва ривож топиши тарихига мурожаат этадиган бўлсак, америкалик ҳуқуқшунос Лауренс Фридманнинг қуйидаги даъвоси қанчалик адолатли эканига ишонч ҳосил қиламиз, яъни: ҳуқуқ тушунчаси «шишадек нозик, совун кўпигидан ҳосил бўлувчи пуфакчалардек омонат, вақтдек тутқич бермас кўпдан-кўп маъноларга эга»².

Бинобарин, ҳуқуқнинг келиб чиқиш жараёнлари ва илк тарихини кўпгина ижтимоий фанлар – ибтидоий жамоа ва қадимги дунё тарихи, ҳуқуқ назарияси ва тарихи, ҳуқуқ социологияси, этнография, юридик этнография, ижтимоий ва юридик антропология фанлари ўрганеди. Натижада асосий масалада – «Ҳуқуқ ибтидоий жамоа негизида вужудга келганми ёки кейинроқ давлат билан бирга пайдо бўлганми?» деган савол атрофида фанлар ўртасида ҳам, шунингдек, олимлар ўртасида ҳам бир муроасага келингани йўқ. Шуниси қизиқки, улар ҳам, бошқалари ҳам бир хил илмий маълумотлардан фойдаланишади, айнан бир хил материални тадқиқ этишади. Шу ўринда: «Модомики, шундай экан, нима учун улар қарама-қарши хулосалар чиқаришади-ю, шу муносабат билан тўхтовсиз мунозараларни давом эттиришади?» деган ҳақли савол туғилади.

Аслида ҳамма гап ўрганилаётган материалга нисбатан қўлланаётган **методология ва ёндашувларда**. Давлат ва

¹ Кириг: Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана. М., 1956, 101-бет.

² Фридман Л. Введение в американское право. М., 1992, 8-бет.

ҳуқуқ назариясига келадиган бўлсак, тегишли муаммоларни ҳал этиш йўллари бунда *юридик-позитивистик* методология билан, аниқроғи, Европада *эстетик позитивизм* ҳамда АҚШ ва Англияда *таҳлилий юриспруденция* билан белгила-нишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Маълумки, юридик позитивизм давлат билан ҳуқуқ ўртасида моҳиятан боқлиқликни белгилайди. Қарийб икки юз йил давомида кўпчилик мамлакатлар юридик фанида юридик «аксиома»лар кўчиб юради. Чунончи, айтиш мумкинки, уларнинг мазмуни, асосан, «давлат тарихан ва мантиқан ҳуқуқдан олдин келади» ҳамда «ҳуқуқ давлатнинг функциясидир, бинобарин, мантиқан уни давлатсиз ва давлатдан олдин тасав-вур этиш мумкин эмас» (Г.Ф.Шершеневич) деганга ўхшаш даъволардан иборат бўлади. Ҳуқуқшунос-позитивист давлатдан келиб чиқмайдиган ҳар қандай ҳуқуқни тан олмайди, ҳали давлат пайдо бўлмаган ибтидоий жамоа муаммолари уни қизиқтирмайди. Ушбу нуқтаи назарни, юридик плюрализм (бу ҳақда кейинроқ фикр юритамиз)га қарама-қарши ўлароқ, сиёсий-монистик нуқтаи назар сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ. Зеро, ҳуқуқ моҳияти ва унинг келиб чиқиши давлатнинг етук сиёсий тузилмалари билан катъий боғлаб қўйилади, давлат томонидан яратилган ҳуқуқ эса жамиятдаги мумкин бўлган ягона ҳуқуқий тизим ҳисобланади.

Бундай вазиятда этнографлар, антропологлар томонидан тўпланган, гарчи ибтидоий жамоа бўлмаган тақдирда ҳам, қабила ва элатлар жуда қадимий ҳаёт тарзига хос ёзувсиз маданиятлар асраб қолган ҳуқуқий урф-одатлар ҳақидаги кўпдан-кўп маълумотлар, шунингдек, давлатсиз ёки илк давлат жамиятларининг ҳуқуқий турмуши тўғрисидаги кўплаб тарихий далиллар эътибордан четда қолиб кетади.

Шуниси таажжубланарлики, тарихчилар, этнографлар, антропологларнинг кўпчилиги ибтидоий жамоада ҳуқуқнинг мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги ҳақидаги хулосага қўшилишади. Ваҳоланки, улардан бор-йўғи ибтидоий тузум урф-одатлари тартибга солиш элементлари ҳисобланганми (ёки йўқми), қадимги одам уларга ҳозирги замон кишиси ҳуқуққа қандай муносабатда бўлса, тахминан шундай муносабатда бўлганми (ёки йўқми) деган масалага ойдинлик киритиш имконини берувчи тегишли далилларни тушунтириб бериш та-лаб қилинганди, холос.

Масалан, А.И.Першиц ибтидоий тузум норматив муҳитини таҳлил этар экан, у «синфийликдан олдинги ва давлатгача бўлган жамиятдаги хулқ-атвор нормаларини ҳуқуқий категориялар қаторига қўшиб бўлмади: ҳуқуқ ҳали йўқ эди»¹, деган хулосадан келиб чиқади. «Ҳали ҳуқуқ бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки ҳокимият тузилмалари ҳали йўқ эди», деган фикр ҳам унга тегишли.

Давлатга эга бўлмаган халқларнинг ижтимоий уюшиши, гуруҳ ёки оиланинг мулкӣ мақоми, эгаллик шакллари, никоҳ ва ажралишларни, ноҳўя ишлар ва жазолар, айирбош қилиш муносабатлари, қарз бериш ва бошқа битимларни тартибга солувчи нормаларни ўрганган этнографлар «ҳуқуқ» атамасини ишлатмаслик учун турли вариантларни излашга мажбур бўлишганди. Айни чоғда ҳар бир нарсани ўз номи билан аташни афзал кўрадиган тадқиқотчилар ҳам йўқ эмасди.

XIX асрда қарор топган ва ҳозиргача амалда ўзгаришсиз келаётган ҳуқуқ тарихига умумий қарашлар *эволюционистик қараш* деб аталади. Унинг моҳияти қадимги ва ҳозирги даврни ҳам қўшиб ҳисоблаганда вақт бўйича кейинги ҳуқуқий тизимлар тарих ва маданиятнинг ягона ҳодисаси сифатида ҳуқуқдан иборатлигини эътироф этишга қаратилган. Ибтидоий жамоа муаммоларига мурожаат қилган дастлабки ҳуқуқшунос олимлар, А.Пост таъбири билан айтганда, «инсоният ирқи муҳитида юзага келган ҳар қандай органик тузилишга нисбатан тенг татбиқ этиладиган инсон ҳуқуқи ривожӣ умумий тарихини очиш» мумкин деб ҳисоблашганди. «Кўплаб урф-одатлар – айнан юридик урф-одатлар Ер юзидаги барча халқларда таажжубланарли ва ҳайратланарли тарзда бир хил такрорланади. Бунда улардан кўпчилиги учун биз учратган жойларга андаза сифатида бориб қолган бўлиши мумкин деган ҳаёлга бориш мутлақо ноўриндир. Ҳуқуқ соҳасида инсон руҳи лол қолдирадиган даражада бутун инсоният учун умумий бўлган қонуният асосида ижод қилади ва у ялпи умумий табиий темир қонунлар ҳукмронлигини ҳеч шубҳасиз асосга қўяди»².

Социологик эволюционизм вакиллари бўлган айрим ҳуқуқшунослар ҳатто инсоният тарихининг бошланиш даврларида қандайдир умуминсоний ҳуқуқ мавжуд бўлиб, ундан

¹ Першиц А.И. Проблемы нормативной этнографии. М., 1979, 213-бет.

² Пост А. Заметки государственных и правовых отношений. Очерки по всеобщей сравнительной истории государства и права. М., 1901, 11-12-бетлар.

турли халқлар ва даврларга оид ҳуқуқлар тизимининг сершоҳ дарахти ўсиб чиққан деб ҳисоблардилар. Чунончи, А.Кокурек, Д.Вигмор ва бошқалар шундай ҳуқуқшунослар сирасига киради.

Кўпроқ аҳамиятга молик эволюционистик йўналиш вакиллари эса ҳуқуқ тарихини инсон табиати бир хиллиги ва ижтимоий тараққиётнинг бир хил босқичида ҳал этиладиган муаммоларнинг ўзаро ўхшашлиги оқибатида намоён бўладиган ижтимоий эволюция умумий қонуниятларига мувофиқ тарзда турли даврлардаги, бир хил ривож сифатида тасаввур этишган. Э.Тэйлор, Л.Морган, М.Гейн, А.Пост, М.Ковалевский ва бошқалар мазкур йўналиш вакиллари ҳисобланади. Улар фикрларига асосланган ҳолда айтиш мумкинки, ҳуқуқ тарихи ҳамisha такрорланади ва кўп минг йилликлар олдин Шарқда эришилган ўша босқичларга жаҳоннинг бошқа қисмларида кейинроқ ёки бизнинг давримизда эришилади. Масалан, А.С.Диамонд «Ибтидоий қонунлар» китобининг дастлабки саҳифасида милоддан аввалги 1914 йилда яратилган Хаммурапи Қонунлари бу борада милоддан аввалги 196 йилда Рим, чамаси милодий 1250 йилларда Англия, Абиссиния эса фақат бугунги кунда эришган босқични билдиради (1. 1-бет), деган тахминни илгари суради.

Шу тариқа эришилган босқич ҳамда жамиятнинг нисбатан оддий ҳолатдан мураккаброқ ҳолатга ўтиши билан боғлиқ равишда ҳуқуқ етук ҳуқуқий тизимни ибтидоий тизимдан фарқловчи муайян янги хусусиятларга эга бўла боради. Шу асосда ҳуқуқнинг маданий-тарихий таснифланиши тўғрисидаги тасаввурлар ривож топади. Жумладан, П.Виноградов ўз таснифига ҳуқуқий тизимларнинг ташкилий мураккаблаша бориш принципи – қабилалар, шаҳарлар, черков ҳуқуқи, шартномавий уюшмалар ва жамоавий ташкилотлар ҳуқуқи тарзида мураккаблашиб бориш принципини асос қилиб олди¹. Уильям Сигл ўзининг «Қонунларга ёзилган шарҳлар» асарида ҳуқуқнинг уч тури – *ибтидоий, қадимий ва етук* турларини ажратиб кўрсатган. Аслида у тузган шакл ҳам ана шу ғоялар, тасаввурлар асосига қурилган. Бунда, деб ҳисобларди у, ибтидоий ҳуқуқ чинакам ҳуқуқ эмас, бироқ у нормаларнинг муайян бир шаклга кирмаган «уюми»дан иборат бўлиб, ибти-

¹ Қапанг: Vinogradov P. Outlines of Historical Jurisprudence. London., 1922.

дой маданият жамиятлари улар ёрдамида бошланғич ҳуқуқий можароларни ҳал этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, кадимги халқлар ҳуқуқига «ибтидоий» ҳуқуқ сифатида муносабатда бўлиш XIX асрда қарор топган. Бунда «евроцентризм» намоён бўлиши, «инсоният цивилизацияси» ва «Ғарб цивилизацияси» тушунчаларини айнан бир хил деб ҳисоблаш кўзга ташланади. «Ёввойилик»дан қутулиш, қолоқликни барҳам топтириш учун «ибтидоий маданият» жамиятлари цивилизация тажрибасини ўзлаштириши, Ғарб даражасига етишга интилиши кераклиги ҳақидаги қараш илгари сурилади. Шу йўл билан инсоният маданий-маърифий тараққиётнинг бир йўналишли шакли тақлиф этилади. Бу шакл барча даврлар ва қитъалар одамлари бир йўлдан юриб келганлар ва шу йўлдан юриб келмоқдалар, бу йўлнинг бошида «ибтидоий» халқлар ва маданиятлар турса, «тарихнинг охири»да эса цивилизация гулдастаси сифатида Ғарб либерал маданияти юксалиб туради, деган тахминга асосланади. Шунга қарамай, илғор фикрли олимлар бундай ёндашувларга қарама-қарши бўлган қарашларни илгари сурадилар, чунончи, Африка мисолида ҳалихануз ижтимоий антропология Ғарбга мансуб бўлмаган жамиятларни Ғарб олимлари томонидан Ғарб манфаатлари йўлидаги тадқиқотларидан иборат бўлиб келаётганлигини дадил туриб танқид қиладилар.

Шу каби танқидлар таъсири остида кўпчилик антропологлар ўз қарашларини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлдилар. Лекин бунинг бошқа сабаблари ҳам бор эди. «Қанчалик ғалати туюлмасин, — деб ёзганди К.Леви - Строс — ушбу халқларга бўлган илиқлик ҳислари кўпчилик антропологларни плюрализм (фикрлар хилма-хиллиги - изоҳ бизники **З.И.**) ғоясини қабул қилишга ундадики, бу ғоя инсоният маданиятларининг хилма-хиллигини тасдиқлайди ва шу билан бирга, маданиятларни «юксак» ва «паст» даражаларга таснифлашни инкор этади»¹. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, «ибтидоий жамият» тимсоли ҳамда «ибтидоий ҳуқуқ»ни яратиш устида инглиз-америка ҳуқуқий тафаккури соҳиблари озмунча мулоҳаза юритмагани, озмунча тер тўкмагани яхши маълум.

¹ Каранг: Леви-Строс К. Первобытное мышление. М., 1994, 35-бет.

Европа юридик позитивизми каби таҳлилий юриспруденция, юридик реализм ҳамда Англия ва АҚШ юридик тафаккурининг бошқа йўналишлари ҳам жамият тараққиётининг юксак даражасини белгилайди, унда ҳуқуқий институтлар юзага келиши, кенг фаолият юритиши мумкин бўлади. «Ҳали сезилар-сезилмас даражада кам тараққий этган паст маданиятли жамиятларда муносабатларни тартибга солиб турган «ибтидоий ҳуқуқ»лари, Е.Хартлэнднинг уқтиришича, ёзма қонунлардан анча олдин мавжуд бўлган» (2. 8-бет). Модомики, одамлар бирлашишлари, ўзаро муносабатлардаги уйғунлик тўғрисида кайғуришлари керак бўлган экан, бу ўз навбатида рудиментар (бошланғич, ибтидоий) тартибга солишнинг айрим турини тақозо этади ҳамда қадимги урф-одатлар мазкур эҳтиёжни қондиришга қаратилган жавоб ҳисобланади. Урф-одатлар мажмуи – айнан «ибтидоий ҳуқуқ»нинг ўзгинасидир.

Уильям Сигл, биринчидан, «ибтидоий ҳуқуқ» умуман чинакам ҳуқуқ деган маънони англатмайди, иккинчидан, у урф-одатда ва фақат шу урф-одат орқали берилган, деб ҳисоблар экан, Хартлэнд нуқтаи назарига қўшилади. Худди *этистик позитивизм* ҳуқуқ таърифини давлат тушунчаси билан боқлагани сингари, *таҳлилчи-позитивистлар бу борада суд ва суд фаолиятидан фойдаланадилар*. Жумладан, У.Сигл: «жиддий маънода ҳуқуқ мезони ҳам ибтидоий, ҳам цивилизациялашган жамиятлар учун бирдекдир, яъни – суднинг мавжуд-лигидир» (3. 34-бет), деб ҳисобларди.

Маълумки, инглиз юридик анъаналарига кўра суд ҳуқуқининг тимсоли ҳисобланарди. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқ инглиз судлари томонидан эътироф этилган ва одил судловни амалга оширишда қўлланиладиган нормалар мажмуидан бошқа нарса эмаслиги ҳақидаги таъбирларга асосланади. Сигл ана шу инглиз юридик анъаналарига эргашади. Шунинг учун ҳам У.Сигл фикрича, судларнинг пайдо бўлиши ибтидоий ҳуқуқ интиҳоси ва муайян сиёсий ташкилотга эга бўлган қадимий жамиятлар ҳуқуқига ўтиши дегани эди.

Ушбу концепциянинг асосий қоидаларига Р.Редфилд ҳам қўшилганди. У ўзининг ёндашуви ёзма ва мураккаб маданиятларда топиш мумкин бўлган нарсанинг тўла ривожини оддий халқлардан излаш мақсадларига ҳеч қандай алоқаси йўқлигини очиқ-ойдин таъкидлаганди. Редфилднинг таъбирича, албатта, оддий жамиятларда, ҳуқуқни рудиментар (бошланғич, ибтидоий) шаклда тасаввур этиладиган ёки уни

олдиндан пайкайдиган хулқ-атвор намуналарини яратиш мумкин (4. 5-бет). Чунки ҳуқуқ бошланғич даражалари фақат қадимги дунёдагина учраб қолмай, балки ҳозирги жамиятнинг оддий гуруҳлари – оилалар, клублар ва ҳоказоларда ҳам мавжуд. Айнан шунда биз айрим антропологлар томонидан янада асосли ишлаб чиқилган ҳуқуққа росмана **плюралистик ёндашувни** кўраимиз. Бинобарин, ҳуқуқ тушунчаси ибтидоий жамоанинг қарийб барча ижтимоий нормаларини қамраб олиш имконини берувчи тушуниш доирасининг кенглиги бу ёндашувнинг ўзига хос хусусиятидир.

Масалан, таниқли антрополог Е.Хоубел, «агар ижтимоий нормани бузиш ёки уни писанд қилмаслик мунтазам равишда ижтимоий тан олинган имтиёзга эга бўлган индивид ёки гуруҳ томонидан куч ишлатиш таҳдиди ёки реал хавфига дучор этиладиган бўлса – бу ижтимоий норма ҳуқуқийдир» (5. 376-бет), деган қондани ўртага ташлайди. Ушбу таърифнинг юридик жиҳати шундан иборатки, унда ҳозирги вақтда легитимлаштирилган деб айтиладиган, яъни жамият тан олган мажбурлов ҳокимияти кучи билан норманинг бажарилиши ёки унга риоя этилишини таъминлашга урғу берилади. Унинг ўзи яна «ҳуқуқий нуфуз» тушунчасини – одамларни ўзини муайян тарзда тутишга мажбур этадиган қатъий талабларни кирита олиш қобилияти, бошқа қадриятлар билан можаро чиққан ҳолларда ҳуқуқий қатъий талаблар устун келишида ифодаланадиган **устуворлик**, ҳуқуқни ҳодисаларнинг уюшган мажмуи сифатида тавсифловчи **тизимлилик**; тизимга оммавийлик табиатини бахш этувчи **расмийликдан** иборат тўрт қисми йиғиндиси сифатида очиб беришга ҳам уринганди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ҳуқуқ тушунчасидаги легитимлаштирилган мажбурлов ҳокимиятининг белгиси бирон-бир сиёсат олдидаги ҳокимиятни, айниқса давлат ҳокимиятини зинҳор ажратиб кўрсатмайди. Аслида ҳаммаси биз ўйлагандан анча оддий. «Ижтимоий яхлитлик ичида алоҳида бирликлардан иборат кичик гуруҳлар мавжуд бўлган жойда, – деб ёзганди Е.Хоубел, – сиёсий ташкилот – умуман жамият ичидаги гуруҳлар ёки турли хил гуруҳлар аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш тизими ҳам мавжуд бўлади» (5. 376-бет). Модомики, алоҳида ажратилган кичик гуруҳларнинг ички муносабатларисиз амалда бирлашмалар бўлмас экан, демак, айтиш мумкинки, ибтидоий сиёсий ташкилот ва ибтидоий ҳуқуқ умумийдир, яъни ҳаммабодир.

Кўпчилик антропологлар, ҳуқуққа оммавий нуфуз ва унинг ижтимоий тан олинishi негизда турувчи нормалар тизими сифатида қарашни кўллаб-қувватлайдилар.

Ҳуқуқ антропологик назарияларининг бошқа қатор ғуруҳлари ҳам мавжуд бўлиб, қуйида улардан бирини кўриб чиқамиз. Ҳуқуқ антропологик назарияларининг ушбу ғуруҳи ҳуқуқ тушунчасида кўриб ўтилган *ташқи авторитар ижтимоий назорат қисмларининг* у ёки бу ролини таъкидловчи кон-цепцияларга кўп жиҳатлардан қарама-қарши туради.

Шу жиҳатдан Бронислав Малиновский концепцияси муҳим ва эътиборли саналиши мумкин. У ҳуқуқни ғўё «ичидан», қандайдир мажбурловчи нуфузли кишилар томонидан турткисиз ҳаракат қила оладиган ўз мажбурлов қудратига эга куч сифатида кўрсатади.

Қизиғи шундаки, Малиновскийнинг ўзи ҳуқуқнинг умумий назариясини ишлаб чиқишга мутлақо интилмаган. Лекин олим томонидан антропологик материаллар асосида берилган таъриф юридик антропология ривожига сезиларли босқични бошлаб берди. У ҳуқуқни, *бир тарафдан, кўриб чиқиладиган ва иккинчи тарафдан, мажбурият сифатида тан олинадиган ўзаро боғланган мажбуриятлар тизими* (б. 58-бет) сифатида таърифлаганди.

Кўпчилик олимлар Малиновскийнинг юридик антропологияга қўшган ҳиссаси, аввало, ҳуқуқни ижтимоий муносабатларнинг ички санкциясини ҳисобга олган ҳолда тушунишдан иборатлигини эътироф этишади. Жумладан, М.Глукмен шундай ёзади: «Малиновский сабоғи шунга ўргатадики, ҳуқуқ энг умумий маънодаги ижтимоий назорат ёхуд у айтганидек, ҳуқуқ санкция берилган муносабат таҳлили доирасида тушунилиши мумкин» (7. 239-бет). Бу чиндан ҳам жиддий хулоса ҳисобланади. Чунки бу хулосадан – ҳуқуқ ўз пойдевори устида тура олади, у жамиятнинг асосий тартибга солувчи кучидир, ҳуқуқ иқтисодиёт ортидан судралиб юриши керак эмас, уни исталган ердан келтириб чиқаришнинг ҳожати йўқ, ҳуқуқни диннинг ҳосиласи, юзи ўгирилган ахлоқ ёки кўникма ҳосил қилинган сиёсат сифатида муҳокама қилиш парт эмас, деган маънолар келиб чиқиши табиий. Шу ўринда: «Ижтимоий муносабатнинг мазкур ички санкциясининг ўзи нимани билдиради?» деган савол туғилади. Бу борада, авваламбор, шуни таъкидлаш керакки, хизматлар ва вазифаларни ўзаро айирбошлашда томонларнинг ҳар бири шеригининг ижрочи-

лик ва ҳалоллик мезонини кузатади. Бунда хатти-ҳаракатлар турли томондан кўзга ташланиб туради ва амалда муносабат ичидан назорат қилиниши мумкин бўлади.

Олим ҳуқуқ ҳақидаги ўз тушунчасини Меланезия жамияти (Тинч океанининг жанубий қисмидаги Тробрианд ороллари) материаллари асосида ривожлантиришга муваффақ бўлган. У ўз тадқиқотларини ўша ерда ўтказганди. Малиновский ушбу ороллар аҳолисининг ижтимоий уюшишини таҳлил этаркан, у ташқи ижтимоий назоратнинг энг ибтидоий тузилмалари ҳам йўқлигига қарамай, хўжалик алоқаларини тартибга солишнинг аниқ, бир маромда ва тўхтовсиз ишлайдиган тизимига эътибор қилганди. Бу ерда ҳар қандай нопоклик, инсофсизлик, очкўзлик ва оддий маънос феъл-атвор оғир оқибатга олиб келиши мумкин эди, ўз мажбуриятларини бажармаётган ёки ёмон бажараётган, очикдан-очик хушламай ишлаётган одам тортиқлар ва совғалар алмашиш билан боғлиқ муносабатлардан четга чиқиб қолади. Шеригининг ундай одам билан ишлашдан бош тортишининг ўзиёқ таъсирчан жазо чораси - ижтимоий муносабатнинг ички санкцияси ҳисобланади.

Ички санкциялар, мукофотлар ва жазолашлар муносабатлар негизига моҳиятига сингдирилган; ҳафсаласи шир бўлган, қаттиқ қафа бўлган, ҳамкорлик қилишни истамайдиган одам муносабатлар тизимини ихтиёрий ташлаб кетади ёхуд ундан туртиб чиқариб юборилади. Бироқ бу жараён энгил ва осон кечмайди. Чунки тизим етарли даражада чидамли, бардошли одамлар эса сабр-тоқатли. «Агар яхшилаб кузатсангиз, - деб ёзади Малиновский, - битимларни бажаришда доимий кечикишлар, вайсашлар ва таъналар, шеригидан шикоят қилишларни кўрасиз, лекин, умуман олганда, шерикчилик давом этади ва ҳар бир одам ўз мажбуриятларини бажаради» (6. 30-бет). Бу «икир-чикирлар»га қарамай, олимнинг фикрига кўра, ҳуқуқ ўзаро ҳамкорлик ва айирбошлашнинг осойишта ҳамда бир маромдаги жараёнида вужудга келади. Ушбу материаллар асосида у ҳуқуқнинг роят мафтункор намунасини, унинг ташқаридан мажбурлов аралашувисиз, авторитар инстанцияларсиз, зўравонлик ва жазоларсиз жуда аниқ ишлайдиган мустақил табиати ҳамда механизмларини асослаб беришга уринганди. Унинг муҳолифлари ҳуқуқни бу тарзда тушунишни ҳаёт ҳақиқатига камдан-кам мос келадиган идиллия (осойишта ҳаётни тасвирловчи мўъжиза асар)

сифатида асосли баҳолашди. Бироқ Малиновскийнинг хизмати нимадан иборат эди? Бу саволга жавобан айтиш мумкинки, у антропологияда юридик расмийчилик пўстлоқини ёриб ўтишнинг урдасидан чиқа олди, жамият ва маданиятда ҳуқуқнинг ролини таъкидлаш орқали ҳуқуқ назариясига ижобий ҳисса қўшди.

Кроссмаданият мақомига даъво қилувчи **плюралистик концепция** антропологик ҳуқуқ назариясининг алоҳида турларидан бири ҳисобланади. Ушбу концепция Л.Посписил илмий изланишлари самарасидир. У юридик реализмнинг ҳуқуқ фақат аниқ қарорлардагина мавжуд бўлиши мумкинлиги ҳақидаги қоидадини асос қилиб олади. Хулқ-атвор нормаси, гарчи у қонунда қайд этилган, кодексда ёзиб қўйилган бўлсада, қарор чиқарувчилар уни қўллаган шароитдагина ҳуқуқ соҳасига тааллуқли бўлади. Айни пайтда учинчи томон (авторитет)нинг қарор қабул қилишда имтиёзга (алоҳида ҳуқуққа) эга бўлиши, даъволашувчилар олдида эътироф этилган ҳокимият, яъни юрисдикциядан фойдаланиши низодаги ҳуқуқий ечимнинг муҳим хусусияти сифатида намоён бўлади. Аслида авторитет ҳам, низодаги томонлар ҳам юрисдикция ва ижтимоий назорат амалга ошириладиган бир ижтимоий гуруҳга мансубдирлар. Посписил таъбирига кўра, **яқши уюшган аъзолари бўлган махсус гуруҳларга ҳуқуқнинг тегишлилиги** шундан келиб чиқади.

Бу олим тавсифлашича, жамият ўз ичидаги ҳуқуқий тизимни фақат гуруҳларга, қисмларга бўлинган ҳолдагина яратади. Ҳуқуқшунослар ва айрим антропологларнинг асосий хатосини у ҳуқуқни умуман бутун жамият хусусияти деган анъанавий тушунишда, жамиятнинг ижтимоий таркиби, уни ташкил этувчи кичик гуруҳларга сегментациялашувини инкор этишда кўрганди. Ўзининг ушбу нуқтаи назарини Л.Посписил ҳуқуқ кроссмаданиятининг реалистик концепцияси ёки плюралистик назария деб атайди. Чунки бу назария яхлит жамият ичида муайян кўпликдаги ҳуқуқий тизимлар амал қилишига йўл қўяди. Натижада у: «Ибтидоий ёки цивилизациялашган жамиятлар ҳуқуқининг ҳар қандай чуқур таҳлилига фақат унинг тегишли ижтимоий тузилмалар ҳамда ҳуқуқий даражалар билан боғлаш, ҳамда жамиятда ҳуқуқий тизимлар хилма-хиллигини тан олиш орқали эришиш мумкин» (8. 55-56-бетлар), деган хулосага келади.

Плюралистик ёндашув Посписил кашфиёти эмас, унгача ҳам бу ёндашувни баъзи ҳуқуқшунослар ёқлаб чиқишганди. Бироқ ғояни кросс маданият аҳамиятига молик юридик-антропологик назария даражасигача тизимли ривожлантиришда, шубҳасиз, унинг хизматлари катта. Бу назария универсалликка даъвогардир. Зеро, қаердаки энг бўлмаганда оддий, оиладаги каби низоларни, зиддиятларни бўйсундириш ва мажбурлаш йўллари билан авторитар усулда ҳал этиш мавжуд экан, ўша ерда ҳамиша муайян даражадаги ҳуқуқ бор ва ҳамиша мавжуд бўлган.

Албатта, ҳуқуқ тушунчасини шу тарзда кенгайтириш антропологлар ва айниқса, ҳуқуқшунослар ўртасида кенг қўллаб-қувватланмаган. Лекин юридик реалликка татбиқ этилган плюрализм принципи ҳуқуқий муносабатларни анъанавий давлатлаштириш (этатизм) ҳамда ҳуқуққа механик равишда бўйсундириш ақидасига қарши далиллар келтиришда ёрдам беради.

Шундай қилиб, инглиз-америка юридик ва антропологик концепцияларини кўриб чиқар эканмиз, *бунда яққол кўзга ташланувчи икки тенденцияни* алоҳида таъкидлашимиз мумкин. *Биринчидан*, камдан-кам истисно ҳолатлардан ташқари барча концепциялар қандайдир умумий қонуниятларни тақдим этишга, умуман, ҳуқуқнинг келиб чиқиш назариясини ишлаб чиқишга интилмайдди, балки асосан юридик-позитивистик назарияларнинг методологик кўрсатмаларини, йўл-йўриқларини ифодалайди, яъни: «ҳуқуқ нормаси – бу авторитет, ҳокимиятнинг буйруғи» (таҳлилий юриспруденция), «ҳуқуқ низолар бўйича қарорларда ва суд ишларида берилган» (юридик реализм), «ҳуқуқ – ижтимоий назоратдир» (Р.Паунд) ва бошқа шаклларда ўз ифодасини топади.

Иккинчидан, кўриб чиқилган барча концепциялар *давлатгача ҳуқуқ мавжуд бўлишининг кенг имкониятларини* эътироф этади. Зеро, «ибтидоий ҳуқуқ»қа, одатда, нормаларни бузганлик учун санкциялар қўллашга кодир «ибтидоий сиёсий авторитет» билан ҳамоҳанг равишда қаралади. Умуман олганда, инглиз-америка концепцияси инсоният тараққиётининг илк босқичларида ҳам ҳуқуқнинг мавжуд бўлганлигини эътироф этади. Бу «ибтидоий» бўлса-да, барибир ҳуқуқ эди.

Ҳозирги замон ҳуқуқшунослари ҳам ҳуқуқ тушунчаси ва моҳиятини тадқиқ этиш муаммоси билан шуғулланишга озмуноча куч-ғайрат сарфлашгани йўқ. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, мустабид шўро тузуми даврида бу ишлар бамисоли қўриқдан, тап-тақир жойдан бошланганди, чунки бу масалада Октябрь тўнтаришигача ёки хорижда тўпланган тажрибага мутлақо инкор этиш нуқтаи назаридан қараб келинганди. Мазкур йўналишда ҳуқуқшуносларнинг ўнлаб йиллар олиб борилган саъй-ҳаракатлари, изланишлари муайян натижаларни берди. Чунончи, ҳуқуқ тушунчаси ва моҳиятини аниқлаш бўйича *уч асосий ёндашув* кашф этилди: а) ҳуқуққа мутлақ юридик нормалар тизими сифатида қаровчи *норматив* ёндашув, уни ҳуқуқни тор маънода тушуниш ҳам дейилади; б) ҳуқуқни унинг томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар билан тенглаштирувчи *социологик* ёндашув; в) ҳуқуқни эркинлик ва адолат мезони билан боғловчи *фалсафий* ёндашув. Сўнгги икки ёндашув ҳуқуқни кенг маънода тушунишни тақозо этганди. Зеро, ҳуқуқ тушунчасига ҳуқуқ нормалари ҳам, ҳуқуқий онг ҳам, ҳуқуқий муносабатлар ҳам ва бошқа жиҳатлар ҳам киритиларди. Боз устига, ҳуқуқ тушунчасига уларни киритилганларнинг ҳар бири ўз нуқтаи назарларини ягона тўғри ёндашув деб ҳисоблаб, уни химоя қиларди. Бирок, ҳақиқат ҳамиша ўртада ҳолис туради, деганларидек, кейинги изланишлар айнан шундай нуқтаи назарлар билан ажралиб туради.

Табий савол туғилади: «Шунчалик кўп ҳуқуқшунослар бу муаммога нега шу қадар кўп вақтларини бағишлашди, бу муаммо шунга арзийдими?» Бу саволга қисқа қилиб, «Ҳа, арзийди!» дея жавоб берамиз. Чунки ҳуқуқ моҳиятини тўғри тушуниш нафақат юридик фаннинг муваффақиятли ривожланишини белгилаб беради, балки бундай тушуниш амалиётчи юрист учун ҳам жуда зарур бўлиб, уни ҳуқуқни қўллаш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш бўйича фаолиятида ишончли ва аниқ восита билан қуроллантиради. Ҳуқуқнинг нималигини яхши билмай туриб, уни тўғри қўллаш тўғрисида, қонунийлик ва юридик масъулият ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Шу мақсадда ҳуқуқшунослик фанидаги эски, яхши ишлаб чиқилган ҳуқуқнинг *табий ҳуқуқ* ва *ижобий (позитив) ҳуқуққа* бўлиниши ғоясига қайтамыз.

Табиий ҳуқуқ (Jus naturale) – *инсон табияти, унинг жамиятда яшаши такозо этувчи ҳуқуқ ва эркинликлар мажмуидир.* Ушбу назария тарафдорлари бундай ҳуқуқларга – инсоннинг эрка, ўзига ўхшаганлар билан муомалада бўлиш, насл қолдиришга, яшашга, одамнинг ростмана яшаши учун зарур шарт-шароитларга, мулкка эгаллигига, жамият ва давлат томонидан ўз ҳаёти ва саломатлиги муҳофаза этилишига бўлган ҳуқуқларини киритадилар.

Табиий ҳуқуқ гоё сифатида қадимги дунё тарихига ҳам маълум эди. Кейинчалик табиий ҳуқуқ гоёси демократия фидойилари бўлган француз маърифатпарварлари томонидан янада ривожлантирилди. Бу гоё мавжуд юридик нормалар, амалдаги қонунлар (улар «позитив ҳуқуқ» деб аталади) билан бирга, жамиятда барча давлат юридик институтларининг илк асоси сифатида табиий ҳуқуқ амал қилганлигини билдиради. Дарҳақиқат, шундай, лъни: табиий ҳуқуқ одамлар эркинлиги, уларнинг ҳокимият олдидаги тенглиги, хусусий мулкка нисбатан бузилмас ҳуқуқи ва ҳоказолар сифатида ўрин тутади. Буларнинг ҳаммаси табиий ҳуқуққа тегишли бўлгани учун ҳам давлат томонидан «туҳфа» этилмайди, юқоридан ихтиёрый равишда «насия»га берилмайди. Шу боис улар давлат томонидан қатъий талаб сифатида қабул қилиниши ва табиий равишда қўрикланиши ва кафолатланиши керак.

Модомики шундай экан, у ҳолда мазкур нуқтаи назардан қўйилган муаммоларга бўлган муносабатимиз кескин ўзгаради. Давлат олдида – қонун чиқарувчи, Президент олдида – «бозорни ташкил этиш», «хусусий мулкнинг устуворлиги» тўғрисидаги ва бошқа масалаларни умуман қўймаслик керак бўлади. Улар аллақачон цивилизация ва тарих томонидан «инъом этилган», шунинг учун уларни «яратиш», «жорий этиш» талаб қилинмайди. Масала шундаки, уларнинг табиий ривожини йўлидан тўсиқларни олиб ташлаш, улар учун давлат – қонунчилик ва бошқа энг муносиб юридик шарт-шароитлар ва кафолатларни шакллантириш зарур.

Бундай ёндашув айниқса инсон ҳуқуқлари учун муҳим аҳамиятга эга. С.С.Алексеев таъкидлашича: «Инсон ҳуқуқлари категориясининг моҳияти шундан иборатки, ҳаёт, кадр-қиммат, яшаш жойини танлаш эркинлиги ва бошқа шунга ўхшаш ҳуқуқлар инсон учун жамият қатъий талабидан келиб чиқадиган табиий ҳуқуқлардир. Шунинг учун улар мутлақ ва давлат ихтиёрига олиб қўйилмайдиган ҳуқуқлар сифатида

тушунилиши керак. Бинобарин, улар бутун давлат-хуқуқий воқелиги томонидан худди шу тарзда қабул қилиниши лозим ва бу ҳол булутлар ортидаги давлат юксакликларидан одамлар ёнига тушиб келадиган позитив хуқуқни «инсонийлаштиради»¹.

Табиий хуқуқ, мазкур олимнинг таъбирича, фақат давлат фаолияти ва унинг ўзбошимчалигига қатъий чегаралар қўйибгина қолмай, балки қонун чиқарувчи олдига ҳаётнинг ўзининг табиий-хуқуқий сабаб ва талабларини қабул қилиш, уларни амалдаги қонунларда, позитив хуқуқда акс эттириш заруратини қўйиб, унга нисбатан ўзига хос тарзда таъсир ўтказди.

Мажбуриятлар ҳам шундан келиб чиқади. Уларнинг асосийлари – бошқа кишиларга, жамиятга, давлатга зарар етказмаслик, бошқаларнинг ўз хуқуқларини амалга оширишларига тўсқинлик қилмаслик кабилардир. Шундай қилиб, табиий хуқуқ – **хуқуқ тўғрисидаги бенуқсон, чуқур ахлоқий ва юксак даражадаги адолатли тасаввурлар мажмуидан иборатдир.**

Табиий назарияга жавоб тариқасидаа **хуқуқнинг тарихий мактаби вужудга келди.** Немис хуқуқшунослари Густав Гуго ва Карл Савиньи унинг вакиллари ҳисобланади. Хуқуқни халқ миллий ҳаётининг маҳсули деб ҳисобловчи хуқуқнинг **тарихий мактаби** табиий хуқуқ назариясига жиддий зарба берди. Бироқ у жуда яшовчан бўлиб чиқди, ҳозирда ўзининг кўплаб тарафдорлари ва издошларига эга.

Хуқуқнинг бошқа мактаблари ҳам бор. Улар **орасида хуқуқнинг рационалистик назариясини** ажратиб кўрсатиш мумкин. Унга мувофиқ, хулқ-атвор қоидалари одамлар томонидан улар ўз олдиларига қандай мақсадлар қўйишлари билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқилади. Кўпинча куч-қудрат ва ҳокимият кимда кўпроқ бўлса, ўша одам хулқ-атвор қоидаларини ўз мақсад ва манфаатларига мослай олади. Ушбу назария асосчиси Рудольф Иеринги нсоният тарихидан мазкур назарияни тасдиқловчи кўплаб мисоллар келтиради.

Хуқуқнинг психологик назарияси ҳам алоҳида ўрин тутади. Мазкур назария хуқуқнинг психологик йўл-йўриқ ва кўрсатмалар, одамларнинг муайян қоидалар асосида яшаш,

¹ Алексеев С.С. Уроки. Тяжкий путь России к праву. М., 1997, 230-бет.

бировнинг иродасига бўйсундириш ёхуд бошқаларни ўз иродасига бўйсундириш эҳтиёжи билан боғлиқлигидан келиб чиқади.

Марксча-ленинча ҳуқуқ назарияси ҳам қайсидир маънода яхши маълум. Унга кўра, ҳуқуқ - ҳукмрон синф иродасини ифодаловчи хулқ-атвор қоидалари мажмуидан иборат. Бу иттифоқ ва социалистик лагерга кирувчи давлатларга катта зарар етказган ғоят нотўғри ва хато назариядир.

Большевизм ҳуқуққа қақпатқич, шафқатсиз зарба берди. Нафақат террор ва зўравонлик асосига қурилган жиноий қонхўр амалиёти, жамият бутун ҳаётини ёппасига давлатлаштирилиши билан, балки ҳуқуқ ҳақида «буржуа лаш-лушлари» деган, унинг «ўлиб бориши» ҳақидаги, «инқилобий ҳуқуқий онг»нинг устуворлиги тўғрисидаги, суд ҳақидаги «пролетариат диктатураси органи» деган ва шу каби бошқа ақидалари билан ҳам большевизм ҳуқуққа улкан зиён-заҳмат етказганди. **Ортодоксал маркчилар тасаввурларига** кўра, сўнгги вақтларгача ҳуқуқ «ҳукмрон синфнинг қонун даражасига кўтарилган иродаси»дан ортиқ нарса эмас деб қараларди ҳамда қудратли давлатнинг «сиёсий мезони», «қуроли» деб келинди.

Қолаверса, шу ўринда яқин ўтмишда - мустабид тузум шароитида шўро маддоҳлари синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олишганини, уни ниқоб қилиб олиб сиёсий қутбланишга зўр беришгани, бу назарияни догмага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий рақибларни енгиш воситасига айлантиришганини эслашнинг ўзи кифоя. Аслида «Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади.

Ҳуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, экинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндашилади»¹.

Позитив ҳуқуқ - давлат қабул қилган нормаларда, яъни қонунчиликда, шунингдек, бошқа ҳуқуқий манбаларда ифодаланган ҳуқуқдир. Демак, қонунчиликдан ташқарида,

¹ Коръмов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 26-бет.

ҳуқуқий урф-одатлардан, прецедентдан, норматив шартно-малардан холи позитив ҳуқуқ бўлмайди. Айнан шунинг учун ҳам қонунчилик билан ҳуқуқни янглиш ҳолда бир-бирига тенглаштиришади.

Шунга қарамай, ҳуқуқни табиий ва позитив ҳуқуққа бўлиш бир қатор муаммоларни ҳал этишга ёрдам беради. Жумладан, ҳуқуқни «кенг маъно»даги ва «тор маъно»даги тушунчаларга бўлишга ҳожат қолмайди. Зеро, табиий ва позитив ҳуқуқ гоёси ҳам назарий, ҳам амалий масалаларни аниқроқ, пухтароқ ҳал этиш имконини беради. Бундан ташқари, ҳуқуқнинг пайдо бўлишини давлатнинг вужудга келиши билан боғлаб қўймаслик лозим бўлади. Чунки аввал айтиб ўтганимиздек, табиий ҳуқуқ давлатдан жуда кўп замонлар олдин пайдо бўлган ва усиз ҳам амал қилаверади.

Позитив ҳуқуққа келадиган бўлсак, давлатдан холи равишда уни тасаввур ҳам этиб бўлмайди, шунингдек, у давлат ҳуқуқий ижодкорлик фаолиятининг натижаси, маҳсули ҳисобланади. Гегель таъбирича, позитив ҳуқуқ *умуман давлатда амал қиладиган ҳуқуқдир. Ва у ақлга тўғри келиши билан эмас, балки давлатнинг мавжудлиги билан кучга эга.* Айни чоғда юқорида зикр этилганларнинг ҳаммаси, ҳуқуқ билан қонунчилик ўртасидаги фарқни аниқлашга ёрдам беради.

Қонунчилик табиий ҳуқуқнинг фақат маълум бир қисминигина ўзида акс эттиради. Ҳуқуқнинг қолган барча қисмлари принциплар, ҳуқуқий онг, бошқа ҳуқуқий ҳодисалар қўринишида намоён бўлади. Қонунчилик табиий ҳуқуқни ё тўғри акс эттириши ёхуд бузиб кўрсатиши мумкин.

Ҳуқуқ фавқулодда муҳим ижтимоий ҳодиса сифатида қуйидаги умумий ва алоҳида белгиларга эга.

1. Ҳуқуқ норматив кўрсатмалардан иборат. Аввало, нормативлик ҳуқуқнинг ўзигагина хос ҳодиса эканлигини таъкидлаш лозим. У инсон табиатининг тақозоси бўлиб, ҳар қандай ижтимоий организмга хосдир. Кишилар билими ва фаолиятини муайян қоидаларда, яъни нормативларда жамлар экан, шу йўл билан инсоният қўлга киритилган билим ва тажрибани аста-секин тўплай бориб, уни мустаҳкамлайди, ижтимоий ҳаётни бир меъёрга солади.

2. Ҳуқуқ адолат ва эркинлик ғояларини ифодалайди.

Адолат ва эркинлик инсониятнинг азалий орузсидир. Авваламбор, адолат тушунчаси бошқаларнинг ҳуқуқлари ҳурмат қилиниши билан боғлиқлигини таъкидлаш даркор Шунга кўра одатда инсон фаровонлигига хизмат қиладиган, бошқа одамлар манфаатларини оёқости қилмайдиган, умуман жамиятга зарар етказмайдиган жиҳатлар адолатли ҳисобланади. Ушбу мезонлар ва шунга тегишли баҳолар, олдин одамлар онгида таркиб топади, сўнгра қонунчиликда мустаҳкамланади.

Адолат мезонлари асосида шу адолат ва эркинлик ғоялари моҳиятини ифодаловчи умуминсоний қонун-қоидалар ётиши керак. Улар, юқорида айтиб ўтганимиздек, табиий ҳуқуқ назарияси томонидан аниқ таърифланган. Бу табиий ҳол. Инсоннинг табиий ҳуқуқларига муносабат, уларнинг давлат томонидан ҳимоя қилиниши жамиятдаги адолатнинг аҳволидан, ҳокимият ва давлатнинг табиатидан дарак беради. «Агар биз бирон-бир ҳокимият табиатига эътибор қиладиган бўлсак, – деб ёзганди давлатшунос Л.А.Тихомиров, – шунга айтиш мумкинки, у инсоннинг *ватаида*ги ҳуқуқларига нисбатан қанчалик сезгир бўлса, давлатда *шахсий* ҳуқуқларни муҳофаза этишга ҳам шунчалик мойил бўлади»¹.

Инсоннинг табиий ҳуқуқлари ва уларга тегишли мажбуриятлар давлатларнинг конституцияларида, муҳим қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилади. Шу жиҳатдан Ўзбекистон учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддаси ибратлидир. Унда, жумладан, шундай дейлади: «Янаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суикасд қилиш энг оғир жиноятдир». Бизнинг Конституциямизда табиий ҳуқуқлар тамойилларига асосланган кўпгина моддалар акс этган.

Ҳуқуқнинг турли соҳаларида ижтимоий адолат тамойили турлича намоён бўлади. Зеро, бу ўринда гап ижтимоий муносабатларнинг турли соҳалари ҳақида бормоқда. Масалан, жиноят ҳуқуқида бу жазо чорасининг содир этилган жиноятга мутаносиблигида ифодаланади. Рим нотикларидан Цицерон ўзининг «Қонунлар тўғрисида»ги асарида бу фикрни ғоят таъсирчан қилиб, шундай ифодалаганди: «Жазо жиноятга яраша бўлиши, бинобарин, ҳар бир киши ўз қилмишига яра-

¹ Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. Спб., 1892.

ша жазога тортилиши лозим; ўзбошимчаликни фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этиш билан, очқўзликни – жарима билан, нуфузли мансабларга кўр-кўрона интилувчиларни – ёмонотлик қилиш билан жазоламоқ даркор»¹.

Эркинлик – инсоннинг табиий ажралмас хусусияти, фақат эркинлик ва ҳурлик шароитидагина шахс ростмана яшай олади. Албатта, инсон эркинлигини чекловчи қонунлар, масалан, крепостной ҳуқуқ ҳақидаги қонунга ўхшаш қонунлар тарихдан маълум. Бироқ эркинликни чекловчи бундай қонунлар, Гегелнинг таъкидлашича, «фақат позитив қонунлар ва ҳуқуқлар бўлиб, боз устига, улар ақлга ва мутлақ ҳуқуққа зиддир»².

Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, адолат ва эркинлик ғояларига мос келмайдиган норматив йўл-йўриқ ва кўрсатмаларни умуман ҳуқуқ деб бўлмайди. Булар ҳатто қонуний расмийлаштирилган тақдирда ҳам ҳақсизлик, зўравонликдан бошқа нарса эмас.

3. Ҳуқуқ ўз инъикос этиш предметиға эға. Бу – ҳокимият, давлат, жамиятдаги тартибдир. Айнан шу ижтимоий тузилмалар адолат ва эркинлик ғояларини амалий мазмун билан тўлдиради, айнан улар инсоннинг эркин ва адолатда яшашини, унинг ростмана ҳаётий фаолиятини таъминлашга қодирдир. Адолат ва эркинлигу озодлик ғоялари, гарчи онгнинг бошқа шаклларида ҳам инъикос этсада, бироқ фақат ҳуқуқдагина улар инсон, давлат, жамият эркинликлари, ҳуқуқлари, мажбуриятларида шу инсон – давлат – жамият ўртасидаги ўзаро масъулият, мажбурият кўламлари, турлари ва шаклларида ўз ифодасини топади.

Ҳуқуқ ўзининг инъикос этиш предмети билан онгнинг ва ижтимоий ҳаёт соҳаларининг бошқа шаклларида – дин, ахлоқ, иқтисодиёт ва бошқалардан фарқ қилади.

4. Ҳуқуқ инсон хулқ-атворини тартибға солади, унинг тафаккури ва хиссиётита таъсир этади.

Ижтимоий расо ҳар бир одам адолат ва эркинликка интилади, бошқалар ҳам ўзларини шундай тутишларини хоҳлайди, давлатта эса адолат ва эркинлик кафолати сифатида қарайди. Одам ҳуқуқ талабларига ихтиёрий равишда, ички эътиқоди бўйича бўйсунди. Бироқ ҳуқуқнинг ташқи мажбу-

¹ Цицерон. Диалоги о государствах, о законах М., 1966, 148-бет.

² Гегель. Философская пропедевтика // Работа разных лет. Т. 2. М., 1973, 37-бет

рийлиги инсонга нисбатан ташқи мажбурлов (жисмоний ва рухий) қўлланишда ифодаланади ва у ички мажбурийликдаги каби онга эмас, балки фақат хулқ-атворгагина тегишли бўлади. Шу тариқа ҳуқуқ ички ва ташқи мажбурийликка эга бўлган ҳолда инсонга фаол таъсир ўтказиш, шу билан жамиятда зарур тартибни мустаҳкамлашга қодирдир.

5. Махсус ифода шакли бўлган қонунчилик ҳуқуққа хос хусусиятдир. Табиий ҳуқуқнинг моҳиятини ифодаловчи адолат ва эркинлик ғоялари турли шаклда – ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий тушунчалар ва бошқа ҳуқуқий ҳодисалар кўринишида мавжуд бўлади. Уларнинг катта қисми қонуний шаклга кириб, позитив ҳуқуққа айланади. Шундай қилиб, **қонунчилик ҳуқуқнинг катта қисмини ифодалаш шаклидир.** Қолган қисми эса бошқа шаклларда мавжуд бўлади. **Айнан шунинг учун ҳам ҳуқуқ қонунчиликка ҳеч қачон мос тушмайди. Ҳуқуқ ҳажм жиҳатидан қонунга нисбатан кенгроқ бўлиб, у билан шакл ва мазмун сифатида ўзаро муносабатда бўлади.**

Бизнинг назаримизда, яна бир муҳим жиҳатга эътибор бериш зарур. Гап шундаки, ҳуқуқнинг қонунчиликда ифода этиладиган қисми, яъни позитив ҳуқуқ кўпинча умуман ҳуқуқ сифатида қабул қилинади. Позитив ҳуқуқнинг давлат билан алоқадорлиги буни тақозо этади. Шунинг учун **позитив ҳуқуқнинг қуйидаги белгиларини** кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

А. Ҳуқуқ – қонун даражасига кўтарилган иродадир. Ирода – инсоннинг бир мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракатда ифодаланувчи онгли шартланган рухий-физиологик ҳолатидир. Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, ҳуқуқ умуман маънавий заминга таянади, шунинг самараси ўлароқ, ирода унинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Иродани қонун даражасига кўтариш жараёни уни муайян тарзда расмийлаштириш, қонунчилик органлари томонидан ташқи мажбурий норматив кўрсатмаларни чоп этишдан иборат бўлади. Мазкур ҳолатларда ҳуқуқнинг ёритилишига давлат ғамхўрлик қилади. Бунда ҳуқуқ гўё давлатдан келиб чиқаётгандай туюлиши мумкин. Аслида давлат ўз қонунчилик органлари тимсолида давлатга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган адолат ва эркинлик ғояларини, яъни табиий ҳуқуқ қояларини «қонун даражасига кўтаради».

Шўро даврида шўро ҳуқуқи халқ иродасини ифодалайди, деган фикр кенг тарқалганди. Албатта, ҳуқуқ халқ иродасини ифодалаши мумкин. Лекин чинакам демократик қонунчилик органи белгиланган тартиб-қоидаларга риоя қилган ҳолда, адолат ва эркинлик ғояларини қонунчиликда аниқ ва изчил мустаҳкамлаган тақдирдагина бу амалга оширилади. Бу каби ғоялар ўз навбатида бутун халқ томонидан қўллаб-қувватланади ҳамда улар юридик нормаларнинг ички ва ташқи мажбурийлиги манбаи бўлиб хизмат қилади.

Гегель ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Агар ирода умумники бўлмаганида эди, ҳеч қандай чинакам қонунлар ҳам, ҳаммани чинакамига мажбур эта оладиган бирон-бир омил ҳам мавжуд бўлмасди. Ҳар ким ўз кўнглига келганини қилиб, бошқаларнинг ўзбошимчалигига эътибор ҳам бермаган бўларди»¹.

Ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг қонун даражасига кўтарилган иродасини *ҳуқуқнинг моҳияти, яъни унинг барча қолган сифатларини белгилаб берувчи асосий хусусияти деб ҳисоблаш мумкин.*

Ҳуқуқда ифодаланган ирода мазмуни манфаатдир. Файласуф В.С.Соловьёвнинг фикрича, «ҳуқуқнинг моҳияти икки ахлоқий манфаат – шахсий эркинлик ва умумий фаровонлик мувозанатидан иборат»².

Ирода мазмуни таҳлил этилганда, уни адолат ва эркинлик ғоялари билан қиёслаб, ҳуқуқнинг моҳияти, унинг прогрессив ёки реакцион хусусияти тўғрисида гапириш мумкин.

Б. Ҳуқуқнинг расмий аниқлиги. Қонунчиликда мустаҳкамланган норматив кўрсатмалар алоҳида хусусият – расмий аниқлик касб этади. У қонунчилик кўрсатмаларининг аниқлиги, биргина маънони англатиши ва лўндалигида ўз ифодасини топади. Бунга ҳуқуқий тушунчалар, уларнинг тавсифлари, асрлар давомида шаклланган юридик техника қоидалари ёрдамида эришилади. Айнан шунинг учун ҳуқуқ субъектлари ҳақ ва ноҳақлик чегараларини, ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларини, йўл қўйилган ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик кўлами ва турини аниқ билишади. Расмий аниқлик – ҳуқуқнинг энг муҳим хусусиятидир. Зеро, у жамоат тартибида қаттиққўллик ва аниқликка риоя қилиш, юри-

¹ Гегель. *Философия права*. М., 1990, 67-бет.

² Соловьёв В.С. *Оправдание добра. Нравственная философия*. Соч. В 2-х томах. Т. I. М., 1988, 457-бет.

дик нормаларни турлича талқин этиш ва қўллашнинг олдини олиш имконини беради. Умуман, бу хусусиятни ҳуқуқ субъекти хулқ-атворининг аниқ чегараси, дейиш мумкин.

В. Ҳуқуқнинг тизимлилиги. Қонунчиликда ўз ифодасини топган ҳуқуқ нормалари албатта тизимга эга бўлиб, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирига мувофиқлаштирилган бўлади. Ҳуқуқда тизимлилик қонун билан таъминланади. Қонун чиқарувчи янги юридик нормаларни йўриқномалар, кўрсатмаларда мустаҳкамлар экан, албатта, уларни мавжуд нормаларга мувофиқлаштиради. Акс ҳолда ҳуқуқ ўз олдига қўйилган вазифаларни ҳал этишга қодир бўлмайди. Айниқса қонун яратувчилик фаолияти авж олган даврларда бу муҳим жиҳатга алоҳида эътибор бериш даркор бўлади. Бинобарин, республикамиз ҳам жамиятдаги ислохотлар туфайли шундай босқични бошдан кечирмоқда. Бундай шароитда қонун чиқарувчи ҳуқуқнинг тизимлилиги принципига қатъий риоя этиши жуда муҳим ҳисобланади. Шу билан бирга, бу жиҳатдан эндиликда мамлакатимизда қонун ижодкорлиги ишини янада фаоллаштириш, унинг сифатини, ижтимоий ва илмий асосланганлигини ошириш, ўтказилаётган қонунчилик ислохотларини ҳуқуқий жиҳатдан тўлақонли ва ўз вақтида таъминланишига эришиш янада долзарб аҳамият касб этади.

Г. Ҳуқуқнинг жўшқинлиги (динамизми). Бу ҳам жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичига хос хусусиятдир ва у қонунчилик қоидаларининг тез ўзгариш имкониятларида намён бўлади. Маълумки, бизда қатор эскирган норматив ҳужжатлар жадал ўзгартирилди, бекор қилинди, янгилари ишлаб чиқилиб, қабул қилинмоқда. Масалан, мустақиллик йилларида республикамизда янги Конституция, янги Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси, Мехнат кодекси, Фуқаролик кодекси ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳуқуқнинг кучи, ҳаётий аҳамияти кўпроқ унинг жўшқинлигига боғлиқ бўлади. Токи бу жўшқинлик замон талабларига жавоб берсин, амалдаги қонунчиликка ўз вақтида тузатишлар киритиш имконини берсин, умуман олганда, туб ислохотлар шароитида ҳуқуқий ислохотларни ўтказишга қодир бўлсин. Ана шундагина ҳуқуқнинг жўшқинлиги юксак даражада ўзини оқлаш хусусиятига эга бўлади. Бу ҳол қонунчилик ва норматив асосларни шакллантириш, жамиятни ўзгартириш ва ислоҳ қилиш

жараёнидан олдинроқ юриши учун замин яратади. Бунга эришиш учун, албатта, бизга кучли юридик салоҳиятли, сифатли қонун чиқарувчи ҳокимият зарур. Шундай ҳокимият фаолият самараси ўлароқ, кучли, самарали, сифатли қонунлар чиқариш керак, токи уларга жамиятдаги барча фуқаролар амал қилсин, модомики, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти хусусида сўз бораркан, ҳокимиятни қонунлар ҳуқуқ-тартибот доирасида ушлаб турсин. Юридик фан талабларидан келиб чиққан ҳолда, қонунчилик ислоҳотларини икки асосий йўналишга бўлиш мумкин, булар – ҳуқуқ нормасини қабул қилиш ва уни қўллаш. Ҳуқуқ нафақат қонунчилик хужжати бўлмаган тақдирда, балки қонун қабул қилинмаганда ёки ҳаётга татбиқ этилмаганда ҳам амалда бўлмайди. Шунга кўра айтиш мумкинки, ҳуқуқий ислоҳотни амалга оширишнинг учта муҳим шарти мавжуд: биринчидан, сифатли қонунчилик (бундай дейишимизнинг боиси шундаки, қонуннинг касали, бошқача айтганда, ҳуқуқнинг жўшқинлиги етишмаганлиги қонунга кўпдан-кўп ўзгартишлар киритишда ифодаланади: мустақиллик йилларида 400 га яқин қонун қабул қилинган бўлса, шунинг 200 дан зиёди янги таҳрирда қабул қилиниши ҳам шундан далолатдир), иккинчидан, қонунни ҳаётга татбиқ этишнинг аниқ ҳуқуқий механизми, учинчидан, ҳуқуқни қўлловчи институтларнинг мавжудлигидир. Айни пайтда Олий Мажлиснинг юқори ва қуйи палаталари шаклланиб, ривожланиши натижасида қонунчилик сифати янада ортиши шубҳасиз. Бу бизда ҳам ҳуқуқнинг жўшқинлигини тўлақонли рўёбга чиқиши мумкинлигидан дарак беради.

Д. Ҳуқуқ – турли хил одамларга нисбатан тенг миқёсли муносабатдир. Ҳуқуқ қонунчилик воситасида гўё хулқ-атвор қўламини «ўлчаб», унинг миқёсларини аниқлайди. Бир хилдаги бу «ўлчовлар» – ўз қобилиятлари, жисмоний кўрсаткичлари, оилавий аҳволи ва бошқа жиҳатлари бўйича турли хил бўлган одамларга нисбатан қўлланади. Мисол билан тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Айтайлик, бу ҳол ишлаб чиқаришда бир хил миқдор ва сифатдаги меҳнат учун баравар ҳақ тўлашда ўз ифодасини топади. Бунда сизнинг аҳволингиз, бўйдоқлигингиз ёки уйланганлигингиз, иқтидорли ёки қобилиятсиз эканлигингиз, кўп пул топишни хоҳлайсизми ёки озига сабр қиласизми – булар ҳисобга олинмайди. Олди-сотдида ҳам худди шундай ҳолатга дуч келамиз: бунда барча

харидорлар учун буюмнинг нархи бир хил эканлигини кўра-
миз.

Винобарин, турли одамлар учун бир хил миқёсда қўлла-
надиган ҳуқуқ уларнинг амалдаги тенглигини таъминлай ол-
майди ва бунга ҳожат ҳам йўқ. Аке ҳолда бу ижодий ташаб-
бус ва меҳнатни рағбатлантириш омилларига зарар етказиб,
жамиятни турқунликка олиб келиши турган гап. Биз
«текисчилик» балосини ўз бошимиздан кечирганмиз ва унинг
қандай оқибатларга олиб келишини яхши биламиз.

Албатта, ҳуқуқнинг бу ҳолатини юмшатиш мумкин ва ло-
зим. Масалан, бунга фуқароларнинг моддий аҳволига қараб,
уларга турли нафақалар тўлаш имконини берувчи солиқ-
ларни табақалаштирилган ҳолда ундириш орқали эришиш
мумкин. Бироқ бунда фақат давлат ёрдамигагина кўз тикиб
ўтирадиган боқимандалар, ишەкмас, тамбал, ташаббуссиз
одамларнинг кўпайиб кетишига йўл қўймаслик назарда тути-
лиши шарт. Шубҳасиз, давлат ўз фуқароларига қамхўрлик
қилиши керак. Лекин, Президент И.А.Каримов таъкидлагани-
дек: «Барча одамларга ўз қобилиятларини кўрсатиш ва ишга
солиш, ўз эҳтиёжларини қондириш учун дастлабки тенг им-
кониятлар яратиш кафолатини ишончли равишда ўз
зиммасига оладиган давлат-ҳуқуқий механизминини яратиш
бизнинг вазифамиздир. Ҳалол ишлайдиган ҳар бир одам ўз
оиласини боқиб имкониятига, маълумот олиш, тиббий хиз-
матдан фойдаланиш, ижтимоий таъминланишда тенг ҳуқуқ-
ларга эга бўлиши даркор. Айни маҳалда бундан буён ҳар бир
кишининг жамиятдаги аҳволи унинг хоҳиш-истаги ва меҳнат
қила олиш маҳоратига кўра белгиланиши керак»¹.

Е. Ҳуқуқнинг давлат томонидан муҳофаза этилиши.
Маълумки, позитив ҳуқуқнинг ҳамма нормалари ҳам ички
этикод кучи билан ихтиёрий риоя этилиб, бажарилавер-
майди. Аҳолининг кўпчилик қисми ҳуқуқ талабларига фақат
унинг ортида давлат турганлиги учунгина бўйсунди.

Давлат юридик нормаларни нашр этади, яъни муайян
субъектлар манфаатларини «қонун даражасига кўтаради»
ҳамда давлатнинг ўзи уларни муҳофаза қилади. Бундай му-
ҳофазасиз ҳуқуқ амал қилиши мумкин эмас. Ҳуқуқ норма-
ларнинг давлат муҳофазаси давлат мажбурлови, фуқаролар
томонидан риоя этилиши ва бажарилиши бўйича давлат ор-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. «Ўзбекистон»,
1995. 254-бет

ганларининг турли ташкилий, ташкилий-техник, тарбиявий ва пешгир, яъни оғохлантирувчи чораларни ўз ичига олади.

Ҳуқуқий давлатда бундай чораларга катта аҳамият берилади. Зеро, улар давлат қатағон маҳкамасини ишга солмай туриб, жамятда ҳуқуқий тартибни барқарорлаштириш имконини беради. Шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг олий даражадаги ҳукмронлиги ҳуқуқий давлатнинг ўзига хос муҳим хусусияти ҳисобланади. Ҳуқуқий давлатда ҳар қандай масала ҳуқуқий қонунлар асосида адолатли ҳал этилиши ҳам шундан. Қонун ва қонунийлик ҳуқуқий давлатнинг негизи, пойдеворидир. Мустақил мамлакатимизда бу борада катта ишлар олиб берилмоқда. Жумладан, биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида аҳоли ўртасида қонунлар лойиҳаларининг кенг муҳокамаларини уюштириш зарурати масаласи қўтарилди. Табиийки, бу тадбир фақат қонунчилик фаолияти сифатини оширибгина қолмай, балки халқнинг ҳуқуқий маданияти ўсишига ҳам ёрдам бериши аниқ. Зотан, биринчидан, *«ҳуқуқий маданият даражаси* қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишни англатса-да, иккинчидан, қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсуниб маданияти ҳисобланади, учинчидан, ҳуқуқий маданият одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи саналса, тўртинчидан, турли можароларни ҳал қилишда қонунга ҳилоф кучлардан фойдаланишни рад этишни билдиради ва ҳоказо. Айни чоғда шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳуқуқий маданиятдан ҳуқуқий онг келиб чиқади. Ҳуқуқий онг кишиларни ҳуқуққа, қонунга, одил судловга бўлган муносабатларини ифодалайдиган қарашлар йиғиндисидир. «Ҳуқуқий онг ҳуқуқий маданиятнинг гоят муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб, у, энг аввало, одамларнинг қонунга муносабатларини ифодаловчи қарашлари ва эътиқодларидан, уларнинг ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурларидан, интилишлари ва туйғуларидан иборатдир»¹. Шунинг учун ҳам республикамизда ҳуқуқий ривожланиш, ҳуқуқий тараққиёт масалаларига жиддий эътибор қаратилмоқда, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий мафкура каби муаммолар оммавий ахборот воситалари орқали мунгазам ёритиб келинмоқда. Зотан, «Ҳуқуқий тараққиёт марказида шахс, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари

¹ Ҳаллоев Э.Ҳ. Иқтисодий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни. Т., «Ўзбекистон», 1997, 7-бет.

ҳамда маданиятдаги олий кадрият бўлган шахснинг, «барча нарсаларнинг мезони бўлган инсон»нинг мақомини мустаҳкамлашга қаратилган барча ҳуқуқий воситалар, механизмлар ва институтлар туради»¹.

¹ Тожиҳонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 1-том. Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998, 46-бет.

ҲУҚУҚ ПРИНЦИПЛАРИ

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, «принцип» тушунчаси бош ғоя, асосий қоида маъноларини англатади, шу билан бирга, у «қонуният», «моҳият» каби тушунчалар билан узвий боғлиқ тушунчадир. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, **ҳуқуқнинг мазмуни, унинг моҳияти ва жамиятдаги вазифасини таърифлаб берувчи асосий ғоялар – ҳуқуқ принциплари**дир. Бу принциплар, авваламбор, ҳуқуқ қонуниятларини ифодалайди, қолаверса, бутун ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида амал қиладиган ва барча субъектларга нисбатан қўлланадиган энг умумий нормалардан иборат бўлади. Бу нормалар ёки қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб берилади, ёки қонунларнинг умумий маъносидан келиб чиқади.

Ҳуқуқ принциплари қонун чиқарувчи учун дастурий ғоялар сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқ нормаларини тақомиллаштириш йўлларини белгилаб беради.

Ҳуқуқ принциплари умуман ҳуқуққа хос (умумҳуқуқий), унинг алоҳида тармоқларига хос (тармоқ) ёки ўзаро боғланган тармоқлар гуруҳига хос (тармоқлараро) принципларга бўлинади. Масалан, тармоқ принцигига жинойий ҳуқуқдаги жазони индивидуаллаштириш принципи тармоқлараро принципга эса фуқаролик-процессуал ва жинойий-процессуал ҳуқуқдаги тортишувлилик принципи киради.

Ҳуқуқий принциплар умумий тавсифини аниқлашда амалда олимлар ўртасида мунозарали ўринлар йўқ. Яъни, олимлар томонидан: **Ҳуқуқ принципларининг ўзи нима?** кабилдаги савол қўйилмайди. Лекин гап *умумҳуқуқий принциплар аниқ рўйхатини* белгилаш ҳақида кетар экан, ушбу масалада ҳар бир муаллиф ўз шахсий фикрига эгалиги қуйидаги айрим мисолларда янада ёрқинроқ намоён бўлади.

Чунончи, С.С.Алексеев *қонунийлик, адолат, юридик тенглик, ижтимоий эркинлик, фуқаролик бурчи, объектив ҳақиқат, содир этилган айб учун жавобгарлик*¹ принципларини алоҳида ажратиб кўрсатади. Шунингдек, В.К.Бабаев ҳуқуқда *адолат ва эркинлик бош принципларини кўради, улар ҳуқуқнинг бошқа, яъни ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишдаги демократизм, қонунийлик, миллий тенглик, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдидаги*

¹ Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т. 1. Свердловск, 1972, 108-109-бетлар.

тенглиги, давлат ва шахс ўртасидаги ўзаро масъулият¹ принципларида ўз ривожини топади, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, ҳуқуқий принципларнинг яна бир рўйхати О.И.Цибульская томонидан таклиф этилган. Булар: ижтимоий адолат, инсонпарварлик, фуқаролар тенг ҳуқуқлилиги, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги, ҳуқуқда ишонтириш ва мажбуриятнинг қўшиб олиб борилиши, демократизм принципларидир².

Шу фикрларнинг ўзиёқ турли муаллифлар қарашларидаги тафовутларга ишонч қосил қилиш учун кифоя, деб ўйлаймиз.

Шу ўринда, маъжозий қилиб айтганда, фикрини эътиборга олиш зарур бўлган яна бир муаллиф бор. У ҳам бўлса – қонун чиқарувчидир. Ҳуқуқий принциплар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамлаб қўйилган. Бироқ бу ерда икки жиҳатга эътибор қаратиш керак бўлади: **биринчидан**, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида таърифланган барча принциплар (масалан, ҳокимиятларнинг бўлиниши принципи) ҳам ҳуқуқий принципларга кирармайди; **иккинчидан**, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бошқа норматив ҳужжатларда ҳам мустақамлаб қўйилиши ёки қонунлар умумий маъносидан келиб чиқиши мумкин бўлган умумҳуқуқий принципларнинг тўлиқ рўйхатини бера олмайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмунидан **қуйидаги ҳуқуқий принципларни** – демократизм, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари ва нормаларининг амал қилиши, Конституция ва қонунлар устуворлиги, тенг ҳуқуқлилиги, мулк барча шакллариининг тенглиги, одил судлов принципларини уқиб олиш мумкин.

Қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб берилмаган принциплар қаторига содир этилган айб учун жавобгарлик, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг узвий боғлиқлиги принциплари киради.

Қуйида баъзи **умумҳуқуқий принципларни** батафсилроқ кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

¹ Общая теория государства и права / Под ред. В.К.Бабаева. Нижний Новгород, 1993,128-132-бетлар

² Теория государства и права. Курс лекций. / Под ред. Н.Т.Разгильдяева, А.В.Мальке. Саратов, 1995. 122-126-бетлар.

Адолат принципи алоҳида аҳамиятга моликлиги билан ажралиб туради. У ҳуқуқнинг умумижтимоий моҳиятини, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ўртасида, шахс ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги мурося йўлларини излашга интилишни энг кўп даражада ифодалайди. Адолат амалий фаолият билан унинг ижтимоий оқибатлари ўртасида мутаносибликни тақозо этади. Меҳнат ва унга тўланадиган ҳақ, келтирилган зарар ва товон ҳақи, жиноят ва жазо ўзaro мутаносиб бўлиши керак. Адолат принципига жавоб бера оладиган қонунлар ана шу мутаносибликни ифодалайди.

Ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишда демократизм принципи. Ҳуқуқий ижодкорликда демократизм ҳуқуқий сиёсатни шакллантириш ва қонунчиликни такомиллаштиришда халқ депутатлари, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари ҳаракатлари, фуқароларнинг кенг иштирокида намоён бўлади.

Бинобарин, мамлакатимизнинг Асосий Қомуси - Конституциямиз Муқаддимасида халқнинг демократия ва ижтимоий адолат, инсон ҳуқуқларига бўлган садоқати мустаҳкамлаб қўйилган. Зеро, «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади» (13-модда). Айни чоғда Конституция демократияни халқ ҳокимиятчилигининг бир шакли сифатида қабул қилади. Шунинг учун ҳам унинг 2-моддасида давлатнинг халқ иродасини ифода этиши ва унинг манфаатларига хизмат қилиши ҳақидаги қоида белгилаб қўйилган. Умумхалқ муҳокамаси ва умумхалқ овоз бериши (референдум) институтлари бевосита демократия институтлари ҳисобланади. Халқ қонун чиқарувчи орган ва Республика Президенти сайловларида бевосита иштирок этади (9, 77 ва 90-моддалар). Қолаверса, Асосий Қонунда демократия жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида кўппартиявийлик, турли хил сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар асосида ривожланиши белгиланган ҳамда яқка мафкура ҳукмронлигига чек қўйилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳуқуқни амалда қўл-лашдаги демократизм кўрсаткичлари ҳуқуқий нормаларни қўлловчи ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар, энг аввало, одил судлов органларини ташкил этиш ҳамда уларнинг иш юритиш тартиби, фуқаролар учун очиқлик даражаси, аҳоли-

га юридик ёрдамнинг савиясига боғлиқ бўлади. Бунда айниқса «суд ва суд хизматчилари обрўсини кўтариш катта аҳамиятга эга. Зеро, «суд ҳокимияти нафақат уч ҳокимиятнинг бири, балки унинг юксак нуфузли ҳуқуқий ҳолати, жамият ва давлат ҳаётида инсон ҳуқуқлари, демократия ва қонунийлик барқарор бўлишининг асосий шартидир»¹. Демак, шуни унутмаслик жоизки, давлат жамиятнинг обрўси суд органларининг судьяларнинг қонун нормаларига қанчалик риоя қилишига, улар қабул қилган қарорлар адолат мезонларига нечоғли мос келишига жуда ҳам боғлиқ бўлади.

Айнан шу мақсадда ва шу йўналишда республикада суд-ҳуқуқий ислоҳоти жадал амалга оширилмоқда, адвокатлар хизматини янада кенгайтириш чоралари кўрилмоқда, «Давлат хизмати ва давлат хизматчилари тўғрисида»ги Қонунни қабул қилиш кўзда тутилмоқда ва ҳоказо. Шу каби чора-тадбирлар натижасида демократизм ҳаётда янада чуқурроқ ўз амалий ифодасини топиши шубҳасиз.

Қонунийлик принципи. *Қонунийлик принципи ҳуқуқнинг барча субъектлари томонидан ҳуқуқий нормалар кўрсатмаларини қатъий ва тўлиқ амалга оширилишини талаб этувчи принципдир. Давлат бошқарувининг барча органлари ўз фаолиятларида қонун асосида ва қонунни ба-жариш асосига қуриши керак.* Умуман олганда, жамиятнинг нормал ҳаёти ва давлат органлари фаолият юртишининг асоси – **қонунийлик принципи**дир. (Қонунийлик принцинга маҳсус рисола бағишлаш ниятида эканлигимиз боис ҳам у ҳақдаги фикрларимизни шу ерда мухтасар қиламиз.)

Миллий тенгҳуқуқлилиқ принципи. Маъқур принцип кўпмиллатли таркибга эга бўлган давлатлар учун фавқулодда аҳамиятга эга. Юздан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилувчи бизнинг республикамиз ҳам шундай давлатлар сирасига киради. Собиқ иттифоқнинг айрим мамлакатларидаги ачинарли воқеалар – миллатлараро низолар миллий тенг-ҳуқуқлилиқ принципи поймол қилинганлигининг ёрқин исботидир. Ушбу принципнинг аҳамияти миллатлараро тотувлик, тинчлик ва осойишталик ҳукм суриши билан белгиланади. Миллий тенгҳуқуқлилиқ принципининг моҳияти шундан иборатки, кўпмиллатли давлатнинг барча

¹ Тожиқонов У., Обидкориев Х., Саидов А. Ўзбекистон Республикасидаги Конституциявий ҳуқуқи. Т. «Шарк», 2001, 647-бет.

фуқаролари, қайси миллатга мансубликларидан қатъи назар, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тенгдирлар. Бу принцип қонунчиликда тўла ва изчил ўз ифодасини топиб, худди шундай изчил ҳаётга тадбиқ этилгандагина ҳақиқатда рўёбга чиқади. Мазкур принцип Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз муносиб ифодасини топган. Асосий Қонуннинг 18-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар».

Инсонпарварлик принципи. Ҳуқуқнинг инсонпарварлиги шундан иборатки, қонунчилик йўли билан мустаҳкамлаб қўйилган иқтисодий ва ижтимоий тузум одамларни эзиш, шахсга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлишларга мутлақо йўл қўймаслиги керак. Давлат кафолатлари тизими фуқароларни ноқонуний тажовузлардан ҳимоя қилишга мажбурдир.

Фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатлари ҳуқуқий давлатдагина тўлиқ амалга оширилиши мумкин. Ўзбек ҳуқуқининг¹ инсонпарварлиги ҳозирги вақтда ўз ривожини топмоқда. Давлатнинг оилага ғамхўрлиги (XIV боб, 63-66-моддалар), шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ғамхўрлиги (VII боб, 24-31-моддалар) Конституция-мизда мустаҳкамланган. Пенсиялар, нафақалар, стипендиялар, энг кам иш ҳақларини ошириш тўғрисидаги қўйинги йилларда қабул қилинган қонунларни инсонпарварлик ифодаси деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳуқуқнинг жазоловчи тармоқларида, энг аввало, жиноят ҳуқуқида инсонпарварлик энг кўп намоён бўлади. Жиноят ҳуқуқи жиноят ва жазони ўзининг асосий тузилмалари деб билади.

Жазо чоралари ўзининг ахлоқий ва жисмоний алам етказиши билан таъсир ўтказади. Шунинг учун ҳам бу ерда нафақат адолат, балки инсонпарварлик ҳам фавқулодда муҳимдир. XVIII аср италян ҳуқуқшуноси Ч.Беккариа шундай деб ёзганди: «Фақат шундай жазони қўллаш керакки, у... одамлар руҳига энг кучли таъсир ўтказиб, жиноятчи танига энг кам азоб берадиган бўлсин».

¹ «Ўзбек ҳуқуқи» тушунчаси орқали Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган миллий ҳуқуқ тизимини назарда тутилмоқда

Шуни таъкидлаш жоизки, собиқ иттифок ва унинг ғоявий асоси – марксизм барҳам топганидан сўнг барча «иам»ларга, шу жумладан, (гуманизм)га, яъни инсонпарварликка ҳам менсимай қараш шаклланиб қолди. Ваҳоланки, инсонпарварлик фанда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам жиддий ва ҳатто амалий аҳамиятга моликдир. У ҳуқуқ учун ҳам, ҳуқуқ фани учун ҳам муҳимдир. Бу ҳолат эътибордан четда қолиб кетмади, албатта. Чунки ҳозирги замон цивилизацияси учун ҳуқуқнинг катта аҳамиятга эга эканлиги исбот талаб ҳодиса эмас. Жумладан, С.С.Алексеев инсон ҳаётидаги уч давр, уч паллани – «ҳокимият даври, мулкчилик даври, инсонпарварлик ғоялари даври»ни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин деб ҳисоблайди. Шунга кўра у ёзади:

«Ҳозирги замон фуқаролик жамияти – инсоният жамиятининг айнан энг ҳаётбахш истиқболларидандир. Тараққиётнинг бу босқичи одамлар ҳаётида эндигина бошланмоқда. У мўътадил ҳокимиятнинг ҳам, капитализмнинг ҳам ижобий томонларини ўзига сингдирмоқда. Буларнинг ҳаммаси кишилик жамиятининг туб моҳиятини, табиатини, унинг озодлик сари ҳаракатини ифодаловчи инсонпарварлик ғоялари асосида рўй бермоқда. Ўтмиш даврларнинг ўта бир ёқлама қарама-қаршиликларини барҳам топтириб, инсонни унинг табиий ҳуқуқлари билан бирга ижтимоий ҳаёт марказига олиб чиқувчи тараққиётнинг бундай палласига илғор, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган мамлакатлар кириб бормоқда»¹.

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи. Бу принцип барча фуқаролар, миллий, жинсий, диний ва бошқа мансубликларидан, мансаб ёки бошқача мавқеларидан қатъи назар, тенг умумфуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эгаликлари, қонун олдида бир хилда масъул эканликларида ўз ифодасини топади.

Қонун олдида тенглик ҳуқуқи ҳар қандай адолатли ва демократик жамият учун энг асосий ҳуқуқлардандир. Бой ва қашшоқлиги, этник кўпчиликка ёки диний озчиликка мансублиги, ҳукуматнинг сиёсий иттифокдошими ёки унинг муҳолифими – бундан қатъи назар, исталган киши қонун олдида баб-баравар муҳофаза этилиш ҳуқуқига эгадир.

Демократик давлат ҳамма одамларга бир хил ҳаёт шaroитини яратиб беришни кафолатламайди ва у ўз зиммасига

¹ Алексеев С.С. Теория права. М., Издательство "Бек", 1995, 27-бет.

бундай мажбуриятни ололмайди ҳам. Бирок деб ёзади конституциявий ҳуқуқ бўйича мутахассис Жон П.Фрэнк, «ҳар қандай ҳолатда ҳам давлат қўшимча тенгсизликни юклагмаслиги керак; барча одамларга бир хилда ва тенг муносабатда бўлиш ундан талаб этилади».

Ҳеч ким қонундан устун туrolмайди. Зотан, қонун халқ бўйнига мажбуран ортилган нарса эмас, балки халқнинг ўз ижоди маҳсулидир. Демократик тузумда фуқаролар қонунга бўйсунадилар. Чунки улар, билвосита бўлса-да, ўзлари ҳам шу қонуннинг яратувчилари эканликларини тушунишади. Халқ томонидан юзага келтирилиб, кейин унинг ўзи бўйсунадиган, итоат этадиган қонун ҳам қонун фойдасига, ҳам демократия манфаатларига хизмат қилади. Шу жиҳатдан таниқли ҳуқуқшунос, академик Ш.Ўразаевнинг куйинчаклик билан айтган қуйидаги сўзлари гоят ибратлидир: «Президент И.Каримов эълон қилган беш тамойилдан бири – Конституция ва Қонунларга сўзсиз амал қилиш, Конституциянинг устуворлигини таъминлаш, одамларни қонунга итоат этиш руҳида тарбиялаш – Конституцияга риоя қилишнинг қудратли омилдир. Шунга эришилгандагина биз ҳуқуқий давлатда яшайпмиз, дея оламиз»¹.

Шундай қилиб, мазкур принцип, *биринчидан*, давлат барча фуқароларининг аввал бошдан тенг мавқега эга бўлганликларида намоён бўлади. *Иккинчидан*, у тенг умумфуқаролик ҳуқуқларида ўз ифодасини топади. Республикамизда бу ҳуқуқлар давлатимизнинг Асосий Қонуни ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида кафолатланган ҳамда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш, соғлигини муҳофаза этиш, маълумот олиш, хусусий мулкка эга бўлиш ва бошқа ҳуқуқларни ўз ичига олади. *Учинчидан*, ушбу принцип қонун олдидаги барабар жавобгарликда ифодаланadi. Бу эса, мансаб ва хизмат мавқеларидан қатъи назар, истисносиз барча фуқаролар содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жавоб беришлари керак деганидир.

Давлат билан шахснинг ўзаро масъулияти принципи. Давлат ва шахс ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан ўзаро боғланган бўлиши керак. Ҳар икки томоннинг ўз мажбуриятларини бузиши юридик жавобгарликка олиб келиши даркор.

¹ Ўразаев Ш. Конституциявий суд қандай бўлмоғи керак? // Истиклол йули. Т. «Ўзбекистон», 1995, 43-бет.

Бундай ҳолатда ўз фуқароларига нисбатан йўл қўйилган ҳар қандай зўравонлик кўринишлари учун *давлат ўз мавсабдор* шахслари тимсолида ёки умуман жавоб беради. Бу принцип батафсилроқ шарҳни талаб қилади.

Шундай қилиб, демократия ҳукумат халққа хизмат қилиш учун мавжуд бўлади, лекин зинҳор халқ ҳукуматга хизмат қилиш учун яшамайди, деган тамойилга асосланади. Бошқача айтганда, улар демократик давлат фуқаролари бўлиб, унинг тобелари эмас. Лекин, модомики давлат ўз фуқаролари ҳуқуқларини ҳимоя қилар экан, фуқаролар ҳам бунга жавобан давлатга нисбатан ўз садоқатларини намоён этадилар. Даъвомиз қуруқ бўлмаслиги учун шу ўринда жамиятдан айрича ажратиб олинган организмга айланган, одамлардан садоқатни ва хизмат қилишни талаб этиб, бунинг эвазига ўз ҳаракатлари учун уларнинг розилигини олишни эп кўрмайдиган авторитар давлатни қиёсан кўриб чиқамиз.

Демократик жамиятда фуқаролар сайловларда иштирок этарканлар, улар номидан мамлакатни ким бошқаришини ҳал қилиш бўйича ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширадилар. Авторитар давлатда эса, аксинча, овоз бериш фақат режимнинг ўзи бажариб бўлган сайловга қонуний тус бериш учун хизмат қилади.

Ҳарбий хизмат – демократик ва нодемократик жамиятда ҳуқуқ ва мажбуриятлар кескин қарама-қаршилигининг яна бир ёрқин мисоли бўла олади. Ҳар қандай мамлакат муайян ёшга етган ўз йигитларидан тинч вақтларда ҳарбий хизматни ўташни талаб қилиши мумкин. Лекин авторитар давлатда маазкур мажбурият бир томонлама юкланади. Демократик жамиятда ҳарбий хизматнинг бу даври йигитларнинг бурчи ҳисобланади. Ушбу бурчни фуқаролар ўзлари сайлаб қўйган ҳукумат қабул қилган қонунлар воситасида ўз зиммаларига оладилар. Албатта, ҳар бир жамиятда тинч даврларда ҳарбий хизматни ўташ одамлар учун унча ёқимли бўлмаслиги мумкин. Бироқ аскарликдаги фуқаро демократик мамлакатда жамият ўз зиммасига ихтиёрий қабул қилган мажбуриятни бажараётганлигини онгли равишда ҳис этиб хизмат қилади. Бундан ташқари, демократик жамият аъзолари жамоа бўлиб ҳаракат қилиб, бу мажбуриятларни ўзгартиришлари мумкин. АҚШда бўлганидек, ҳарбий хизматни бекор қилиб, ихтиёрий армияни ташкил этишлари, яқинда Германияда юз бергани-

дек, ҳарбий хизмат муддатини ўзгартиришлари мумкин ва хоказо.

Шундай қилиб, инсоннинг ўз ҳуқуқларидан фойдаланиши ҳам ўз манфаатлари, ҳам бошқалар манфаати учун шу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш мажбуриятини кўзда тутди. Бироқ ҳатто ривожланган демократик мамлакатлар фуқаролари ҳам мазкур тенгликни нотўғри тушунишади ҳамда кўпинча мажбуриятларини инкор этишади ва ҳуқуқларидан кенг фойдаланишади.

Ҳолбуки, ҳуқуқ ҳам шахслар сингари жамиятдан ажралган ҳолда танҳо амал қилмайди. Ҳуқуқ шахсларнинг хусусий мулки бўлмай, жамиятнинг бошқа аъзолари томонидан эътироф этилган тақдирдагина мавжуд бўлади. Америка файласуфи Сидней Хук қайд этганидек, сайловчиларнинг «ўзлари ўз эрklarининг соқчиларидир». Шу нуқтаи назардан ҳам фуқаролар томонидан сайланган ва уларга ҳисоб бериб турувчи демократик ҳукумат шахс ҳуқуқларининг душмани эмас, балки, аксинча, уларни ҳимоя қилади. Айнан шу мақсадда ўз ҳуқуқларини мустаҳкамлаш учун демократик жамиятда фуқаролар ўз зиммаларига мажбуриятлар қабул қиладилар ҳамда улар бўйича вазифаларини адо этадилар.

ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТНИНГ ЎЗARO НИСБАТИ

Фанда ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро нисбати муаммоси бўйича ҳали бир фикрга келинмаган. Чунончи, жамият тараққиётининг муайян, айни пайтда жуда эрта босқичида маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, ўзаро айирбошлаш бўйича кун сайин бир хил такрорланадиган амалларни умумий қоида билан камраб олиш, ҳар бир киши ишлаб чиқариш ва ўзаро айирбошлашнинг умумий қоидалари ва шартларига бўйсунушига ғамхўрлик қилиш эҳтиёжи юзага келган, деган анъанавий ва етарли даражада асосга эга бўлган фикр кенг тарқалган. Мазкур қоидалар дастлаб урф-одатларда ўз ифодасини топади. Кейинчалик эса **қонунга** айланади. Қонун билан бирга, унинг бажарилишини ҳамда шу қонунларга риоя этилишини назорат қилувчи органлар ҳам пайдо бўлади, яъни **оммавий ҳокимият, давлат** вужудга келади.

Шу тариқа ҳуқуқ урф-одатлар ҳамда иктисодий заруриятдан ўсиб чиқади. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, ҳуқуқ ижтимоий муносабатларнинг мажбурлов кучи билан таъмин-

ланган анча қатъий ва ҳукмрон (императив) тартибга солувчига бўлган эҳтиёжга жамиятнинг жавоб ҳаракати сифатида пайдо бўлган. Зеро, бу даврга келиб, ахлоқий ва бошқа шунга ўхшаш нормалар бу вазифани удалай олмай қолганди.

Бироқ, шу билан бирга, адабиётларда бошқа нуқтаи назар ҳам мавжуд (юқорида бу ҳақида айтиб ўтгандик). Аксари адабиётларда ҳуқуқ давлатдан анча олдин пайдо бўлганлиги эътироф этилади. У одамлар ижтимоий мулоқотга киришган, товар айирбошлаш ривож топган, мулк, ер эгалари вужудга келган жойда таркиб топади. Фақат кейинчалик давлат билан бирга ҳуқуқнинг илғор ва энг такомиллашган шакли сифатида **қону**н дунёга келади.

Шу муносабат билан А.Б.Венгеров томонидан билдирилган нуқтаи назар диққатга сазовор. У, *ҳуқуқ ўзлаштирувчи ва ишлаб чиқарувчи иқтисодиёт* маҳсули сифатида вужудга келган, деб ҳисоблайди¹.

Мазкур фикр анча қадимий ва ибтидоий даврларда энг қўпол кўринишдаги индивидуал муносабатлар бевосита айнан ҳуқуқдан иборатлигини таъкидловчи қоидага ҳамоҳангдир.

Ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини у ёки бу тарзда талқин этувчи бошқа назариялар, мактаблар, концепциялар ҳам мавжуд. Улар ҳақида алоҳида тўхталамиз. Бу ўринда эса ҳуқуқнинг шаклланишига иқтисодий омиллардан ташқари яна маданий, миллий, диний, этник, жуғрофий-сиёсий ва бошқа омиллар ҳам таъсир кўрсатишини қайд этиш билан кифояланамиз.

Ҳуқуқ ва давлатнинг вазифаси шундан иборатки, улар ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатида майдонга чиқиб, одамларнинг ҳаётий фаолиятлари учун нормал шароитлар яратиб беришга даъват этилган. Ҳуқуқ ва давлат ҳаётга ташкилий асосларни олиб киради, уни ҳар қандай тасодифлардан ва ҳар қандай зўравонликлардан ҳимоя қилади.

Давлат тартибни сақлаш, «барчани барчага қарши» (Гоббс) ҳимоялаш заруратидан келиб чиқади, ҳуқуқ эса бунинг учун юридик механизмларни яратади. Бироқ ҳуқуқ пайдо бўлиб, қонуний куч-қудрат касб эта борган сари, у алоҳида маҳкамага таянган ҳолда норматив тартибга солишнинг бутун тизимида бош ролни ўйнай бошлайди. Ҳуқуқ ва давлат

¹ Қарап: Венгерова А.Б. Происхождение права. Общая теория права. Нижний Новгород, 1993, 155-156-бетлар.

пайдо бўлган вақтидан бошлаб мантиқан ва моҳиятан бир-бирларига боғланган бўлиб, объектив равишда бир-бирларини тақозо этади. Шунинг учун ҳам улар ажралган ҳолда мавжуд бўлиши ва иш юритиши мумкин эмас.

Шунга қарамай, ҳуқуқ ва давлат нисбатан мустақил ҳодисалар бўлиб, уларни тенглаштириш ёки қўшиб юбориш керак эмас. Улар орасидаги муайян оралиқ масофа ҳамisha сақланиши лозим. М.А.Аржановнинг аниқ таъбирига кўра, «давлат ва ҳуқуқ бир дақиқа ҳам ёлғиз, рўпарама-рўпара қолмайди»¹. Уларнинг ҳар бири ўз ҳолича яшайди, ўз мақсадлари, вазифалари, усуллари бор. Улар ўзаро бир-бирига таъсир ўтказаяди, бироқ қўшилиб кетмайди, бир-бирини ўз қобилигига сингдириб юбормайди.

Умуман, ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро бир-бирига аниқ таъсири кўп жиҳатдан улар мавжуд бўлган жамиятнинг табиатига, яъни ўша жамиятнинг демократик ёки тоталитар, ҳуқуқий ёки ноҳуқуқий, фуқаролик ёки нофуқароликлигига боғлиқдир. Н.А.Бердяев шу муносабат билан ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро муносабатлари тўғрисидаги таълимотнинг икки турини ажратиб кўрсатганди. *Биринчи тури* у давлат тимсолида ҳуқуқ манбаини кўрувчи давлат позитивизми деб атаганди (бунда абсолютизм назарияси ва амалиёти, яқка ҳокимият кўзда тутилганди). *Қарама-қарши иккинчи тур таълимот* ҳуқуқнинг мутлақлигини ва давлатнинг нисбийлигини эътироф этади. Ҳуқуқ давлат тасдиқига муҳтож эмас, давлат эса ҳуқуқ томонидан тасдиқланиши, ҳуқуқ томонидан ҳукм этилиши, ҳуқуққа бўйсундирилиши, ҳуқуққа сингиб кетиши керак.

Ҳуқуқ ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг яна *табиий-ҳуқуқий* тури ҳам мавжуд бўлиб, у инсон ҳуқуқларини азалий ва ўзгармас қадрият сифатида эътироф этишга асосланади. У фақат ҳозирги даврга келиб амалиётга киритилди, яъни Ўзбекистон Республикасининг янги Конституциясида қонуний мустаҳкамланди. Амалга оширилаётган барча ислохотлар ва ўзгаришлар концепцияси шунга асосланади. Зеро, инсон ҳуқуқлари жамиятнинг энг олий қадрияти саналади. Айни чоғда инсон ҳуқуқлари муҳим конституциявий институт. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш эса Конституциянинг асосий принципи бўлиши билан бирга, юқорида таъкидланганга

¹ Аржанов М.А. Государство и право в их соотношении. М., 1960, 46-бет.

нимиздек, Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий тизими тубдан ислоҳ қилишнинг бош йўналиши ва пировард мақсади ҳамдир.

Ҳозирги адабиётларда давлат ва ҳуқуқ ўзаро муносабатларининг эҳтимол тутилган уч модели кўрсатиб ўтилади: 1) **тоталитар** (давлат ҳуқуқдан юқори туради, давлатнинг ҳуқуққа ҳеч қандай алоқаси бўлмайди); 2) **либерал** (ҳуқуқ давлатдан устун туради); 3) **прагматик** (давлат ҳуқуқни яратади, лекин у билан боғлиқ бўлади). Биринчи йўл – Ўзбекистонга тўғри келмайди, иккинчиси – кўпроқ истак-хоҳишимизни ифодалайди, учинчиси – ҳозирги мавжуд ҳаётимизга яқин келади. Айнан шу модель бугунги кунда амалда рўёбга чиқарилиши мумкин.

Бизнинг назаримизда, масалани ҳал этишнинг энг оқилона йўли ҳуқуқ ва давлатни ўзаро қарама-қарши қилиб қўйишда эмас, балки уларнинг ўзаро фойдали ҳамкорлигидадир. Бу воқеаларнинг нормал кечишида амалда рўй берадиган ҳол саналади.

Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларнинг *давлат* томонидан тартибга солиниши хусусиятига эга, унинг ижтимоий мақоми шундай. Иккинчи томондан, давлатнинг фаолияти кўпроқ *ҳуқуқий* хусусиятга эга. Модомики шундай экан: «ҳуқуқми ё давлат – қай бири аҳамиятлироқ ва кераклироқ?» деганга ўхшаш саволларга ўрин қолмайди.

Аслида ҳар икки тузилма ҳам: бири – иродани ифода этиш шакли сифатида, иккинчиси – «куч-қудрат ташкилоти» сифатида аҳамиятли ва кераклидир. Уларнинг мантиқий боғлиқлигида нафақат ҳуқуқ (кейинги вақтларда бу ҳақда кўп гапирилмоқда ва ёзилмоқда), балки давлат ҳам катта қимматга эга. Боз устига, муайян босқичларда қатъий давлатчилик кўпроқ зарур бўлиб ҳам қолади. Республикамизда биз айнан шундай даврни бошдан кечирмоқдамиз. Дарҳақиқат, ёш мустақил мамлакатимизда мустабид шўро давридан мерос қолган яроқсиз тизим билан янги тизим ўртасида кураш бориши табиий ҳол эди. Зотан, ўтиш даврида ижтимоий-иқтисодий ислохотларни муваффақиятли амалга ошириш учун фақат кучли ижро ҳокимиятигина зарур. Шу ўринда ҳаётимизнинг ҳозирги босқичида демократлаштириш, тубдан янгилаш жараёнлари жамиятимизнинг барча жабҳаларини қамраб олганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Шу билан бирга, 2000 йилнинг июнь ойида қабул қилинган тараққиё-

тимизнинг бош стратегик вазифаси – Жамиятимизнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларидаги ислоҳотлар жараёнини эркинлаштириш ва чуқурлаштириш. Дастурини амалга ошириш ҳам муҳим аҳамиятга моликлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Демак, туб ислоҳотларни амалга ошириш, устувор йўналишларини, аниқ мақсадларини белгилаш, шу мақсадларга эришиш учун тегишли шарт-шароитларни яратиш ва амалга ошириш давлат зиммасига тушиши ўз-ўзидан аён. Бундан давлат ислоҳотлар тақдири учун масъул эканлигини англаб олиш қийин эмас.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, давлат бундай вазифани мустақиллик қўлга киритилгач, унинг жамиятдаги роли тубдан ўзгарганидан кейин ўз зиммасига олди. Тоталитар давлат билан демократик ўзгаришлар йўлига, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини бунёд этиш йўлига кирган давлат ўртасидаги фарқ қанчалик чуқур бўлса, мазкур ўзгаришлар ҳам шу қадар теран, тубли ва чуқурдир. Шу ўринда яна бир мисол. Айтайлик: «Тоталитар тузум, диктатура ҳокимиятнинг бўлинишини тан олмасди. Улар кучга, бир партиянинг хошиш-иродасига, ижтимоий гуруҳларнинг, жамият ва давлатнинг «монолит» бирлигига таянарди. Конституция ва қонунлар диктатуранинг асл моҳиятини яшириб, ўзбошимчалик ва зўравонликни хаспўшлашга хизмат қиларди, холос. Тарих гувоҳлик берадики, чекланмаган ҳокимиятнинг ягона орган ёки шахснинг қўлида тўпланиши одамлар ва жамиятга мисли кўрилмаган оғир оқибатлар олиб келади. Зеро, унинг замирида турли суиистеъмоликлар, субъективизм, волюнтаризм, қатағон қилиш яширингандир. Бундай иллатларни бартараф этиш учун инсон тафаккури ҳокимиятни бўлиш, давлат ҳокимияти тизимида посонгини вужудга келтириш зарур, деган хулосага келди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси «Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларига бўлиш принципига асосланади» (11-модда), деган қоида ни мустақкамлади»¹.

Тоталитаризмнинг – мустабид тузумнинг мамлакатимиздаги 70 йиллик ҳукмронлигидан кейин давлатнинг моҳияти ва мазмунини янгича англаш осон кечмаслиги табиий ҳол, ал-

¹ Ураев Ш. Конституциявий суд қандай бўлмоғи керак? // Истиқлол йўли. 36-37-бетлар.

батта. Чунки тоталитар бошқарув тизимидаги давлатда жамиятнинг барча соҳалари муайян мафкура яккаҳокимлиги асорати остида бўлади. Мафкура яккаҳокимлиги ҳукм сурган жамиятнинг эса келажаги бўлмайди, бундай мустабид тузум ҳам эртами-кечми ҳалокатга учрайди. Мустабид тузум ҳукмрон бўлган собиқ иттифоқ ўрнида таркиб топган, ўз мустақиллигини қўлга киритган давлатлар орасида биринчилардан бўлиб Ўзбекистон бу тузумдан, давлатни тоталитар бошқарув шаклидан воз кечди, ўз олдига ҳуқуқий демократик жамият қуришни мақсад қилиб қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тўла асос билан қайд этганидек:

«...Виз ўзимиз интиланган фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида *ҳеч кимдан кам бўлмайдиган марраларга етиш* учун бошлаган ислохотларимизни изчил ва қатъиятлик билан давом эттириш ва янада чуқурлаштиришни ҳозирги вақтда ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда, буни кенг жамоатчилигимиз, халқимиз катта умид билан биздан кутмоқда, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди»¹.

Айни чоғда давлат билан ҳуқуқ ўртасида (мақсадлар, услублар, ингилишларда) зиддиятлар бўлиши мумкинлигини унутмаслик лозим. Уларнинг ўзаро муносабатлари ҳамиша ҳам силлиқ кечавермайди. Ҳокимият табиатан чеклашларни ёқтирмайди, назорат остидан чиқишга интилади, ҳуқуқ эса уни «ўз жойига қўйиш»га, юридик таъсир доирасидан чиқариб юбормасликка ҳаракат қилади. С.С.Алексеев тўғри қайд этганидек, «ҳуқуқ давлат билан муайян зиддиятда яшайди ва ривожланади... у – қудратли антитоталитар омилдир»².

Лекин ҳуқуқ *умуман олгандагина* ҳокимиятни чеклаши, уни «тийиб тура олиши» мумкин. Амалда эса ҳокимиятнинг ўзи маълум чеклашларга йўл қўйиб бермаса, ҳуқуқнинг бунга эришиши қийин бўлади. Бироқ бу, ҳокимиятнинг ҳуқуққа бўйсунishi, инсон ҳуқуқларини, қонунларни ҳурмат қилиш масаласини қўйишнинг бутунлай маъноси йўқ, деган фикрни англатмайди. Ёхуд бундай ёндашув умуман нотўғри деган хулосага келишни ҳам билдирмайди.

Шу жиҳатдан шўро даврида ҳуқуқий давлат тўғрисидаги таълимот айнан ҳуқуқни давлатдан юқори қўйгани, ҳуқуқ-

¹ Каримова И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-том, Т., «Ўзбекистон», 2002, 318-бет.

² Алексеев С.С. Право: время новых подходов // Государство и право. 1991, 2-сон, 6-бет.

нинг «хукмронлиги», «устунлиги», «бирламчилиги»ни таъкид қилганлиги учун кескин танқид остига олинганини эслаш кифоя. У даврда ҳуқуқ ҳокимият билан рақобат қилолмайди, чунки у ҳокимиятнинг қуроли, воситаси сифатидагина майдонга чиқади деб ҳисобланарди. Айниқса, шўро замонида, – йўқсиллар доҳийси Владимир Ленин ибораси билан ифода-лайдиган бўлсак, – «ҳеч нарса билан чекланмаган, ҳеч қандай қонунлар билан, мутлақ ҳеч қандай қоидалар билан монелик қилинмаган, бевосита кучга таянувчи ҳокимият»дан иборат «пролетариат (йўқсиллар синфи – изоҳ бизники **З.И.**) диктатураси» ҳақида гапирилганда, шунга амал қилинарди.

Ўша шароитларда мустақил тушунча маъносида ҳуқуққа ҳеч қандай эътибор берилмас, ҳар қандай йўллар билан у камситилар, бир чеккага суриб қўйиларди. Ана шу аснода ҳуқуқий нигилизм илдиэ отди ва ривож топди.

80-йилларнинг ўрталарига келиб, «қайта қуриш» баҳонасида ҳуқуқий давлатнинг тан олинishi, унинг қонунлар устуворлиги, ҳуқуққа ҳурмат билан қараш каби тамойиллари эътироф этила бошлаганидан кейингина аҳвол ўзгара бошлады. Бирок бу ўзгариш ҳам амалиётда эмас, балки кўпроқ назарияда юз берганди.

Шу тариқа чинакам демократик ҳуқуқий давлатда қонунлар ҳукмрон бўлиши кераклиги ниҳоят тан олинганди. Қўриниб турибдики, қонун ҳокимиятдан кучлироқдир. Шу ўринда: «Қонунлар иш бермай қўйган жойда зўравонлик, ўзбошимчалик бошланади» деган қадимий ҳақиқатни эслайлик. Қадимги Рим давридаёқ: «Дунё кулаб кетса ҳам, қонун ғалаба қилса бас», деган шиорга амал қилишган. Уларнинг фикрича, «Қонун – ҳамма сиғиниши мажбурий бўлган Худо», «Эркин бўлиш учун қонунларнинг қули бўлиш керак», «Давлатни қонун бошқариши зарур» деган ҳикматли сўзлар, иборалар ҳаёт тарзининг асосий принциплари бўлиши керак эди.

Шундай қилиб, ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро алоқалари уч асосий жиҳат – **бирлик, ўзаро фарқ ва ўзаро таъсирни ўз ичига олади.**

Ҳуқуқ ва давлатнинг **бирлиги**, аввал айтиб ўтганимиздек, ҳуқуқ ва давлатнинг келиб чиқишида, таснифланиши (типологияси)да, иқтисодий, маданий ва бошқа шарт-шароитлар билан белгиланишида, уларга боғлиқлигида ўз ифодасини топади. Шунингдек, улар ижтимоий тартибга солиш воситалари сифатида майдонга чиқиши, умумий ва шахсий манфаатлар-

ни мувозанатлаштириши, шахс ҳуқуқларини кафолатлашида ҳам шу бирлик ифодасини кўрамиз.

Ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро фарқи эса шу тушунчаларнинг тавсифларидан келиб чиқади. *Давлат – куч-қудратнинг, ҳуқуқ эса – ироданинг тимсолидир.* Уларнинг ҳар бири ҳақиқий воқеликни ўзича акс эттиради, ижтимоий онг томонидан турлича баҳоланади ва турлича қабул қилинади.

Ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро таъсири бир-бирига хилма-хил таъсир ўтказишда ифодаланади. Давлатнинг ҳуқуққа таъсири унинг ҳуқуқий қонун сифатида давлат томонидан яратилиши, ўзгартирилиши, такомиллаштириб борилишидир.

Албатта, ижтимоий зарурат, жамият эҳтиёжлари ҳуқуқ пайдо бўлишининг бирламчи сабабларидир. Бироқ бу эҳтиёжлар давлат томонидан англагандан кейингина у ҳуқуқни қонунлар, юридик нормалар тилига ўтиради, яъни давлат шу орқали ҳуқуқни қайсидир маънода *яратади, таъсис этади.*

Тўғри, ҳуқуқнинг шаклланиш жараёни юқоридан қуйига тушиб бориши ҳам, қуйидан юқорига чиқиб бориши ҳам мумкин. Қуйидан юқорига шаклланиб боришда ҳуқуқ урф-одатлар, анъаналардан ўсиб чиқади ва давлатга фақат бунга «рози бўлиш» ҳамда таркиб топган қоидаларни қонун билан мустаҳкамлашгина қолади. Қисқаси, ҳокимият ҳуқуқий ижодкорлик қудратига эга бўлган ягона куч эмас. Чунки аслида ҳуқуқ маълум даражада бутун жамият томонидан яратилади.

Кўриниб турибдики, давлат ҳуқуққа ўз таъсирини ўтказиши. У ҳуқуқнинг вужудга келиши ва унинг ҳаётга татбиқ этилиши (юридик нормаларга риоя қилиш, ундан фойдаланиш, уларни ижро этиш ва қўллаш) жараёнларига лоқайд кузатувчи сифатида қараб туролмайди. Айни пайтда бундай аралашининг муайян чегаралари мавжуд. Зеро, ҳуқуқ – алоҳида ва мустақил ижтимоий ҳодисадир. Давлатнинг ҳуқуққа таъсири мутлақ хусусиятга эга бўлмайди.

Воз устига, ҳуқуқнинг давлатга таъсири ҳам хилма-хил ва давлатникидан камроқ эмас. Ҳуқуқ, энг аввало, давлат фаолиятини ошқора қилади, конституциявийлаштиради (яъни қонунийлаштиради), унинг умумий чегараларини – бу фаолиятнинг руҳсат этилган ва этилмаганлигини белгилайди, унинг халқаро андазаларга мувофиқлигини таъминлайди.

Хуқуқ ёрдамида давлатнинг ички тузилиши, унинг шакли, таркиби, бошқарув маҳкамаси (механизми), турли органлар ва мансабдор шахсларнинг мақоми ва ваколатлари, ҳокимиятнинг бўлиниши принципи мустаҳкамланади, зарур тузилмалар расмийлаштирилади. Давлат ўз фаолиятини тартибга солиш учун ҳуқуқни яратади.

Хуқуқ воситасида давлатнинг вазифалари ва функциялари амалга оширилади, унинг ички ва ташқи сиёсати олиб борилади. Ижтимоий тузум, шахснинг жамиятдаги маъқеи қонуний белгиланади ва мустаҳкамланади. Бошқача қилиб айтганда, давлатнинг бутун асосий олиб борадиган «иши» ҳуқуқий идора усули асосида, юридик шаклларда ва тартибқоидаларда кечиши даркор.

Хуқуқ давлатнинг давлат сифатида оёққа туриши, ривож топиши ва такомиллашувида, унга юксак маданий кўриниш, замонавий хусусиятлар бахшида этишда катта аҳамиятга эга бўлади. Хуқуқсиз ҳеч қандай давлатчиликни тасаввур этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг давлат билан мустаҳкам ва тўғридан-тўғри алоқада бўлмаган бирон-бир жиҳати йўқ.

Шундай қилиб, давлат билан ҳуқуқ ўртасида мураккаб ва кўпқиррали ўзаро боғлиқликлар мавжуд. Шунинг учун ушбу институтларни назарий англаб етишда ҳам, шунингдек, мамлакатда шу жумладан, давлатчилик-ҳуқуқшунослик соҳасида амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг аниқ жараёнларида ҳам мазкур боғлиқликларни ҳисобга олиш ғоят муҳим. Бусиз тўлақонли фуқаролик жамиятини барпо этиш, унда барқарорликни, тартиботни, қонунийликни таъминлаб бўлмайди.

Шунинг учун ҳам И.А.Ильиннинг қуйидаги сўзлари ғоят долзарбдир: «Хуқуқ ва давлат чинакамига янгилиниш ва қайта тиклаш йўлига кириши учун уларнинг табиатини, мақсадини, асосларини тўғри англаб етиш, кейин эса шу англаганларни ирода ва ҳаётий фаолият предметиға айлантириш керак бўлади... Уларнинг соғломлигини ҳам, хасталигини ҳам тушуниш бирдек аҳамиятлидир»¹.

¹ Ильин И.А. О сущности права. М., 1993, 226-бет.

ХУҚУҚНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

Хуқуқнинг функциялари тўғрисидаги фикримизни «хуқуқ функцияси» тушунчасининг кўп йиллик тадқиқотлар тажрибаси ҳануз муаммони бир қолипда талкин этишга олиб келмаганига эътиборни жалб қилишдан бошлашни мақсадга мувофиқ деб топдик. Лекин ушбу масала юзасидан турли нуктаи назарларни гуруҳларга ажратадиган бўлсак, у ҳолда *функция деганда ё хуқуқнинг ижтимоий вазифасини, ёки ижтимоий муносабатларга хуқуқий таъсирни йўналтиришни, ёхуд уларнинг ҳар иккаласи биргаликда тушунилишига* ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Бизнинг назаримизда, хуқуқнинг функциялари тушунчаси бир вақтнинг ўзида хуқуқнинг вазифасини ҳам, шунингдек, бундан келиб чиқадиган унинг ижтимоий муносабатларга таъсири йўналишини ҳам ўз ичига олиши лозим. Бинобарин, хуқуқнинг бирон-бир функцияси мазмунини очиб беришда ҳамиша хуқуқ вазифаси унинг йўналиши билан боғлиқлигини ҳамда ушбу йўналиш хуқуқнинг вазифасига боғлиқлигини ёдда тутиш керак бўлади. *Аслида хуқуқнинг функциялари – унинг ижтимоий вазифаси амалга оширилишидир.*

Шу ўринда: «Хуқуқнинг ижтимоий вазифаси нима-ю, хуқуқий таъсир деганда нимани тушунмоқ керак?» деган савол туғилиши табиий. *Хуқуқнинг ижтимоий вазифаси* ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларидан таркиб топади. Хуқуқнинг бу вазифасини ана шу эҳтиёжларнинг хуқуқни муҳофаза этиш фаолияти кўринишида ифодаланган давоми дейиш мумкин. Муайян муносабатларни мустақкамлаш, уларни тартибга солиш ёки муҳофаза этишга йўналтирилган қонунлар айнан шу эҳтиёжлар, ижтимоий заруратлар асосида яратилади.

Хуқуқнинг функциялари – энг аввало, унинг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлиши эканлигини таъкидлаш жоиз. Функцияларда хуқуқнинг мустақиллигидан келиб чиқувчи белгилари мужассамдир. Факат хуқуқнинг ўзигагина эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг норматив хусусиятга эга бошқа ходисаларига ҳам хос бўлган умуман ҳар қандай белгилари хуқуқнинг функцияси бўлавермайди. Шунинг учун бу ўринда *хуқуқ функцияларини ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказиш йўналиши сифатида тавсифловчи белгиларни* ажратиб олиш мақсадга мувофиқдир.

1. *Хуқуқ функцияси унинг моҳиятидан келиб чиқади* ҳамда хуқуқнинг жамиятдаги вазифаси билан белгиланади.

Баъзи ҳуқуқшунослар таъбирига кўра, функция – ҳуқуқ моҳиятининг ижтимоий муносабатларда «ёлқинланиши»дир. Бироқ ҳуқуқнинг функцияларини унинг моҳияти билан тенглаштириш нотўғри бўларди, чунки функция ҳуқуқ моҳиятидан муайян даражада мустақилдир.

2. *Ҳуқуқнинг функцияси унинг ижтимоий муносабатларга таъсирининг шундай йўналишики, унинг амалга оширилишига бўлган эҳтиёж ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг заруратини тақозо этади.* Айтиш мумкинки, функция ҳуқуқнинг муайян бир давр учун энг зарур таъсир йўналиши, яъни жамият учун фавқулодда аҳамиятли йўналишини белгилаб беради.

3. *Функция ҳуқуқнинг энг муҳим хусусиятларини ифодалайди ва у ҳуқуқ тараққиётининг муайян босқичида унинг олдида турган туб масалаларни ҳал этишига йўналтирилади.*

4. *Ҳуқуқ функцияси унинг фаол ҳаракат йўналишидан иборат бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг муайян кўринишини тартибга солади. Айнан шунинг учун ҳам жўшқинлик, ҳаракат, фаолият – ҳуқуқ функциясининг энг муҳим белгилари дейиш мумкин. Лекин бу белгилар ундаги барқарорлик, мунтазамлилик, собитқадамлик ва мақсадга йўналганликни истисно этмайди.*

5. *Ҳуқуқ функцияси мунтазамлилиги билан ажралиб туради. Унинг қўлланишининг узлуксизлиги, давомийлиги шу билан белгиланади. Ҳуқуқ ривожининг муайян босқичида функциянинг доимий равишда унга ҳос бўлиб қолиши жиҳатидан ҳам мазкур функциянинг мунтазамлилик хусусияти ҳақида гапириш мумкин. Бироқ бундан уни амалга ошириш омиллари ва шакллари ўзгармай қолар экан-да, деган маъно келиб чиқмаслиги керак, албатта. Шубҳасиз, улар амалиёт эҳтиёжига мувофиқ равишда ўзгариб боради.*

Ҳозирги илмий тафаккурининг ажралиб турувчи муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланган тизимли ёндашув ҳуқуқ функциялари моҳиятини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Юқорида ҳуқуқ бир тизим сифатида идрок қилиниши хусусида гапириб ўтган эдик. Бу ҳуқуқ функцияларини ҳам яхлит тизим сифатида кўриб чиқиш имконини беради.

Ҳуқуқ функциялари тизими – мураккаб, кўптармоқли, кўпбосқичли, қуйидан юқорига ва маълум даражада жўшқин ривожланувчи тузилмадир. Уни тузишда *ҳуқуқнинг уму-*

мижтимоий функциясини асос қилиб олиш мақсадга мувофиқ. У бир ҳуқуқ тизимини жамиятнинг янада кенгроқ бошқа тизимига қўйиш тартибини белгилайди, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодалайди.

Ҳуқуқий тизим таркиб топган қисмларга мувофиқ равишда ҳуқуқ функциялари тизимини *беш гуруҳга*, яъни кичик тизимларга бўлиш мумкин. Улар – ҳуқуқнинг барча соҳаларига хос бўлган *умумҳуқуқий* функциялар кичик тизими, ҳуқуқнинг барча соҳаларига эмас, балки унинг икки ёки ундан ортиқ соҳаларига хос *тармоқлараро*, ҳуқуқнинг фақат бир аниқ соҳасига хос *тармоқ*, ҳуқуқнинг аниқ бир тузилмасига хос *ҳуқуқий институтлар функциялари*, нормаларнинг аниқ бир турига хос *ҳуқуқ нормалари функциялари*дан иборат бўлади.

Турли хил даражадаги ҳуқуқ функцияларининг ўзаро нисбати ҳақидаги масала муҳим аҳамиятга моликдир. Айтишлик, у ёки бу умумҳуқуқий функция ўзидан анча қуйи даражадаги функциялар томонидан кўпроқ ёки камроқ даражада аниқлаштирилиши мумкин. Масалан, жиноят ҳуқуқи функциялари умумҳуқуқий муҳофаза функциясини оила ва ер ҳуқуқининг тегишли функцияларига нисбатан кўпроқ даражада аниқлаштиради.

Умумҳуқуқий функцияларни бўлиш имконини берувчи мезонларнинг икки гуруҳини шартли равишда ажратиб кўрсатиш мумкин: булар – ҳуқуқнинг ўз доирасида жойлашган *ички* ҳамда ундан четда турувчи *ташқи* мезонлар.

Ҳақиқий юридик, махсус юридик деб ном олган функциялар *тартибга солиш* ва *муҳофаза* функцияларига бўлинади. Айнан уларнинг ўзи ҳуқуқни ўзига хос, сифат жиҳатидан мустақил тузилма сифатида тавсифлайди. Ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг мавжуд бўлиши ушбу *функцияларни амалга ошириш* зарурати билан боғлиқ, деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳуқуқ вазифасини белгилаб берувчи ижтимоий муносабатларнинг хилма-хил турлари ҳуқуқ функцияларини тавсифлашнинг *ташқи объектив мезони* ҳисобланади. Шу муносабат билан *ижтимоий, сиёсий ва маънавий* – *уч асосий* соҳа ёки тизимни ажратиб кўрсатамиз. Ушбу соҳаларга мувофиқ тарзда *уч функция* – *иқтисодий, сиёсий ва тарбиявий* функцияларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ҳуқуқнинг бу

функциялари, шунингдек, ижтимоий функциялар деб ҳам аталади.

Шундай қилиб, ҳуқуқнинг ижтимоий функцияларини ижтимоий ҳаётнинг тегишли соҳаларига ҳуқуқий таъсир ўтказиш йўналиши сифатида таърифлаш мумкин. Жумладан, иқтисодий функция иқтисодий соҳага, сиёсий функция сиёсий соҳага, тарбиявий функция маънавий соҳага ҳуқуқий таъсир ўтказиши.

Айни пайтда функциялар тизими ўзгармас, бир бор берилганича ҳамisha бир жойда қотиб турадиган тизим эмаслигига эътиборингизни жалб этишни истардик. Чунончи, табиати асраш тадбирларининг фавқуллода долзарб бўлиб қолганлиги муносабати билан айрим олимлар ҳуқуқнинг экологик функцияси мавжудлигини асослаб чиқдилар. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий ҳаётнинг бирон-бир соҳаси умумаҳамият касб этадиган бўлса, тегишли ижтимоий, умумҳуқуқий функцияларнинг мавжудлиги ҳақидаги масалани кўйиш ҳаққоний бўлади.

Ҳуқуқнинг ҳақиқий юридик функциялари тавсифи. Ҳуқуқ функциялари тизимида тартибга солувчи функция етакчи, белгилловчи аҳамият касб этади. Бу табиий ҳолдир. Зеро, ҳуқуқнинг асосий ижтимоий вазифаси – ижтимоий муносабатларни тартибга солишдан иборатдир.

Тартибга солиш функцияси ҳақида гап кетганда, ҳуқуқнинг субъектлар хатти-ҳаракатлари кўринишлари бўйича кўрсатмалар бериш, амр қилиш, аниқ ижтимоий функцияларни амалда қўллашда бўлганидек, муайян ижтимоий соҳага нисбат бермаган ҳолда, иродага таъсир ўтказиш қобилияти кўзда тутилади.

Тартибга солиш функцияси доирасида *икки кичик функция* – статик тартибга солиш ва динамик тартибга солиш функциялари ажралиб туради. Статик тартибга солиш функцияси ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга шу муносабатларни бирон-бир ҳуқуқий институтда мустаҳкамлаш йўли билан таъсир ўтказишида ифодаланди. Бу ҳуқуқий тартибга солиш вазифаларидан бири саналади. Ҳуқуқ, энг аввало, жамият барқарорлигининг асоси ҳамда унинг манфаатлари ва алоҳида шахс манфаатларидан иборат бўлган ижтимоий муносабатларни юридик жиҳатдан тасдиқлайди, уларни «дахлсизлик» даражасига олиб чиқади.

Статик функцияни амалга оширишда мулкчилик ҳуқуқи тузилмалари катта аҳамият касб этади. Уларнинг юридик моҳияти ижтимоий тузумнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамлашдан иборат. Статик функция бошқа институтларда ҳам, шу жумладан фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари ва мажбуриятлари институтида, сайлаш, муаллифлик ва ихтирочилик ҳуқуқида яққол ўз ифодасини топади.

Динамик тартибга солиш функцияси ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга – уларнинг ҳаракатини, яъни динамикасини расмийлаштириш йўли билан таъсир ўтказишида ифодаланди. Масалан, бу функция иқтисодиётда ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида хўжалик жараёнларини тартибга солувчи фуқаролик, маъмурий, меҳнат ҳуқуқи институтларида мужассамлашган.

Ҳуқуқнинг тартибга солиш функциясини тавсифлаш учун уни амалда қўллаш йўллари аниқлаб олиш муҳимдир. Чунки уларнинг исталган ҳар бири ҳуқуқ тизими томонидан амалга ошириладиган бутун тартибга солиш жараёнида салмоқли ўрин тутади.

Ҳуқуқнинг бошқарув функциясини амалга оширишнинг энг характерли йўллари ёки таъбир жоиз бўлса, қисмлари: ҳуқуқ нормалари воситасида фуқароларнинг ҳуқуқий лаёқатини аниқлаш; фуқаролар ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш ва ўзгартириш; давлат органлари, шу жумладан мансабдор шахсларнинг ваколатларини белгилаш; юридик шахсларнинг ҳуқуқий мақомларини аниқлаш; ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтириш, ўзгартириш ва бекор қилишга йўналтирилган юридик фактларни аниқлаш ва кўзда тутиш; ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги аниқ ҳуқуқий боғлиқлик – тартибга солувчи ҳуқуқий муносабатларини белгилаб қўйиш; аниқ ижтимоий муносабатларда қўллаш мақсадида ҳуқуқий тартибга солишнинг энг мақбул турини аниқлаш кабилар ҳисобланади.

Юқорида айтилганларга таянган ҳолда *ҳуқуқнинг тартибга солиш функциясини ижобий (позитив) ҳулқ-атвор қоидаларини ўрнаттиш, жамият, давлат ва фуқаролар манфаатларига мос келадиган муносабатларни мустаҳкамлаш ва уларни ривожлантиришга кўмаклашиш* мақсадида ҳуқуқ субъектларига субъектив ҳуқуқларни бериш ва юридик мажбуриятларни юклашда ифодаланувчи ҳуқуқий таъсир ўтказишнинг ижтимоий вазифасидан ке-

либ чиқувчи йўналиши сифатида тавсифлаш мумкин бўлади.

Маълумки, ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилиш зарурати ҳамisha мавжуд бўлган ва жамият қанча вақт яшаса – ушбу зарурат ҳам шунча вақт мавжуд бўлади. Юридик ҳодиса сифатида ҳуқуқ ҳар доим ҳам мавжуд бўлавермаган. Бироқ у пайдо бўлди дегунча ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилишнинг муҳим воситаларидан бирига айланган. Дарҳақиқат, ҳуқуқий таъсир ўтказишнинг мазкур йўналиши ҳуқуқнинг муҳофаза функциясини ташкил этади.

Ҳуқуқнинг муҳофаза функцияси – умумтаъмиятга молик энг муҳим иқтисодий, сиёсий, миллий ва бошқа ижтимоий муносабатларни, уларнинг дахлсизлигини муҳофаза қилиш, шунингдек, мазкур жамиятга ёт бўлган муносабатларни сиқиб чиқаришни мақсад қилиб олган ҳуқуқнинг ижтимоий вазифаси билан боғлиқ ҳуқуқий таъсир йўналишидир¹.

Бинобарин, ҳуқуқ, биринчидан, умумэтироф этилган фундаментал ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилади, иккинчидан, жамиятга ёт бўлган муносабатларни сиқиб чиқаришга йўналтирилган бўлади. Бу ҳолатни алоҳида таъкидлаш зарур. Чунки, муҳофаза функциясининг асосий мақсади – жамиятга ёт муносабатларни сиқиб чиқаришдангина иборат, деган қараш масалага бирёқлама ёндашувнинг ифодасидир. Ваҳоланки, жамият ҳаётидан ноҳуш ҳодисаларни сиқиб чиқариш – ҳуқуқнинг иккиламчи натижаси. Зотан, ҳуқуқнинг бирламчи вазифаси – муҳофаза воситаси сифатида муҳофазага муҳтож муносабатларни ҳимоялашдан иборатдир.

Бироқ муҳофаза функциясини истисносиз фақат ҳуқуқбузарликлар содир этилгандагина амал қиладиган ҳуқуқий ҳаракат маъносида тушуниш мумкин эмас. Боз устига, ушбу функциянинг асосий вазифаси – ҳуқуқ нормалари бузилишининг олдини олишдан иборат. Ҳуқуқ субъектлари унинг кўрсатмаларига қанчалик кўп итоат қилса, тақиқлаш талабларини қанчалик кўпроқ адо этса – муҳофаза функциясининг самараси шунчалик юқори бўлади. Тақиқ ёки жазо чораларининг белгиланганининг ўзиёқ айрим шахсларга жиддий таъсир этади, уларни ҳуқуққа зид қилмишларидан тийиб туради. Бу эса ҳуқуқий таъсир мақсадларидан бирига эришилганини

¹ Қарилг: Теория государства и права / Под ред. В.К.Бабаева. М., 1999, 258-бет.

билдиради, яъни муайян ижтимоий муносабат мухофаза этилган бўлади.

Шу ўринда яна бир муҳим жиҳатга эътиборингизни тартитишни истардик: мухофаза функциясини тартибга солиш функциясига қарама-қарши қўйиш керак эмас. Бошқача айтганда, мухофаза функцияси тақиқлар, жазо чоралари, масъулиятни ўз ичига олгани учун негатив (салбий), кейингиси эса ҳуқуқ субъектларининг ижобий фаолиятларини мувофиқлаштиришга қаратилгани учун позитив (ижобий) функция деган маънода уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Уларнинг ҳар иккаласи (албатта, ҳар бири ўзига хос йўл билан) ижтимоий муносабатларни ривожлантириш ва мустаҳкамлашга қўмаклашишдек муҳим вазифани адо этади.

Ҳуқуқ функцияларини амалга ошириш шакллари. Ҳуқуқ функциялари ўз механизмига эга. Ҳуқуқ функцияси уч шаклдаги, яъни ахборот, назарда тутиладиган ва ҳуқуқий тартибга солиш шаклларидаги ҳуқуқий таъсир омилларидир. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқ функцияларини амалга оширишнинг уч шакли – *ахборот, назарда тутиладиган ва ҳуқуқий* шакллари намоён бўлади.

Ҳуқуқ функцияларини амалга оширишнинг ахборот шакли кишилар ҳуқ-атворига тааллуқли давлат талабларидан уларни хабар қилиб туриш билан боғлиқ. Бунда фуқаролар ҳуқуқ нормалари мазмуни ҳақида оладиган ахборотлар манбаи хилма-хил бўлиши мумкин, улар орасида расмий, оммавий ахборот воситалари, юридик маслаҳат идоралари, адвокатлар, таниш-билишлар, қариндош-уруғлар, оммабоп юридик адабиётлар ва ҳоказоларни санаб ўтиш мумкин. Айниқса, демократик жамиятда оммавий ахборот воситалари, журналистлар давлат ҳокимияти идоралари билан халқ оммаси ўртасида алоқа боғловчи бош бўғин сифатида фаолият олиб боради. Улар учун фуқароларни кундалик ижтимоий-сиёсий, давлат-ҳуқуқий ҳаёт воқеаларидан тезкор, мунтазам ва рўй-рост хабардор қилиб туриш устувор вазифадир. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддаси 2-қисмида белгиланганидек: «Қабул қилинган қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланишининг мажбурий шартидир». Бундан кўришиб турибдики, қонунларнинг ҳамда бошқа норматив ҳужжатларнинг (яъни умуммажбурий хатти-ҳаракат қоидаларини белгилайдиганн ҳуқуқий

хужжатларнинг) оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши уларни ҳаётга татбиқ этиш шarti ҳисобланади.

Демак, ҳуқуқ функцияларини амалга ошириш шакли сифатида ҳуқуқий хабардорлик гoнт катта аҳамиятга эга. Бирок бугунги кунда унинг таъсирчанлик даражаси давр талабларидан ортида қолмоқда. Мамлакатимизда ҳозирги вақтда жамиятни тубдан ўзгартириш билан боғлиқ равишда қонун яратувчилик жараёни қизгин бораётганлиги муносабати билан бу ҳолат янада муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам фуқароларимиз айниқса амалдаги қонунчилик тўғрисида, унга киритилаётган ўзгартиришлар, қўшимчалар, баъзи моддалар, бандларнинг чиқариб ташланиши ҳақидаги ҳуқуқий ахборотни олишга муҳтождирлар. Эндиликда аҳоли барча қатламларини камраб олувчи умумий ҳуқуқий ўқувни ташкил этиш зарурати ҳақидаги масаланинг ҳукумат даражасида кўтарилаётганлиги тасодиф ҳол эмас.

Ҳуқуқ функцияларини амалга оширишнинг яна бир аҳамиятли шакли йўналишли таъсир кўрсатишдир. Зеро, фақат ҳуқуқ нормаларининг ўзини билишгина эмас, балки фуқароларда ҳуқуқ қоидалари бўйича позитив кўникмаларни ҳосил қилиш ҳам муҳимдир. Бу эса ўз навбатида йўналишли ҳуқуқий таъсир кўрсатиш натижаси сифатида ҳуқуқий йўналтирилган фаолиятни ташкил этади. Ҳуқуқий қоидалар фуқароларни тўғри ҳагги-ҳаракатларга, ҳуқуқий фаолликка ундовчи позитив ҳамда ҳуқуққа зид ҳулқ-атворга майл туғдирувчи негатив қоидаларга бўлинади. Аслида йўналишли ҳуқуқий таъсир кўрсатишнинг вазифаси позитив ҳуқуқий интилишларни шакллантиришдан иборатдир.

Ҳуқуқий таъсир кўрсатиш тизимида ҳуқуқий тартибга солиш марказий ўрин тутлади. Чунки у ҳуқуқ учун махсус, бевосита юридик таъсир ҳисобланади ҳамда бу таъсир жами ҳуқуқий тартибга солиш механизмини ташкил этувчи ҳуқуқий воситаларнинг алоҳида тизими ёрдамида амалга оширилади. Мазкур шакл доирасида ҳуқуқ функцияларини амалга ошириш куйидаги қатъий қоидаларни: тартибга солиш самарадорлиги шарт-шароитларини, ҳуқуқий тартибга солиш жараёнларини, тартибга солишнинг ижтимоий натижаларини аниқлашдан иборат бўлади.

ҲУҚУҚ ВА СИЁСАТНИНГ ЎЗАРО НИСБАТЛАРИ: ҲУҚУҚИЙ ВА СИЁСИЙ НОРМАЛАР

Маълумки, янги ижтимоий муносабатларнинг вужудга келиши мулкни жамият ичида қайта тақсимлашга, унинг жамият кичик бир қисми қўлида жамланишига, яъни хусусий мулкнинг шаклланишига олиб келувчи тарихий тараққиётнинг муайян босқичида ҳуқуқий нормалар юзага келади. Ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан синфлар, ижтимоий қатламларнинг турлича қарашлари мулкчилик муносабатлари табиатини, одамлар ҳақиқий эркинликлари даражасини белгилаб беради. Албатта, ҳамма даврларда эркинликнинг барча турлари мавжуд бўлган. Лекин улар баъзи ҳолларда алоҳида имтиёз сифатида, бошқа ҳолларда эса умумнорматив сифатида қабул қилинган.

Алоҳида шахсларнинг ҳуқуқда ифодаланган эркинлиги уларнинг мулкка нисбатан муносабатига боғлиқ эди. Мулкчилик муносабатларининг шаклланиши жамиятда сиёсий ҳокимиятнинг пайдо бўлиши, давлатнинг ташкил топиши билан ҳам chambarchas боғлиқдир. Бу ҳол иқтисодий ҳукмрон синфнинг манфаатлари ва иродасига умумийлик хусусиятини бағишловчи махсус органлар ва институтлар бўлишини талаб қилади.

Мулкчилик муносабатлари нафақат ҳуқуқий, балки сиёсий муносабатларнинг ҳам асоси эканлигини ёдда тутиш лозим. *Чунки мулкка эгаллик қилувчилар сиёсий ҳокимиятга ҳам эгаллик қиладилар.*

Норматив тузилмавийлик ҳуқуқ ва сиёсат учун умумий хусусиятдир. Айни пайтда ҳуқуқнинг норматив табиати барчага очиқ-равшан кўриниб туради. Гарчи нормативлик ҳуқуқдагидай яққол кўзга ташланмаса-да, бутун сиёсий соҳа ҳам нормалаштирилган бўлади. Бу тушунарли, албатта. Негаки, сиёсий нормалар расмий ҳужжатларда ҳаммиша ҳам қайд қилинавермайди. Улар сиёсий арбоблар ва раҳбарлар қарашларида, тасаввурларида ўз ифодасини топади.

Лекин сиёсий нормалар ўз тараққиёти давомида синфлар ва бошқа ижтимоий қатламлар манфаатлари ва эҳтиёжларининг энг фаол ифодачисига айланиб боради. Ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказишнинг бошқа барча шакллари, хусусан, ҳуқуқ, ахлоқ, санъатни ўзига бўйсундиришга интилган ҳолда улар одамлар хатти-ҳаракатларини ижтимоий тар-

тибга солишда асосий ролни ўтай бошлайди. Таассуфланарли жиҳати шундаки, сиёсатнинг жамиятдаги, шу жумладан ҳуқуққа нисбатан устувор аҳамияти марксистик адабиётда исбот талаб қилмайдиган қоида сифатида мустаҳкамлаб қўйилганди. Энг даҳшатлиси – «ҳуқуқий эркинликнинг инкор этилиши амалда эркин эмаслик ва тоталитаризмнинг қарор топиши бўлиб чиқди»¹. Ҳайриятки, жамиятнинг тарихий таракқиёти, унинг ривожланиш, демократия соҳасини кенгайтириш йўлидаги ҳаракати юқоридаги даъвонинг тўғрилигига, мустабид сиёсатнинг барқарорлигига ишончни сусайтирди.

Сиёсий ва ҳуқуқий нормаларнинг келиб чиқиш манбалари ягоналигини қайд этиш билан бирга, уларнинг навбатдаги қарор топиш усулларидаги фаркни ҳам таъкидлаш лозим. Бу «нормаларни белгиловчи субъект» – давлат билан боғлиқ бўлиб, у объектив ижтимоий нормаларга юридик кўрсатмалар тусини беради. Лекин сиёсий нормаларнинг «нормаларни белгиловчи субъектлари» хилма-хилдир. Айтайлик, Шарқ истибдоди даврида сиёсий нормалар қоҳинлар томонидан шакллантирилган; антик шаҳар-давлатларда атоқли сиёсатдонлар, файласуфлар ўз норма ва принциплари тизимларини илгари суришган; диннинг таъсири фавқуллодда кучли бўлган феодал жамиятда сиёсий нормаларни яратишда черков фаол роль ўйнаган.

Фақат буржуа инқилоблари даврига келгандагина сиёсий партиялар пайдо бўлади, улар инсон билан давлат ўртасида гўё воситачи вазифасини бажара бошлайди. Партиялар давлат ҳокимиятига ўз таъсирини кучайтириш ёки ҳокимиятни эгаллаб олиш йўллариини белгиловчи дастурлар ишлаб чиқади.

Ҳуқуқ, юқорида таъкидлаганимиздек, давлатдан олдин пайдо бўлган. Унга бўлган эҳтиёж эса мулкчилик муносабатларига юридик тус беришга бўлган интилиш туфайли вужудга келган. Бироқ феодалларнинг зўравонлиги ва қўпол ўзбошимчаликларига қонун туси бериларди. Сиёсий зўравонлик кўпинча феодал жамиятда қонунлар ва урф-одатларнинг қўлланилишида ўз ифодасини топарди. Умуман олганда, капитализмгача бўлган жамиятларда муайян синфлар ҳукмронлигини қарор топтирувчи сиёсий нормалар қонунчилик бош-

¹ Нерсисянц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси, 122-бет.

қарувига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиб келганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

Сиёсий ва ҳуқуқий нормалар ўртасидаги нисбат тенглик, инсон ҳуқуқлари, ҳуқуқий давлат ғояларини эълон қилиб чиққан буржуа-демократик инқилоблари даврига келиб ўзгаради. Шу ўринда ҳуқуқнинг давлатдан устуворлиги принципи – эрк ва озодлик учун курашларда шаклланган энг муҳим умуминсоний қадрият эканлигини таъкидлаш керак. Эндиликда сиёсий ҳокимиятга хос бўлган ҳуқуқдан ташқари чоралар билан мустаҳкамланишга интилишларни тийиб туриш, жиловлаш орқали ҳуқуқий нормалар етакчилик қилмоқда.

Ҳуқуқнинг сиёсатдан устувлиги одатий ҳол бўлиб, юксак маданиятли барча давлатлар учун хос хусусият бўлмоғи даркор.

Мазкур принцип сиёсий ҳокимият учун кураш олиб боровчи сиёсий партиялар ролининг ортиб бориши билан алоҳида аҳамият касб этади. Ҳуқуқ урушлар ва инқилобларни, мавжуд ҳуқуқий тизимни барбод қилиш йўли билан ҳокимиятни босиб олишга интилувчи экстремистларни тийиб туришга даъват этилган. Биргина Россия тажрибаси зўравонлик тўнтаришлари нималарга олиб келиши мумкинлигини яққол исботлаб турибди. Пролетариат, яъни йўқсиллар синфи диктатураси ғоясининг ўзи ҳуқуқий давлат принципига тамомилан зид эди. У ҳуқуқ ва қонунийлик билан мутлақ келиша олмаслигини кўрсатди. Йўқсиллар дохийси Владимир Ленин диктатура ҳақида гапираркан, унинг (ҳокимият сифатида) қонун билан ҳеч қандай боғлиқ эмаслиги ва чекланмаганлиги ҳақида очиқдан-очиқ таъкидлаганди.

Большевистик тўнтарувни тайёрлаш ва амалга ошириш ҳуқуқ ва қонунийликни барбод қилишга даъватлар билан қўшиб олиб борилганди. Айниқса, йўқсиллар дохийси кураш кескин тус олган бир пайтда қонун пойдорлиги олдида тўхтаб қоладиган инқилобчи ёмон инқилобчи эканлигини бот-бот такрорларди.

Сиёсий нормаларнинг ҳуқуқий нормалардан устувлиги зўравонликни келтириб чиқаради ва тоталитар тузум учун замин яратади. Маълумки, бундай режим сиёсат ҳуқуқий асосга эга бўлмаган, ҳуқуқ сиёсий ҳокимиятни чеклай олмайдиган, инсон ҳуқуқлари уларни амалга оширишда назорат воситаси сифатида майдонга чиқа олмайдиган жойда муқаррар равишда пайдо бўлади.

Шунинг учун ҳам ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро нисбати – ушбу ижтимоий тартибга солиш омилларида умумийлик билан алоҳидаликнинг назарий таҳлили эмас, балки сиёсий режим табиати тўғрисидаги масаладир. Унинг моҳияти эса жамиятда ҳуқуқий асослар, принциплар ва нормалар ҳукмронлиги тан олинishi ёки олинмаслигига қараб белгиланади.

Собиқ шўро жамиятида сиёсатнинг устуворлиги ўзгармас қонун даражасига кўтарилганди. Қонунлар олдидан партия директивалари қабул қилинарди. Тартибга солишнинг мисли кўрилмаган шакли – давлат ва партия органларнинг қўшма ҳужжатларини қабул қилиш амалиёти кенг тарқалганди. Олдиндан оқ бажариб бўлмаслиги аён бўлган дастурларни илгари сурган собиқ КПСС сиёсати қонунни заифликка маҳкум этиб, объектив ҳуқуқий нормаларни инкор этиш орқали уни самарадорликдан маҳрум этганди. Социалистик жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий аҳволи инсоннинг мулкдан узоқлаштирилиши қалокатли эканлигини бутун борлиги билан намён этди. Шунинг учун ҳам «социализм шароитида «давлат»да социалистик мулкчиликка бўлган ҳуқуқнинг мавжуд эмаслиги туфайли «давлат – мулкдор» социалистик конструкцияси ўзида ҳуқуққа зид уйдирмани ифодалайди. Аслида эса социалистик «давлат» ижтимоий бойликка (сохта мулкка) сохта ҳуқуқнинг сохта субъектидир»¹. Ҳолбуки, сиёсий ҳокимият инсонни мулкдан маҳрум этаркан, кўпинча уни бошқа ҳуқуқларидан ҳам – сўз эркинлиги, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиш эркинлиги, шахс, турар-жой дахлсизлиги, кўп ҳолларда эса ҳатто яшаш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этарди. Аҳвол шу даражага бориб етган эдики, ҳатто кимнинг қачон, қаерда туғилиши, яшashi, ишлаши, қўйингки, ўлиши ҳам зўравон тузум томонидан белгилаб қўйилган бўларди. Демак, давлат зўравонлиги – ҳуқуқнинг сиёсий ҳокимиятдан устунлигини инкор этишнинг тўғридан-тўғри натижасидир.

Айнан шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг сиёсатдан, сиёсий ҳокимиятдан устунлиги – замонавий маданиятнинг ўзгармас принциpidир. «Ҳукмдорлар устида турадиган ва бошқариладиган ҳамда улар учун мажбурий бўлган ҳуқуқ нормаларининг мавжудлиги, – деб ёзганди Л.Дюги, – исбот талаб қилмайдиган зарур қоидадир. Бутун геометрия Евклиднинг исбот талаб қилмайдиган қоидаларига таянганидек, айнан ҳо-

¹ Нерсеянц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси, 124-бет.

зирги халқларнинг бутун ҳаёти ҳам ҳуқуқ нормасининг шундай қоидаларига асосланади. Ҳуқуқ, Иеринг таълим берганидек, куч-қудратига асосланган сиёсат эмас, у давлатнинг ҳам иши эмас, у давлатдан олдин пайдо бўлган ва ундан баланд туради: у давлат куч-қудратининг чегарасидир, давлат ҳам ҳуқуққа хизмат қилиш учун берилган куч-қудратдан бошқа нарса эмас»¹.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, ҳуқуқий нормалар фақат расман тенгликнинг умумий принципига асосланган демократик тузумлар шароитидагина устунликка эга бўлади. Ушбу принцип буржуа инқилоблари даврида олға сурилган бўлиб, унинг татбиқ этилиши капитализмгача бўлган жамиятлар ҳуқуқига хос эркинликнинг тарихан чекланган мезонини кенгайтирди. Лекин шунга қарамай, расман тенглик ҳуқуқ ривожининг барча босқичларида ҳам унга хос хусусият бўлиб қолавермайди; у цивилизациянинг энг юқори босқичи ҳуқуқигагина хосдир. Бунда мулкчилик муносабатлари ўзгариши билан боғлиқ ҳолда тенглик талаби ялпи умумий, универсал хусусиятга эга бўлади.

Айнан расман тенглик ҳуқуқий принципи сиёсий ҳокимиятнинг ҳуқуқ билан боғлиқлигини таъминлашга ёрдам беради. Ҳуқуқий нормалар тенг ўлчов бирлиги, ижтимоий муносабатлар барча иштирокчилар эркинликларининг ўлчов мезони сифатида майдонга чиқади. Сиёсий нормалар ҳар доим ҳам расман тенгликни таъминлайвермайди. Чунки ижтимоий ҳаётда кўпинча у ёки бу ижтимоий гуруҳ ва ҳаракатнинг бир-бирига қаршилигини ифода этадиган турли сиёсий нуктаи назарлар ва нормалар ўзаро тўқнашади. Дарвоқе, сиёсий нормалар ва принципларнинг ўзаро рақобати – демократик жамиятда сиёсий жараёнларнинг оддий, табиий ҳолатидир. Фақат тоталитаризмгина ўзгармас, танқид қилиб бўлмайдиган принциплар ва нормалар тизимини олға суриб, сиёсий ҳаётни бир ўлчовга солиб қўяди. Демократия шароитларида сиёсий нормалар хилма-хиллиги фақат ҳуқуқ томонидангина чекланиши мумкин.

Дарҳақиқат, «бир партияли сиёсий тузум доимо ва сўзсиз аксилдемократик кўринишда бўлиши тарихдан аён...

Демократик тузум конституциявий қонунийлик принципа роя қилиш, барча фуқаролар учун ўзларининг ҳамма

¹ Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства. М., 1909, V бет.

ҳуқуқ ва эркинликларидан тўлалигича фойдаланиш имконияти мавжудлиги, қўппартиявийлик, эркин матбуот, қонунийлаштирилган камситишларнинг йўқлиги, мустақил суд ва бошқалардан фойдаланишнинг аниқ имкониятлари мавжудлиги билан ажралиб туради»¹.

Умуман олганда, ҳуқуқ ёрдамида турли ижтимоий кучларнинг бир-бирига қарама-қарши манфаатлари ва интилишлари тартибга тушади ва уйғун ҳолга келади. Ҳуқуқий нормаларга таянилмаган ҳолларда сиёсий зиддиятлар бошқариб бўлмайдиган шаклларга, ҳокимиятнинг ноқонуний босиб олинишига олиб келиши ҳамда жамиятга беҳисоб фалокатлар етказиши мумкин.

Яна бир ҳолатга эътиборингизни жалб этмоқчимиз. Ўтиш даврларида оммавий психологияда ҳуқуқий нигилизм кайфиятлари ҳар қандай йўл билан ўз сиёсий даъволари ва ғаразли мақсадларини амалга оширишга интилишлар юзага келади. Бундай шароитларда ҳуқуқий нормалар жамиятда тенгликни таъминлашга, эҳтимол тутилган алғов-далғовларнинг олдини олишга даъват этилган бўлади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий нормалардан фарқли ўлароқ, сиёсий нормаларда ҳаминша қоялар ва дастурлар рақобати мавжуд бўлади. Сиёсий нормалар орасида юксак даражадаги нуфузга эга бўлган, турли ижтимоий гуруҳлар манфаатлари ва мақсадлари ўртасидаги зиддиятларни тийиб тура оладиган норманинг, кучнинг ўзи йўқ. Бундай куч алоҳида мавжуд ва у фақат ҳуқуққагина дахлдордир.

ҲУҚУҚ ВА ИҚТИСОДИЁТ

Ушбу мавзу бўйича сўзимизни яқин ўтмишда, яъни шўро даврида амал қилган иқтисодиёт билан ҳуқуқ ўртасидаги нисбатнинг умумий мундарижасини эслашдан бошлашни маъқул топдик. У шўро олий ўқув юртининг ҳар бир талабасига маълум бўлиб, қуйидагича мазмунга эга эди: ҳуқуқ – сиёсатнинг, сиёсат эса – иқтисодиётнинг жамулжам, яхлит ифодаси ҳисобланарди. Ушбу мазмун-мундарижанинг қализ, хатолиги кундай равшан. Биринчидан, ҳуқуқда фақат сиёсат эмас, қўшунча бошқа жиҳатлар ҳам ўз ифодасини топади. Иккинчидан, давлат сиёсати, бизга маълум аянчли даврларда

¹ Тожигомов У., Одилқирин Х., Саидов А. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи, 38-бет.

бўлганидек ва ҳамма томондан маъқулланган бир сиёсий партиянинг сиёсатидан иборат бўлиб қолиши мумкин эмас. Учинчидан, ўша даврда сиёсат халқ талабини эмас, балки ҳукмрон доиралар манфаатларини, иқтисодиёт талабини ифода этарди¹.

Шунинг учун ҳам қонун ижодкорлигининг ўша даврда амал қилган мафкураси ва амалиётида, албатта, норматив ҳужжатларда халқнинг иродаси ўрнига иқтисодий ислохотларни олиб боришнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари мустаҳкамланарди. Лекин ислохотлар партия-давлат директиваларида эълон қилиниб, мустаҳкамланарди-ю, бироқ жуда камдан-кам ҳолларда рўёбга чиқарди. Бу, айниқса, сўнгги беш йилликларга хос эди. Маълумки, режага қонун сифатида қараларди. Гарчи бундай «қонун» ёрдамида ҳеч кимга кераги йўқ нарсалар ишлаб чиқарилса-да, шунга қарамай, иқтисодиётни режали бошқариш тизими минглаб иш бошқарувчиларга қойилмақом яшаш имконини берарди. Улар учун иш манфаатидан кўра ўз шахсий манфаатлари устун эди. Шўро хўжалик тизими хўжалик субъектлари томонидан қонун ҳужжатларини тўғридан-тўғри, маъмурий бўғинлар воситачилигисиз бажаришни истисно этарди. Аниқроғи, индивидуал хусусиятга эга тезкор ҳужжатлар ёрдамидаги ўша бошқарув тўғридан-тўғри бошқарувни сиқиб чиқарарди. Бу ҳолат уруғ-аймоқчилик ва маҳаллийчилик, шунингдек, коррупция каби салбий, ҳалокатли ҳодисаларнинг вужудга келишига сабаб бўлганди. Ўзбекистон Президенти таъкидлаганидек: «СССРда уруғ-аймоқчилик ва маҳаллийчилик бошқача сифат касб этди. Марказдан туриб режалаштиришга асосланган иқтисодиётнинг кескинлиги, баъзан эса шафқатсизлиги, мулкнинг ижтимоий хусусияти уларнинг кенг ёйилиши учун қулай замин яратди. Моддий ва бошқа бойликларни тақсимловчи ролини, аслини олганда, турли даража ва мақомдаги бошқарув ходимлари бажарар эдилар. Маҳаллий маъмурлар ва тармоқлар, корхоналар, савдо соҳасининг раҳбарлари айнан ана шу бошқарув ходимларининг илтифотига сазовор бўлишга ҳаракат қилар эдилар»².

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қараг: *Мальцев Г.В.* Понимания права. Подход и проблемы. М., 1989, 340-366-бетлар.

² *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: кавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тарқиёт кавфлатлари, 102-бет.

Иқтисодиётни тартибга солишнинг поёнсизлиги, кўндан-кўплиги ва зиддиятлилиги – шўро воқелигига хос хусусиятлар эди.

Бироқ айни пайтда иқтисодий муаммоларни хал этишда ягона илмий ёндашув сифатида марксча-ленинча қарашларнинг афзаллиги ҳамisha таъкидлаб келинарди. Аслида илм-фанга эмас, балки мазкур «иқтисодий» назарияларни исботларсиз қабул қилавериш кераклиги ҳақидаги кўр-кўрона ишончга асосланиб иш кўриларди. Ўз даврида Н.А.Бердяев томонидан берилган аниқ таърифга кўра, марксизмнинг жони «иқтисодий детерминизмда эмас, балки инсон иқтисодиётга қарам бўлмайдиган келажакдаги мукамал жамят ҳақидаги таълимотдadir... Марксизм фақат фан ва сиёсатнинг ўзи эмас, балки у эътиқод ва дин ҳамдир».

Ғарбга хос ҳаёт тарзи ҳуқуқ ва иқтисодиёт ўзаро нисбатларининг бутунлай бошқа моделига асосланиб келган ва асосланади ҳам. Буржуазия ҳокимият тепасига табиий ҳуқуқ ғоялари байроғи остида келганлигини эслайлик. Шунинг учун давлат ҳатто иқтисодиётга таъсир ўтказган тақдирда ҳам, бундай таъсирни табиий ҳуқуққа мос келадиган қонунлар ёрдамида амалга оширади. Маълумки, унинг асосида хусусий мулкнинг муқаддаслиги ва дахлсизлиги ғоялари, ўзлаштиришнинг хусусий тавсифи ифода этилади. Шу туфайли ҳам давлатга хўжалик юритувчи субъект сифатида қаралмаган. Унга тегишли муносабатларни муҳофаза этишга даъват қилинган куч-қудрат сифатида қаралган. Кўн ҳолларда давлат «тунги қоровул», можароли вазиятларда мустақил ҳакам сифатида таассурот қолдириб келган.

Буржуазия ҳокимият сари бораркан, унинг бош талаби иқтисодиётга аралашидан воз кечилишига эришишдан иборат бўлган. Мулкчилик эркинлиги ва меҳнат эркинлиги – иқтисодий ҳаёт Ғарбга хос моделининг асосий таркиби шулардан иборат эди. Буржуа иқтисодий фанининг отаси Адам Смитнинг нуқтаи назарига кўра, адолат қонунини, яъни табиий қонунларни бузмайдиган ҳар қандай одамга ўз манфаатларининг кетидан қувиш, ўз меҳнати ва маблағи, ҳар қандай бошқа кишининг меҳнати ва маблағи орқали рақобатлашишда мутлақ эркинлик берилди. Дарвоқе, ўша давр кўпчилиги Ғарб ҳуқуқшуносларининг ҳам нуқтаи назарлари худди шундай эди.

Шунга қарамай, энг йирик монополиялар таркиб тона бошлаган пайтларда буржуазия давлати ўз иқтисодий фаолиятини авж олдиради. Лекин бу фаоллик, бир вақтлар бизга уқтириб келганларидек, монополиялар манфаатларига мутлақо хизмат қилмайди. Аслида монополияга қарши қонунчилик, буржуазия ҳукуматларининг кўпчилиги ижтимоий дастурлари бутунлай бунинг акси бўлганлигидан далолат беради. Қолаверса, режалаштиришга уринишлар, давлат инвестициялари, ҳукуматнинг назорат чора-тадбирлари ҳам хусусий тадбиркорликка ҳеч қандай тўғаноқ бўлмаганлигини кўрсатади.

Бу ўринда шундай савол туғилиши табиий: агар Фарбга хос модель иқтисодий муносабатларнинг давлат томонидан фаол тартибга солиниши билан чиқиша олмас экан, унда ҳуқуқнинг ўрни қандай бўлади, бундай ҳолатда қонуннинг ва юридик таъсир кўрсатишнинг бошқа воситалари роли қанчалик муҳим аҳамият касб этади?

Очиқ айтиш мумкинки, уларнинг роли жуда катта бўлади. Бунда гап фақат суд ва ҳакамлар суди қарорлари ҳақидагина кетмайди. Зеро, ҳар қандай ҳуқуқий тизимда иқтисодий ҳаёт шу қарорлар орқали амалда бошқарилади. Буржуазия иқтисодий эркинлик моделида қонунчилик ҳужжатларининг роли бошқа нарсада ифодаланади. Яъни, бу қонунчилик ҳужжатлари ички зиддиятларни, тизим низоларини ҳал қилолмаган тақдирда ҳам, ҳеч бўлмаганда, уларни юмшатишга даъват этилган бўлади. Лекин бу зиддиятлар бизнинг қулоқларимизга ўрнашиб қолган синфий зиддиятлар ва низолардан тубдан фарқ қилади.

Мулкка эгаллик ҳуқуқи ва фирмаларни бошқариш фуқароларнинг даромадларида, бойликлари, мақомлари, малакалари, ахборотга эга бўлиш, сиёсий раҳбарларга яқинлашиш ва умуман, давлатни бошқаришда тенг иштирок этишлари тенгсизликни келтириб чиқариши табиий ҳол эди. Бу масалага ўз даврида Фарб сиёсатдонлари эътибор қаратганди. Ваҳоланки, хўжалик корхоналарини ички бошқаришда ҳам ҳуқуқий, ҳам амалий тенгсизликнинг бўлиши ўз-ўзидан аён.

Бироқ Фарбда иқтисодий эркинлик ҳам худди сиёсий эркинлик каби қонуний ҳисобланади. У хусусий мулкка эгаллик ҳуқуқини, шунингдек, мулкдорларнинг ўз фирмаларини бошқариш ҳуқуқини ёки улар устидан назоратни менежерга топшириш ҳуқуқини ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам демо-

кратик Ғарб жамиятида демократик қонунлар *нодемократизмни, яъни иқтисодий соҳадаги тенгсизликни* ёритишга мажбурдир.

Умуман, шуни қайд этиш жоизки, бошқарувнинг демократик шакли қандайдир махсус иқтисодий таълимотни ўз ичига олмайди. Демократик ҳукуматлар таркибига ашаддий социалистлар ҳам, эркин бозор тарафдорлари ҳам киришган ва кирадилар. Шунинг учун ҳам ҳар қандай замонавий демократик жамиятда аксарият баҳс-мунозаралар ҳукуматнинг айнан иқтисодиётдаги ролига бағишланиши бежиз эмас. Шунга қарамай, демократия тарафдорлари одатда *иқтисодий эркинликни ҳар қандай демократик жамиятнинг муҳим жиҳати* деб ҳисоблайдилар.

Шу ўринда яна бир муҳим масалага эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ. Ҳеч бир демократик давлатда ё фақат ва фақат давлат мулкидан иборат бўлган, ёки ҳукумат тартибга солишидан мутлақо холи иқтисодий тизимнинг ўзи йўқ. Уларнинг барчаси – хусусий тадбиркорлик билан ҳукумат назорати қоришмасидан иборатдир. Ҳаммаси нархлар ҳукумат томонидан эмас, балки мустақил ва ўзаро бир-бирига таъсир этувчи минглаб истеъмолчилар ҳамда ишлаб чиқарувчиларнинг кундалик қарорлари билан белгиланувчи эркин бозорнинг фаолиятига сезиларли даражада боғлиқ бўлади.

Сўнги йилларда дунёнинг кўп қисмида марказлашган режалаштиришга асосланган иқтисодий тизимларнинг ҳалокатга учраши эркин бозорнинг ғоят муҳим ролига яна эътиборни тортди. Бунда худди сиёсатдагидек иқтисодиётда ҳам бир жиҳат – *эркинлик* муқаррар бўлиб қолмоқда. АҚШнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотидаги инсон ҳуқуқлари бўйича Қўмитаси элчиси бўлган Моррис Эбрэм таъкидлаганидек, «эркинликнинг бир ўзи иқтисодий муваффақиятни кафолатлай олмайди. Бироқ қатағонлар иқтисодий мағлубиятни кафолатласа, аҳтимолдан холи эмас». Авторитар режимлар, ҳатто жиддий иқтисодий силжишларга эришган камдан-кам учрайдиган ҳолларда ҳам, сиёсий соҳадан тортиб олинган эркинликларни ўз фуқароларига иқтисодий соҳада бериб қўйганликлари туфайли қўлга киритган. Боз устига, бу муваффақият режимнинг узоқ вақт мустаҳкамлашиб қолишига ёрдам берган эмас. Аксинча, Чили ва Тайванда бўлганидек, бу ҳол халқ иқтисодиётдаги эркинлигига мутаносиб равишда сиёсий эркинликни ҳам талаб қилиб чиқишига олиб келди.

Демократик жамиятлар иқтисодий муаммоларни ўтмишда қандай эҳтирос билан муҳокама қилиб келган бўлса, бундан кейин ҳам худди шундай руҳда давом эттиришини тахмин қилиш мумкин. Бироқ бундай мунозаралар тобора кўпроқ обрўсини тўкиб бераётган давлат томонидан бошқариладиган иқтисодиёт муқобили атрофида эмас, балки тобора қарамлик кучайиб бораётган дунёда яшаётган барча одамларни эркин бозор афзалликларидан баҳраманд этиш атрофида боради.

Шу ўринда иқтисодчи ва сиёсатшунос Ф.А.Хайекнинг 1974 йили Нобель мукофотига сазовор бўлган «Қуллик сари йўл»¹ асарида ҳар томонлама ва далиллар билан таърифлаб берилган иқтисодий эркинликнинг Фарбга хос моделини кўриб чиқамиз. Қуйида Хайек назариясининг энг аҳамиятли қоидаларини келтириб ўтамыз.

1. Жамоа ақл-идроки ҳали ўз-ўзидан тартибга солинувчи жараёнларни онгли равишда амалга оширадиган раҳбарлик билан алмаштириш даражасидаги поғонага кўтарилганича йўқ. Миллионлаб алоҳида шахсларнинг якка ҳолдаги интилишлари инсон фаолиятининг шундай таркибини яратадики, унда бу фаолият имкониятлари онгли равишда ўйлаб топилган лойиҳалардан устун бўлади.

2. Қачонлардир умумевропа цивилизациясининг турли қисмларида икки авлод хотирасида ўтказилган рақобат қилувчи тажрибаларнинг қарама-қарши натижалари **хусусий мулк институтига асосланувчи шахс эркинлиги олий қадрият ҳисобланган тизимнинг устунлигини намойиш этди.**

3. Ўтмишда иқтисодий ишлардаги эркинликсиз ҳеч қачон шахсий ва сиёсий эркинлик бўлмаган; иқтисодий эркинлик фойдасига далилларнинг изчил тизимини ишлаб чиқиш сиёсий эркинликнинг олдиндан мўлжалланмаган ва кўзда тутилмаган кўшимча маҳсулоти сифатида иқтисодий фаолият эркин ривожининг натижаси ҳисобланган.

4. Либерализмнинг бош принципи жамиятнинг табиий кучларидан имкон қадар мажбурловсиз фойдаланишдан иборатдир.

5. «Режали иқтисодиёт» тизими тарафдорлари учун одамлар ўз шахсий режалари асосида ҳар қандай фаолият билан шуғуллана оладиган оқилона ва барқарор ҳуқуқий тузилмани

¹ Караяг: Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Вопросы философии, 1990, 10-11-сонлар.

тузилмани ишлаб чиқишнинг ўзи кифоя қилмайди. Улар ягона режа асосида бутун иқтисодий фаолиятга марказлашган раҳбар-ликни амалга оширишни талаб қиладилар.

6. Қонун турли тармоқларга тенг асосларда ҳеч қандай тўсиқсиз кириб бориш эркинлигини чеклашга ҳар қандай уринишларни таъқиб этиши керак. Шу билан бирга, давлат шунчаки фаолиятсиз қолиб кетадиган ижтимоий тузумнинг оқилона моделини ўйлаб топишнинг ўзи мумкин эмас.

Таъсирчан рақобатли тизим бошқалардан кам бўлмаган ҳолда оқилона ташкил этилган ва доимий тузатиш киритиб бориладиган юридик доирага муҳтождир. Режалаштириш ва рақобатни фақат бир шарт билангина кўшиб олиб бориш мумкин: бунда режалаштириш рақобатга қарши бормаи, унга ёрдам бериши керак бўлади.

7. Давлат хилма-хил вазиятларда қўлланиладиган умумий қоидаларни белгилаш билан чеклаиши ҳамда маҳаллий вазият билан боғлиқ ҳамма ҳолларда индивидуумга эркинлик бериши даркор.

Ўйлаймизки, юқорида келтирилган қоидалар алоҳида шарҳу-изоҳларни талаб қилмайди. Фақат бошқа омиллар қатори улар ҳам республикамизнинг янги бозор муносабатларига ўтишида ҳисобга олиниши муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, мамлакатимиз мустақилликнинг дастлабки кунларидан бирдан-бир йўлни – бозор иқтисодиёти сари ҳаракат қилиш йўлини қатъий танлади. Бундай йўлни танлаш зарурияти ҳеч кимда шубҳа туғдирмаслиги аниқ, албатта. Худди шунингдек, бизнинг мамлакатимиз ҳуқуқий давлатни шакллантириш йўлидан бораётгани ҳам айни ҳақиқатдир. Шу муносабат билан ўз-ўзимизга савол бериб кўрайлик: «Бозор сари қилаётган ҳаракатимиз билан бизнинг ҳуқуққа, ҳуқуқий давлатга бўлган интилишларимиз муштарақми»?

Бундай саволлар фақат одатий онгимиз даражасида туғилиб қолмай, баъзи олимларимиз қарашларида ҳам бозор билан ҳуқуқни, тижорат билан адолатни қай йўсинда мужассамлаштириш мумкинлиги борасида шубҳа-гумонлар пайдо бўлаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Аслида, бозор деганда, қандайдир даҳшатли махлуқни, ким кучли бўлса, ўша енгиб чиқадиган маишатхонани, порахўрлик, ёлғон, алдов, товламачилик ва ҳоказолар ҳукм сурадиган ёвузлик исканжасини тасаввур этганимиз учун ҳам калбимизда ана шундай иштибоҳ уйғонади. Шу муносабат билан Америка

ёзувчиси Марк Твеннинг, қандай уддаласанг – шунақасига уддала, агар бошқачасига иложини қилолмасанг, ҳатто тўғри йўл билан бўлса-да, пул ишла, деган сўзларини эслайлик.

Бозор шароитидаги ҳуқуққа нигилистик муносабат мутлақо бошқариб бўлмайдиган табиий ҳодиса сифатида бозор тўғрисидаги хато тасаввур билан боғлиқ. Албатта, бозорни бундай тасаввур этиш нотўғри. Бозор стихияси, бозор курашлари, бозор алғов-далғовлари муқаррар равишда қонунлар билан тийиб турилиши, ҳуқуқий қонун доирасига келтирилиши лозим.

Тараққий топган жамиятда ҳуқуқ ва тижорат бир-бирига зид эмаслигидан ташқари, боз устига, ягона демократик жарённинг икки таркибий қисмидир. Бироқ эркин тадбиркорлик, товарлар ва хизматларни эркин айирбошлаш, ўз илмий салоҳиятини ва ишчи кучини эркин савдога қўйиш тартибга солишни, тартибга солганда ҳам ғоят эҳтиёткорона, босиқ, мўътадил тартибга солишни талаб қилади.

Шундай қилиб, маъмурий йўл билан бу ўринда тартибга солинадиган бозор эмас, балки маълум чегарагача муайян доирада ва ғоят синчковлик билан танланган шаклларда тартибга солинадиган бозор назарда тутилмоқда. Шу боис бозор муносабатлари йўлини танлаган қонун чиқарувчи учун энг муҳим муаммо – ҳуқуқий тартибга солишнинг чегаралари ва йўсинларини аниқлаб олишдан иборатдир.

Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ҳуқуқий тартибга солиш имкониятлари бир хил эмаслиги яхши маълум. Статик функция ва муҳофаза функцияси қонуннинг бозор ҳужалигига тааллуқли асосий функциялари ҳисобланади. Улар асосида ҳуқуқий шакл ва усуллардан фойдаланишнинг қуйидаги йўналишларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

А. Ижтимоий ривожланиш мақсадларини белгилаш. Лекин бунда барча мақсадларни қонун йўли билан бирма-бир ёзиб чиқмай, «нимаики ман этилмаган бўлса, шунга рухсат берилади», деган қоида асосида фуқаролар ва уларнинг бирлашмаларига ўз билганларича иш кўриш имконияти берилиши керак бўлади. Ўз табиати ёки кўзланган мақсадлар сари олиб борувчи воситалари инсонпарварликка қарши, шафқатсиз, табиийликка зид бўлган мақсадларгагина тақиқлар белгиланади.

Б. Бозор сари ҳаракатланиш ва бозор динамикасининг иктисодий асосларини мустаҳкамлаш. Бугунги кунда мам-

лакатимизда хусусий мулк билан бирга, мулкчиликнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлилиги тан олинган. Бу жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 53-моддасининг 2-қисми фикримизнинг ёрқин далили бўла олади.

В. Бозор муносабатлари субъектлари доирасини аниқлаш. Бу ўринда гап қатъий белгилаб қўйилган муайян шахслар доирасини, муайян ташкилотлар ва корхоналарни қонун ҳи-моясидан чиқариш зарурати ҳақида бормоқда. Шу муносабат билан давлат маҳкамаси хизматчилари, депутатларнинг тижорат ва тадбиркорлик фаолиятидаги иштироклари алоҳида баҳс-мунозарата сабаб бўла олади.

Г. Хўжалик юритиш ва тижоратда қораланган воситаларни қонун билан тақиқлаш ҳамда адлиядан сиқиб чиқариш. Булар монополияга қарши қонунларни кенг қўллаш, рекламани, товар белгисини суистеъмол қилишга қарши кураш олиб бориш кабилардан иборат бўлади, ана шундай қилинган тақдиргина ростмана бозор таркиб топади. Бунда айниқса Ўзбекистон Республикасининг «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги қонуни маҳсулот бозорларида монополистик фаолият ва ноҳалол рақобатнинг олдини олиш, чеклаш ва тўхта-тишнинг ҳуқуқий асосларини ташкил этиб, товар бозорларининг ташкил этилиши ва фаолият кўрсатишига шароит яратишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

Д. Бозор ишлари ва ҳуқуқ бўйича низоларни ҳал этиш тартибини ҳал этиш. Ҳаётда дуч келинадиган барча ҳолатлар учун адолатли ҳукмларни қонунда аввалдан кўзда тутиш ҳали ҳеч қачон ва ҳеч кимга насиб этган эмас. Шунга қарамай, ижтимоий муносабатларнинг иштирокчилари бор ҳақиқатни аниқлашни исташса, бунга улар низоларни қатъий процессуал тартибда кўриб чиқиш орқали эришишлари мумкин. Бунда ҳар бир иштирокчига танлаш эркинлиги берилади. Масалан, битим тузишда ёзма шартнома тузилмаслиги мумкин. Лекин бунда кейинчалик судда ёки ҳакамлар судида бирон нарсани исботлаш жуда қийин бўлишини ёдда тутиш керак.

Е. Юридик жавобгарликни белгилаш. Бозор ҳаққонияти моддий жавобгарликни талаб қилади. Шу ўринда юқоридан бериладиган кўрсатма асосида эмас, балки жабрланувчи иродаси билан бундай жавобгарлик талаб қилинишини яна бир бор таъкидлаб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Айтайлик, бевурдлиги учун шеригингизнинг адабини бериб қўйишни истайсизми – марҳамат, келажакдаги ишларингизни ўйлаб, у билан муносабатни таранглаштиришни хоҳла-майсизми – ихтиёр ўзингизда.

Шундай қилиб, хулоса сифатида шуни айтиш жоизки, фақат мустаҳкам ҳуқуқий тизим мавжуд бўлгандагина эскирган, ёшини яшаб бўлган тизимни тубдан қайта тузиш, ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган янги жамиятни бунёд этишга тўла ишонч билан киришни мумкин.

Мамлакатимиз Президенти ҳақли равишда таъкидлаганидек, «...иқтисодиёт ҳам мустаҳкам қонунчилик ва норматив базага асосланиши, унинг негизда ислоҳ қилиниши лозим. Ислоҳ қилиш жараёнлари мустаҳкам ҳуқуқий негизга асослангандагина улар барқарор ва собитқадам бўлади.

Иқтисодиётни ислоҳ қилишда ҳақсизликка, ўзбошимчаклик ва субъективизмга асло йўл қўйиб бўлмайди. Қонунчилик ва ҳуқуқ-тартибот оёқ ости қилинса, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари айниқса, улар мафкуравий ақидаларга бўйсундирилган тақдирда, қандай оқибатларга олиб келиши яхши маълум»¹.

ҲУҚУҚНИНГ ИЖТИМОЙ ҚИММАТИ

Олдинги бўлимларда ҳуқуқ ва иқтисодиёт, ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги масалани кўриб чиқиб, жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётида ҳуқуқнинг аҳамияти нечоғли катта эканлигига ишонч ҳосил қилдик. Бинобарин, ҳуқуқнинг қиммати тушунчаси алоҳида ҳар бир шахс учун ҳам, умуман жамият учун ҳам унинг ижобий ролини очиб бериши лозим.

Шундан келиб чиққан ҳолда, айтиш мумкинки, **ҳуқуқнинг қиммати – бу ҳуқуқнинг фуқаролар, умуман бутун жамиятнинг ижтимоий адолатли илғор эҳтиёжлари ва манфаатларини қондиришда мақсад ва восита бўлиб хизмат қила олиш қобилиятидир.**

Ҳуқуқнинг қуйидаги ижтимоий қиммати кўринишларини қайд этиш мумкин:

¹ Қаримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, 200-201-бетлар.

1. **Хуқуқ**, энг аввало, *воситавий қиммат*га эга. У одамлар ҳаракатларига ташкилий уюшқоқлик, барқарорлик, уйғунлик бахш этади, бу ҳаракатларнинг назоратда бўлишини таъминлайди. **Хуқуқ** ижтимоий муносабатларда тартиблиликни таъмин этади, уларни янада маданийлаштиради. Бундан ташқари, моддий неъматларни ишлаб чиқаришни, кўпроқ ёки камроқ даражада адолатли тақсимлашни давлатнинг ўзи ҳуқуқсиз амалга ошириш қобилиятига эга эмас. **Хуқуқ** мавжуд тузум табиатига мос келадиган мулкчилик шаклларини мустаҳкамлайди ва ривож топтиради. У давлат бошқарувининг қудратли воситаси сифатида майдонга чиқади.

2. **Хуқуқнинг қиммати** яна шундаки, ижтимоий муносабатлар барча иштирокчиларининг умумий иродасини мужассамлаштирган ҳолда у ҳам алоҳида шахс, ҳам умуман бутун жамият манфаатдор бўлган муносабатларнинг ривожланишига ёрдам беради. Бу жараёндаги унинг янада юксак қиммати шундан иборатки, у одамларнинг аниқ-равшан манфаатларини уйғунлаштириш орқали уларнинг хулқ-атвори ва фаолиятига таъсир ўтказади. Айни пайтда ҳуқуқ хусусий манфаатларни текислаб юбормайди, уларни босиб ташламайди, балки уларни умумий манфаатларга мослаштиради. Албатта, ҳамisha ҳам шундай бўлиб чиқавермайди.

Айтайлик, яқин ўтмишда, яъни шўро даврида жамият манфаатларининг шахс манфаатларидан устуворлигини доимий равишда қулоғимизга қуйиб келишгани ҳаммамизнинг ёдимизда. Мустабид тузум шароитида қайси масалани олмайлик, биринчи ўринда давлат манфаати турарди, фуқаро, шахс манфаати деярли хисобга олинмасди. Бу ҳол шўро даври конституцияларнинг ҳар бир моддасида яққол кўзга ташланиб турар эди.

Мустақил мамлакатимиз Конституциясининг гоят муҳим жиҳати шундаки, чунончи, унинг 2-моддасида: «Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъулдирлар», деб ёзиб қўйилган. Бу – фуқаролар манфаатларининг устунлиги қонуний равишда мустаҳкамланганлигининг ёрқин далилидир.

Бинобарин, ҳуқуқ шу каби ўзига хос ёки хусусий манфаатларни ўз мазмун-мундарижасида қанчалик тўлиқ ифодаласа, унинг қиммати ҳам шунчалик юқори бўлади.

3. Ҳуқуқнинг қиммати унинг жамиятдаги шахс эркинлиги кўлами билан белгиланади. Бунда у умуман эркинликни эмас, балки бу эркинликнинг чегаралари, миқёсларини белгилаб беради. Шунини таъкидлаш жоизки, ҳуқуқ ижтимоий масъулият билан тўғридан-тўғри боғланган ижтимоий эркинлик, ижтимоий фаолиятнинг тимсоли ва соҳиби сифатида ўзини тўла-тўқис намоён этади.

Шу тариқа ҳуқуқ одамлар ҳаётига зўравонлик, ўзбошимчалик, алоҳида шахслар ва гуруҳларнинг назоратсизлиги таҳдид солмаслигини таъминлайди.

Шу ўринда В.С.Нерсисяннинг қуйидаги теран илмий мушоҳадасига кўшилмасликнинг иложи йўқ: «Инсоният борлиқни ва ижтимоий ҳаётда эркинликни ифодалашнинг ҳуқуқдан ташқари бошқа бирон-бир шаклини ҳозирча кашф этмаган. Бу мантиқан ҳам, амалда ҳам мумкин эмас: Одамлар ўз тенглиги даражасида эркиндирлар ва эркинлиги даражасида тенгдирлар. Ноҳуқуқий эркинлик, умумий кўлам ва ягона ўлчовсиз эркинлик, хуллас калом, тенгликсиз «эркинлик» деб аталадиган эркинлик – бу элитар имтиёзлар, мафқурасидир, эркинликсиз «тенглик» деб аталадиган тенглик эса – куллар ва эзилган омма мафқураси (хом хаёлдан иборат «амалдаги тенглик» талаби, тенгликни текисчилик билан алмаштириш) дир. Ё (ҳуқуқий шаклдаги) эркинлик, ёки ўзбошимчалик (у ёки бу кўринишда) бўлиши мумкин. Учинчи йўл йўқ: **ноҳуқуқий (ва ноэркин) нарса ҳамма вақт ўзбошимчалиқдир**¹.

Демак, ҳуқуқ ва эркинлик бир-биридан ажралмасдир. Шу боис тўла асос билан таъкидлаш мумкинки, ҳуқуқ – аниқ муносабатлардаги эркинликнинг тарихий муқаррар ва объектив шартланган шакли, шу эркинликнинг ўлчови, эркинликнинг мавжудлик шакли, расман эркинликдир.

4. Ҳуқуқнинг қиммати унинг *адолат ифодачиси бўла олиш қобилияти билан ҳам боғлиқдир*. Ҳуқуқ моддий неъматларни тўғри, яъни адолатли тақсимлаш мезони сифатида майдонга чиқади. У келиб чиқиши, моддий мавқеи, ижтимоий мақоми ва ҳоказолардан қатъи назар, ҳамманинг қонун олдида тенглигини қарор топтиради. Ҳуқуқнинг бу хусусияти қадим-қадим замонларданоқ одамлар эътиборини тортиб, улар ақл-заковатини банд этиб келади. Шу ўринда қадимги Юнонистонда «дике» – адолат, Рим ҳуқуқида «таби-

¹ Нерсисян В.С. Ҳуқуқ фалсафаси, 56-57-бетлар.

ий идрок» тушунчаси муҳим ўрин тутганлигини эслайлик. Рим императори Юстинианнинг қонунлар тўпламлари «Хуқуқ эзгулик ва адолат ҳақидаги фандир» деган ажойиб таъбир билан бошланади. Феодализмнинг энг шафқатсиз «кодексларидан бири «Каролина»ни император Карл V яратган бўлиб, мазкур битик унинг ижодкори томонидан «жиноий ишлар юзасидан суд жараёнини ҳуқуқ ва адолатга энг кўп мувофиқ келадиган тарзда қандай олиб бориш мумкинлиги тўғрисида» ўғитлар деб аталган. Лекин ундан қарийб юз йил муқаддам буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темур ўзининг машхур «Тузуқлар» ида шундай ёзганди: «...адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-аҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим. (Тўғри) сиёсат ва инсоф билан сиёҳийларим ва раиятни умид ва қўрқинч орасида сақладим»¹.

Ҳозирги Испания Конституциясида «адолат ўрнатиш ис-таги» халқнинг асосий хоҳиш-иродаси сифатида тилга олинади. Ҳиндистон Конституцияси ҳам халқнинг мақсадинти-лишлари орасида ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий адолатни таъминлашни биринчи ўринга қўяди. Бундай муддаоларни ҳозирги кўпчилик давлатларнинг конституциялари ва қонун-ларидан ҳам топиш мумкин. Чунончи, мамлакатимиз Консти-туциясининг Муқаддимасида: «Ўзбекистон халқи... демокра-тия ва ижтимоий адолатга садоқатини намоён қилиб, ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади», дея тантанали су-ратда эълон қилинган. Албатта, бу оддий баёнот эмас. Бу – мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг страте-гияси ва тактикасидир.

Айнан шунинг учун ҳам Юртбошимизнинг қуйидаги сўз-лари ғоят ибратли: **«Адолат ва ҳақиқат гоёси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат гоёси қонунчилик фаолиятимизнинг за-мини, бош йўналиши бўлмоғи шарт.** Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва со-лик, табиатни муҳофаза қилиш ва жиноятчиликка қарши ку-

¹ Темур тузуқлари Т. Рафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нэтриёти, 1991, 54-бет.

рашиш масалалари, қўйинги, ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ана шу заминга таяниши зарур»¹.

Шундай қилиб, ҳуқуқнинг қиммати унинг инсонпарварлик ғоялари билан чуқур суғорилганидадир. «Инсон ҳамма нарсаларнинг ўлчови...» – ҳуқуқда бу юксак даражадаги қоидалардандир. Ҳуқуқнинг инсонпарварлик табиати фақат унинг шахсга неъматлар йўлини очиб беришидагина эмас, балки шахсни ҳимоя қилиши, ижтимоий ҳимояланганликнинг таъсирчан воситаси сифатида майдонга чиқишида ҳамдир. Ҳозирги вазиятда бу алоҳида аҳамиятга эга. Биз эндиликда мамлакатимизда ҳуқуқ аҳолининг энг ночор, ижтимоий ҳимояланмаган қатламларини муҳофаза этаётганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Кўп болали оилаларни, ёшларни ҳимоялаш, даромадларни индексациялаш ҳамда энг кам иш ҳақи, пенсиялар, стипендияларни мунтазам ошириб бориш ва ҳоказолар бўйича қабул қилинаётган кўплаб қонунчилик ҳужжатлари бунга мисол бўла олади.

5. *Ҳуқуқ тараққиётнинг қудратли омили, жамиятнинг янгилашнинг манбаи сифатида ҳам майдонга чиқади.* Унинг унутилмас, доимий қиммати ҳам ана шунда. Яқин ўтмишда мустабид тузумнинг емирилиши, янги бозор муносабатларининг қарор топиши даврида ҳуқуқнинг аҳамияти янада ортди. Шунинг учун ҳам республикамизда бу борада жуда кўплаб ишлар амалга оширилди ва амалга оширилмоқда. Чунончи, бизда Президентлик институтининг қарор топиши, шаклланиши ва мустақамланиши сиёсий жихатдан ўта мураккаб, шу билан бирга, жўшқин даврга, яъни собиқ СССР шароитида Ўзбекистоннинг Давлат суверенитети тўғрисидаги Декларациясининг эълон қилиниши (1990 йил 20 июнь), Ўзбекистоннинг иттифок таркибидан ажралиб чиқиши ва ўз давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги Қонуннинг қабул қилиниши (1991 йил 31 август), истиқлол йўлидан собитлик билан бориб, дунёга юз тутиши ҳамда жаҳон давлатлари ҳамжамияти – Бирлашган Миллатлар Ташкилотига тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириши (1992 йил 2 март), ўзининг янги Конституциясини қабул қилиши (1992 йил 8 декабрь) ва ниҳоят, мамлакатда туб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ислохотлар амалга оширилиши, айниқса, миллий давлатчилигимиз шакллантирилиши даврига тўғри келди. Бу илк

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ислоқболининг асосий тамойиллари, 13-бес.

қадамлар қанчалик қатъият, метин ирода, улкан куч-ғайрат, тинимсиз меҳнат, ташкилотчилик фаолияти, шижоаткорона кураш ва буюк маънавий қудрат эвазига қўйилганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас, албатта. Мана, эндиликда кўппартиявийлик асосида Ўзбекистон парламенти – Олий Мажлис сайлаб келинмоқда. Парламентимиз кўплаб қонунлар қабул қилди ва қабул қилмоқда... Шу тариқа жамиятни сиёсий-ҳуқуқий ислоҳ қилиш учун барча шароитлар яратилмоқда.

Шу ўринда республикаимизнинг ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий ривожига рўй берган ўзгаришлар юридик фанда ўз ифодасини топганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Жумладан, давлат қурилиши муаммоси, бошқарув шакли, мустақил, суверен Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни ва унинг асосида қатор қонунлар қабул қилиниши, ўзбек халқининг миллий менталитети хусусиятларини ақс эттирувчи маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг тақдири, суд-ҳуқуқ ислоҳотлари, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари ва бошқалар шундай ўзгаришлар сирасига киради.

6. Шубҳасиз, ҳозирги шароитларда ҳуқуқ оламшумул хусусият касб этмоқда. Ҳуқуқий ёндашувлар халқаро аҳамият ва хусусиятга молик муаммоларни ҳал этишнинг асоси ва эҳтимол тутилган ягона маданий воситасидир. Умумижтимоий тартибга солиш хусусиятига эга бўлган ҳуқуқ ижтимоий тинч-тотувлик ва ҳамжиҳатликка эришишнинг, жамиятдаги тангликни бартараф этишнинг таъсирчан қуролига айланмоқда. Айни чоғда ҳуқуқ ҳам алоҳида олинган мамлакат ичида, ҳам бутун дунё миқёсида экологик муаммоларни ҳал қилишнинг самарали омили ҳамдир. Яна шуни ҳам қайд этиш керакки, давлат ташқи ва ички сиёсати аксарият ҳолларда конституциявий ҳуқуқ ва нормалар орқали амалга оширилади, қонун шаклида ифодаланади ва куч билан таъсир кўрсатиш имкониятига таянади. Шунингдек, у жаҳон ҳамжамияти томонидан ишлаб чиқилган халқаро ҳуқуқ норма ва принципларига асосланади.

ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ МАКТАБЛАРИ

Биз юқорида ҳуқуқ тўғрисидаги нуқтаи назарлар, унинг келиб чиқиши, норматив тартибга солиш тизимидаги ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ қарашлар, ёндашувлар жамиятнинг ривожланиб бориши, илмий-ҳуқуқий тафаккурнинг етуклиги,

хамда турли объектив ва субъектив омилларнинг таъсири остида ўзгариб борганлиги ҳақида тўхталиб ўтдик. **Хуқуқ ҳақидаги тасаввурлар эса муайян илмий йўналишлар, мактаблар бўйича тасниф қилинади.** Улар орасида қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

Табиий хуқуқ назарияси. Илмий оқим сифатида ушбу назария узоқ тарихга эга. Унинг асосий қоидалари қадимги давридаёқ шаклланиб улгурган. **Ушбу назариянинг моҳияти шундан иборатки, давлат томонидан яратиладиган позитив (ижобий) хуқуқдан ташқари ҳамма учун умумий бўлган ва позитив хуқуқдан устун турувчи табиий хуқуқ мавжуд.** Бу қонуний ҳолдир. Зеро, позитив хуқуқ табиий хуқуқ талабларига, яъни яшаш хуқуқи, эркин ривожланиш, меҳнат қилиш, жамият ва давлат ишларида қатнашиш ва ҳоказо хуқуқларга асосланади. Шу ўринда табиий хуқуқ инсон ва фуқаронинг ҳар бир давлат учун мажбурий бўлган туғма ва ажралмас хуқуқларини ўз ичига олиши ҳақидаги тасаввурларни эслайлик. Қадимги Рим хуқуқшунослари фуқаролик хуқуқлари ва халқлар хуқуқлари билан бир қаторда табиат қонунлари ва нарса-ҳодисаларнинг табиий тартиби ифодаси сифатида табиий хуқуқни алоҳида ажратиб кўрсатишганди. Цицерон таъбирича, **табиий хуқуққа зид бўлган давлат қонуни қонун сифатида қаралиши мумкин эмас.**

Табиий хуқуқ назарияси Локк, Руссо, Монтескье, Гольбах, Радишчев ва бошқаларнинг асарларида чуқур ишлаб чиқилган. Уларда баён этилган ғоялар Американинг Мустақиллик Декларациясида (1776 йил), Франциянинг фуқаролар хуқуқлари ва эркинликлари декларациясида (1789 йил) ҳамда бошқа давлат ҳужжатларида мустаҳкамланди.

Шунингдек, ўтган асрнинг янги тарихий шароитида бу ғоялар инсон хуқуқлари ва эркинликлари борасида инсонпарварлик муаммолари юзасидан халқаро ҳамкорлик ривожланиши ва мустаҳкамланишида катта салмоққа эга бўлди, улар орасида Инсон хуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948), Инсон хуқуқларини ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида Европа конвенцияси (1950), Иқтисодий, ижтимоий ва маданий хуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (1966), Фуқаролик ва сиёсий хуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга факультатив протокол (1966), Хельсинки Кенгашининг Яқунловчи ҳужжати (1975), Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Кен-

гаши қатнашчилари бўлган давлатлар Вена учрашувининг Яқунловчи ҳужжати (1989) ва бошқалар қабул қилинди¹.

Шунингдек, инсоннинг табиий, туғма ҳуқуқлари кўпчилик давлатларнинг ҳозирги барча ҳуқуқий тизимларида конституциявий тарзда мустаҳкамлаб қўйилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида яшаш ҳуқуқи «ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқи» сифатида мустаҳкамланган.

Юксак маданиятли жамиятда табиий ва позитив ҳуқуқларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга ҳеч қандай асос йўқ. Чунки табиий ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг ягона умуминсоний тизимини ташкил этиб, инсоннинг табиий ҳуқуқларини мустаҳкамлайди ва муҳофаза қилади.

Ҳуқуқнинг тарихий мактаби. У табиий ҳуқуқ таълимоти муайян бир жавоб сифатида, ўрта асрлар шароитида таркиб топган ижтимоий ҳаёт ва давлат ҳаётининг синовдан ўтган қонуниятларини ҳимоя қилиш мақсадида юзага келган. Тарихий мактаб намоёндалари **ҳуқуққа, қонун чиқарувчи ҳокимият ва давлатнинг субъектив қарашларидан фарқли ўлароқ, тарихий жараён давомида тил каби аста-секин таркиб толувчи халқ онгининг ифодаси сифатида ёндашардилар.** Қонун чиқарувчи фақат ҳуқуқ сифатида таркиб топган жиҳатларнигина қайд этиши мумкин. Чунки, Гуго, ҳуқуқ фақат давлат томонидангина яратилмайди, балки худди тил шартнома асосида пайдо бўмагани ва тайёр ҳолда Худо томонидан берилмагани, ўз ҳолича ривожлангани сингари ҳуқуқ ҳам халқ ихтиёрий қабул қиладиган нормалар кўринишида мустақил ривожланиш асосида юзага келади, деб ҳисобларди.

Тарихий мактаб намоёндалари нуқтаи назаридан **ҳуқуқ халқ руҳиятининг, халқ ҳуқуқий этикодининг махсулидир.** Ҳуқуқнинг ривожланиши шундан иборатки, халқ руҳияти, ақл-заковати, аста-секин ҳуқуқда объектив мавжуд бўлган нормаларни топа бошлайди. Шунинг учун ҳуқуқ расман ҳуқуқлар сифатида эмас, балки ҳуқуқий институтларнинг жонли тушунчаси сифатида мавжуд бўлади. Ҳуқуқшунослар фақат мавжуд ҳуқуқ тажрибасини таҳлил этиш ва ўрганиш йўли билан нормалар қоидасини топадилар.

¹ Қаранг: Международные акты о правах человека // Сборник документов. М., 1989.

Немис ҳуқуқшунослари Густав Гуго, Карл Савиньи, Фридрих Пута, Шталь ва бошқалар ҳуқуқ тарихий мактабининг кўзга кўринган намоёндалари бўлишган. Айни чоғда ижтимоий ҳаётнинг тобора ўсиб боровчи ўзгаришида субъектив омилнинг, қонун ижодкорлиги ва янги қонунчиликнинг аҳамиятини инкор этган мазкур назариянинг консерватизми ва чекланганлигини қайд этиш лозим. Тарихий мактаб урф-одатларни қонундан юқори қўйиб, реал мавжуд ҳуқуқни қонунчилик йўли билан ўзгартириш мумкинлигини инкор этгани, ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солиш тизимида ушбу урф-одатлар аҳамиятини ғоятда бўрттириб юборгани.

Бироқ бу назариянинг ижобий томонларини ҳам таъкидламаслик адолатдан бўлмайди. Айтайлик, мазкур назарияга кўра, қонун чиқарувчи ўзининг субъектив хоҳиши бўйича нормаларни ярата олмайди. Бунинг учун у ижтимоий ривожланишнинг объектив эҳтиёжларини, алоҳида одамлар манфаатларини билиб олиши ҳамда уларни ҳуқуқ нормаларида тўғри таърифлаб бериши керак бўлади.

Ҳуқуқнинг реалистик мактаби. Ҳуқуқнинг тадрижий тарзда ривожланиши ҳақидаги тарихий тасаввурдан фарқли ўларок, бу йўналиш вакиллари, **ҳуқуқ тапқи омиллар таъсирида пайдо бўлади ва ривожланади**, деб ҳисоблайдилар. Одамни ҳаракатга келтирувчи ва умумҳуқуқ ёрдамида амалга ошириладиган мақсадларни қўйишга уни мажбур этувчи **манфаатлар** шундай омиллар ҳисобланади. Ҳуқуқшунос Рудольф Иеринг ҳуқуқ реалистик назариясининг асосчиси эди. Ушбу назариянинг мазмун-моҳиятини у ўзининг «Рим ҳуқуқи руҳи», «Ҳуқуқ учун кураш», «Ҳуқуқда мақсад» каби асарларида баён қилган. Иеринг таъбирича, **ҳуқуқ – химояланган давлат манфаатидир**. У шахс манфаатларини кафолатлайди, одамларнинг турли хил эҳтиёжларини қондиришга ёрдам беради. Ҳуқуқ ўз иродасини изҳор этувчига эмас, балки ундан фойдаланувчиларга тегишли ҳисобланади. Ҳуқуқдан фойдаланиши белгилаб қўйилганлар ҳуқуқ субъекти ҳисобланади. Ҳуқуқнинг вазифаси ҳуқуқдан фойдаланишни кафолатлашдан иборат. Ҳуқуқ мазмун-моҳияти замирида қонунсизликка қарши халқлар кураши, давлат ҳокимияти, индивидлар кураши ётади. Шу муносабат билан Иеринг ҳуқуқ тарихидаги барча улкан ютуқлар – кулликнинг, крепостнойликнинг барҳам топтирилиши, ер мулки эркинлиги, хунарамандчилик, эъ-

тиқод ва ҳоказолар эркинлиги – буларнинг ҳаммаси шафқатсиз, кўпинча асрлар оша давом этадиган курашларда қўлга киритилиши лозимлигини, бундай ҳолларда ҳуқуқнинг йўли ҳамisha ҳуқуқлар қолдиқлари оржали белгиланишини алоҳида таъкидлаганди.

Унинг эътирофича, *мутлақ адолатли ҳуқуқ йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, ҳуқуқнинг қиммати унинг асосида ётган мақсадни амалга оширишдан иборатдир.* Манфаатлар кураши асосида дунёга келган ҳуқуқ инсоният жамияти ҳаётида адолат тамойилларига албатта риоя қилиш шарти билан бировлар иродасини бошқаларнинг манфаатларига бўйсундирувчи куч сифатида майдонга чиқади. Реалистик назариячиларнинг асосий ақидалари қисқача шулардан иборат.

Шу ўринда мақсадга эришиш воситаси бўлган ҳуқуқ *жамиятни ташкил этиш, қўллаб-қувватлаш ва асраб қолишнинг зарур қуроли* сифатида майдонга чиқиши ушбу назариянинг ижобий томони эканлигини алоҳида кайд этишни истардик. Мазкур назарияга кўра, ҳуқуқ давлат ҳокимиятисиз беъмани бир гап, фақат ҳуқуқ нормаларини қўлловчи ҳокимиятгина ҳуқуқ қандай бўлса, шундай қолишини, ҳуқуқ қандай бўлиши керак бўлса, ўшандай бўлишини таъминлайди. Мазкур илмий йўналиш намоёндалари, ҳуқуқ учун курашиш қонуний ҳуқуққа эга бўлган шахснинг ўз олдидаги мажбуриятидир, ҳуқуқни ҳимоя қилиш, яъни ҳуқуқбузарликка қарши ҳаракат қилиш эса фақат ўз-ўзига нисбатангина эмас, балки умуман жамиятга, давлатга нисбатан ҳам мажбуриятдир: ҳар бир одам ҳуқуқни ҳимоя қилар экан, ўзининг субъектив ҳуқуқи асоси бўлган объектив ҳуқуқ нормаларини муҳофаза этади, деб ҳисоблайдилар.

Ушбу назариянинг бирмунча «жанговар»лигига карамай, ўзида ҳуқуқнинг органик, табиий, иқтисодий, руҳий каби кўплаб назарияларини акс эттирган ғоят жиддий концепциядир. Мазкур назариянинг ижобий томонларини таъкидларканмиз, куйида фикримизни янада батафсилроқ баён этишга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, реалистик назария ҳуқуқнинг бирлиги ва ўзгарувчанлигини эътироф этади. Бунда, бир томондан, ушбу назарияга таянувчилар учун ҳуқуқнинг позитив ҳамда табиий ҳуқуққа бўлиниши деган тушунчанинг ўзи йўқ. Уларнинг фикрича, фақат позитив (ижобий) ҳуқуқгина мавжуддир. Иккинчи томондан, улар асосли равишда, ҳуқуқда ўзгармай-

диган жиҳатнинг ўзи йўқ: ҳуқуқ – ижтимоий ҳаётдаги янги шарт-шароитларни акс эттирувчи, доимий ўзгариб боровчи ҳодисадир, деб таъкидлайдилар.

Иккинчидан, ушбу мактаб вакиллари *ҳуқуқ билан давлат ўртасидаги бевосита алоқани кўра оладилар*. Уларнинг таъбирича, давлат ҳокимияти ҳуқуқ мавжудлигининг зарурий шартидир. Ҳуқуқ тарихий мактабидан фарқли ўлароқ, улар ҳуқуқий ижодкорликнинг зарурлигини тан оладилар. Чунончи, ҳуқуқшунос С.М.Муромцев ўзининг «Немис ҳуқуқшунослиги таълимотига кўра ҳуқуқнинг пайдо бўлиши» китобида, ҳуқуқ халқ руҳиятининг анланмаган ҳосиласи бўлмай, балки одамлар онгли фаолиятининг маҳсулидир, деб ёзганди.

Учинчидан, реалистик мактаб ҳуқуқий муносабатлар субъектлари юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бирлигини асослаб берган, бу бошқа йўналишлар вакиллари томонидан ҳам қабул қилинган.

Тўртинчидан, реалистик мактаб тарафдорлари қонунийлик таркибий қисми бўлган ўзбошимчаликни инкор этишни ёқлаб чиқдилар. Улар фақат давлат ҳокимиятигина белгиланган қонунлар асосида одамга нисбатан мажбурловни қўллаши мумкин деган фикрда эдилар. Ҳуқуқнинг реалистик мактаби, жамики ютуқ ва камчиликларидан қатъи назар, ҳуқуқнинг реалистик мактаби ҳуқуқ масалаларига ўз тушунчасини киритди ва уларнинг кўпчилик қоидалари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ҳуқуқнинг социологик мактаби. Бу – XX аср ҳуқуқшунослигининг асосий йўналишларидан биридир. Юридик фанлар вазифасини амалдаги ҳуқуқни расмий мантиқий ўрганишдан иборат деб кўрсатувчи ҳуқуқий позитивизмдан фарқли ўлароқ, социологик мактаб диққат-марказини «жонли ҳуқуқ», яъни *ҳуқуқий муносабатлар тизимини, ҳуқуқ доирасидаги одамлар хулқ-атворини* ўрганишга кўчириш керак, деб ҳисоблайди. Эрлих ушбу йўналишнинг асосчиси бўлиб, унинг «Ҳуқуқ социологияси» (1911 йил) китобида мазкур йўналиш асосий ғояларининг тартибли баёни берилган. С.М.Муромцев ва Г.Ф.Шершеневич ҳам социологик мактаб вакиллари бўлишганди.

Бирдамлик назарияси социологик йўналиш кўринишларидан биридир. Унинг моҳиятини қуйидагича изоҳлаш мумкин: жамиятда жамоанинг индивидга буйруқ қилиш ҳуқуқи ҳам, индивиднинг ўз шахсини жамоага ёки бошқа фу-

қароларга қарама-қарши қўйиш ҳуқуқи ҳам бўлмаслиги керак. Одамлар умумий бирдамликдан келиб чиқадиган бир қоидага бўйсундирилиши даркор. Ҳуқуқшунос Леон Дюги ушбу назария муаллифи эди.

Унинг талқинича, ижтимоий норма ижтимоий ҳаёт ташқи кўринишларини ифода этишга қаратилган хулқ-атвор нормасидан иборатдир. У инсон тинч-омонлигининг манбаи бўлиб, давлатдан юқори туради. Шу муносабат билан Дюги ёзади: “Худди индивидларнинг ўзлари сингари, давлат ҳам ҳуқуқ нормаларига бўйсундирилган; ҳукмронлик қилувчилар иродаси фақат ҳуқуқ нормаси чизиб берган чегаралар доирасида намоён бўлгандагина мажбурловни қўллаши мумкин бўлган ҳуқуқий иродага айланиши мумкин”. Ижтимоий бирдамлик қоидалари, деб таъкидлайди Дюги, давлатга бўйсундирилмаган, лекин давлатни ўзига бўйсундирган объектив ҳуқуқдан иборат¹.

Социологик назария ҳуқуқнинг расмий белгиларини бир четга қўйиб, ҳуқуқ жамият ҳаётида мувозанатлаштирувчи куч эканлигини исботлайди ва уни ижтимоий мазмун билан бойитади. Ушбу назария ғоялари давлатнинг ўзи ҳам, унинг фуқаролари ҳам умумфаровонлик манфаатлари йўлида ҳуқуқий кўрсатмаларга бўйсундирилиши керак бўлган ҳуқуқий давлат назарияси моҳиятига ғоят ҳамоҳангдир.

Норматив йўналиш. Ушбу йўналиш бир қарашда ҳуқуқ ва унинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамияти ҳақидаги турли қарашларни жамлагандай туюлади. Бироқ синчиклаб қаралганда, улардаги муайян бирлик ҳам кўзга ташланади. Нормативликнинг назарий қоидалари Р.Штаммлер томонидан унинг «Хўжалик ва ҳуқуқ» китобида баён қилинган. У ўз қарашларида ҳуқуқни *асосий мақсади одамлар эҳтиёжларини қондиришдан иборат бўлган ижтимоий ҳаётни ташқи тартибга солиш сифатида таърифлайди*. Жамиятда ўзаро алоқада бўлган одамларнинг биргаликдаги ҳаракатларини у ижтимоий материя ёки хўжалик деб атайди. Ҳуқуқ билан хўжаликнинг ўзаро нисбатини белгилар экан, Штаммлер, ҳуқуқ «ижтимоий ҳаёт шакли ва материали муносабатини ифодалайди», деб ёзади. Ҳуқуқ ривожиди у жамиятнинг ривожини кўради: «Ижтимоий ҳаёт қонуниятини унинг ҳуқуқий

¹ Қаранг: Дюги Л. Общество, личность, государство. СПб., 1909; Социальное право индивидуальное право и преобразование государства. СПб., 1909.

шакли қонуниятининг ўзгинасидир, ҳуқуқ асосий ғояларининг идрок этилиши ва унга риоя қилиниши эса бамисоли кишилиқ жамиятининг пировард мақсадидир»¹.

Мазкур қонуният фақат ҳуқуқ муҳити доирасида бўлган ҳар бир киши эркинлиги манфаатлари асосида тартибга солиниши амалга ошириладиган ижтимоий ҳаётдагина ўзини намоён қилади. Идеал жамият «эркин равишда орзу қилувчи кишилар» жамияти бўлиб, унда ҳар ким тўғри (қонуний) бўлган бошқалар мақсадини ўз мақсади деб ҳисоблаши керак бўлади.

П.И.Новгородцев ҳам ўзининг фалсафий-ҳуқуқий концепциясида ҳуқуқнинг норматив назарияси ғояларини қўллаб-қувватлаб чиққанди. Бироқ норматив йўналишнинг асосий қоидалари энг тўла ҳолатда машҳур ҳуқуқшунос Г.Кельзен томонидан баён этилган. У ҳуқуқни «соф ҳолда», сиёсий, ахлоқий ва бошқа мезонлар билан боғлиқ бўлмаган тарзда ўрганишга даъват этарди. Унинг фикрича, бошқача ҳолатда, фан объектив моҳиятини йўқотиб, мафкурага айланиб қолади. «Асосий (суверен) норма» ҳақидаги тушунча Кельзен концепциясининг асосини ташкил этиб, у бошқа барча нормаларнинг таъсирчанлиги ва юридик кучини асослаб беради. Кельзен таъкидлашича, «Норма» тушунчаси ниманидир бўлиши кераклигини ёки содир этилишини ва айниқса, инсон муайян тарзда ҳаракат қилишини (ўзини тутишини) назарда тутати»².

Мазкур назарияга мувофиқ, ҳуқуқнинг бутун тизими зинапоя тузилишига эга, яъни нормалар иерархиясини ташкил этувчи асосий нормадан бирин-кетин изчил келиб чиқаверади. Шунинг учун ҳам назариянинг вазифаси ҳар бир аниқ ҳуқуқий ҳодисада унинг олий юридик кучга эга бўлган олий даражадаги нормага қанчалик мос келишини аниқлашдан иборат. Шу маънода олий юридик кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжат сифатида қонунга барча қонуности ҳуқуқий ҳужжатлари мос келиши зарур. Бусиз ҳуқуқий тартибга солиш ўз мақсадига эриша олмайди.

Ҳуқуқнинг юридик моҳиятини ташкил этувчи *униинг расмий белгиларини ажратиб кўрсатиб берганлигини* норматив назариянинг хизматларидан бири сифатида баҳолаш керак.

¹ Штаммлер Р. Хозяйство и право. СПб., 1907, 59-104-бетлар.

² Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Вып.1.11-бет.

Норматив назария **ҳуқуқий давлатчилик** **гоясини ёқлаб чиқди**. Ушбу назариянинг кўплаб намоёндалари давлатни барча ҳуқуқий қоидалар ички мазмунининг бирлиги сифатида, ҳуқуқий нормаларнинг ягона тартибга келтирилганлиги ва мужассамланганлиги тимсоли сифатида таърифлаб, давлат билан ҳуқуқнинг бир-бирига қарама-қарши қўйиلىшини рад этганлар. Чунончи, Кельзен фикрича, ҳуқуқ давлатсиз мавжуд бўлмаганидек, давлат ҳам ҳуқуқсиз яшай олмайди. Ҳокимият – ҳуқуқ демакдир. Давлатнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларидан ҳеч нарсаси билан фарқ қилмайди. Чунки биринчи ҳолатда ҳам, иккинчи ҳолатда ҳам улар конун билан белгиланади.

Психологик назария. Ушбу назария XX аср бошларида кенг тарқалди. Бунга, аввало, ҳуқуқшунос-психолог Л.И.Петражицкий қарашлари асос бўлди. Кейинчалик психологик назария Дюги, Мэрилл, Росс, Эллиот ва бошқаларнинг асарларида янада ривожлантирилди.

Л.Петражицкий уқтиришича, тажрибаларга асосланувчи фан турмушнинг икки кўриниши – жисмоний ва руҳий томонларини ўрганади. Ҳаёт ҳодисаларининг бири сифатида ҳуқуқ руҳий дунёга тааллуқли бўлиб, **одамларнинг императив-атрибутив (мажбурийлик-даъвогарлик) кечинмаларида яборатдир**. Инсон хатти-ҳаракатлари эркин ва ўзаро боғлиқ бўлиши мумкин. Инсон иродаси, хулқ-атворининг ички боғланганлигини англашни у ахлоқий ояг дсб атайди. **Бу ахлоқий ояг муқаррарлигидир**. Унинг асосида ҳиссиётлар этади. Бу ҳиссиётлар эркинликка худди ички бир тўсиқдек туюлади ва улар одамни алланечук ҳаракатларга даъват этади. Нормалар, авторитар буйруқ ва тақиқлар шу ички кечинмалар, ҳиссиётлар ифодасидир, холос.

Бу олим ҳуқуқни автоном (ёки ички сезгига асосланган) ҳуқуқ ҳамда позитив ҳуқуққа ажратади. Ички виждон амри билан боғлиқ кечинмалар автоном ҳуқуқни ташкил этади. Позитив ҳуқуқий тасаввур, у бегона нуфузга, ташқи норматив ҳужжатга асосланганда мавжуд бўлади.

Шунингдек, Петражицкий, **ҳуқуқ тақсимловчи ва ташкилий-ижтимоий функцияларни бажаради**, деб ҳисобларди.

Бирмунча мураккаблиги ва ижтимоий ҳаёт ҳуқуқий ҳодисаларининг руҳий жиҳатига ўралашиб қолганлигига қарамай, бу назариянинг кўпчилики қатъий қоидалари, шу жумладан, унинг тушунтириш йўсини анча кенг кўламда қабул қилин-

ган, шу боис ундан ҳозирги давр ҳуқуқ ва давлат назариясида фойдаланилади.

Ҳуқуқнинг материалистик назарияси. Бу назария марксизм-ленинизм асосчилари ва уларнинг издошлари асарларида ўз ифодасини топган. Материалистик назария асосида **ҳуқуқ – иқтисодий ҳукмрон синф иродасининг ифодаси ва мустақамлашидир** деган ғоя ётади. Мазкур таълимот **ҳуқуқ моҳиятини унинг синфийлигида ва моддий шарт-шароитга боғлиқликда** кўради. Ҳуқуқ тўғрисидаги буржуазия қарашларини рад этиб, Маркс ва Энгельс шундай ёзганди: «Сизнинг ҳуқуқингиз мазмуни моддий шарт-шароитлари билан белгиланадиган сизнинг синфингиз иродаси, қонун даражасига кўтарилган сизнинг синфингиз иродаси, холос»¹.

Кейинчалик ҳуқуқнинг синфий-иродавий моҳияти тўғрисидаги марксизмнинг бу коидаси шўро юридик фанига олиб ўтилганди.

Марксча назариянинг муҳим жиҳати Ф.Лассалнинг ижтимоий-иқтисодий қарашларини танқид қилишдан иборат эди. Чунки унинг қарашлари асосида ижтимоий мулкнинг социалистик ғояси ва ижтимоий ишлаб чиқарилган маҳсулотни тақсимлашдаги тенглик ётарди. Маркс эса, хусусий-капиталистик муносабатлар қаъридан чиқиб келган жамият дастлабки даврларда ҳали ўтмиш таъсиридан қутула олмайди, деб ҳисобларди. Шунинг учун Лассалнинг бирданига «тенглик салтанати»ни бунёд этишга оид қарашини у хом хаёл деб атайди. Маркс фикрича, бу ерда ҳақиқатан ҳам «тенг ҳуқуқлилик» мавжуд, лекин бу ҳали «буржуа ҳуқуқи» бўлиб, ҳар қандай ҳуқуқ сингари **тенгсизликчи** кўзда тутлади. **Ҳар қандай ҳуқуқ амалда бир хил бўлмаган, бир-бирига тенг бўлмаган турли одамларга бир хил миқёсни қўллашдир.** Шунинг учун «тенг ҳуқуқлилик» тенгликнинг бузилиши ва адолатсизликдир. Бу – қонуният. Айрим кишилар бошқалар билан тенг улушда ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариши керак бўлган шароитларда ўзларининг жисмоний ва руҳий ҳолатларига кўра ижтимоий ишлаб чиқариш ҳамда унинг неъматларини истеъмол қилишда барабар қатнаша олмай, иқтисодий жиҳатдан ёмон аҳволга тушиб қоладилар.

Буларнинг ҳаммасига барҳам бериш учун ҳуқуқ одамларнинг табиий тенгсизлигини ҳисобга олиши, у ҳам нотенг бў-

¹ Қаранг: Маркс К., Энгельс Ф. Собр. Соч. Т. 5. С. 342.

лиши керак. Ленин ҳам коммунистик жамиятнинг биринчи боскичида «буржуазия ҳукуки» тўла бекор қилинмаслигини қайд этганди. Бора-бора зарурат йўқолиши билан худди давлатга ўхшаб ҳуқук ҳам барҳам топади, деб ҳисобларди у.

Демак, марксча-ленинча таълимотга кўра, ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, амал қилиши ва муқаррар барҳам топиши асосида синфий-иқтисодий сабаблар ётади.

Шу ўринда жамият давлат-ҳуқуқий ҳаётининг дунёда таркиб топган илм ва тажрибаси ҳуқуқ ривожланишида ижтимоий-иқтисодий омилларнинг белгиловчи ролини инкор этмаслигига эътиборни жалб этиш мақсадга мувофиқ. Бироқ мазкур муаммо бошқа нуқтаи назардан кўриб чиқилишни тақозо этади. Агар марксизм-ленинизм ҳуқуқда иқтисодий ҳукмрон синф иродасини мустаҳкамлаш ва унинг манфаатларини муҳофаза этиш воситасини кўрадиган бўлса, бошқа илмий назариялар намоёндалари асосий диққат-эътиборни ҳуқуқ билан давлат, ҳуқуқ билан шахс ўртасидаги нисбатлар масаласига қаратадилар.

Винобарин, хусусий мулкчиликка нисбатан марксча салбий коммунистик муносабат ишлаб чиқаришнинг хусусий мулкчилик усули туғдирган барча устқурмавий ҳодисаларга — ҳуқуқ, давлат ва бошқаларга ёйилиши аниқ эди. Буни Маркс ва Энгельс «Коммунистик манифести»да шундай ифодалаганди: «коммунистлар ўз назариясини: хусусий мулкни йўқотиш, деган биргина қоида билан баён қилишлари мумкин»¹. Шундай қилиб, марксизмнинг хусусий мулкчилик шароитида «бир-бирига тенг бўлмаган одамларга нисбатан бир хил мезонлар» ҳамда «турли одамларга тенгсиз ўлчов» сифатида ҳуқуқ тўғрисидаги ақидалари фақат биринчи қисми бўйича тасдиғини топди, холос. Ижтимоий мулк асосида вужудга келадиган муносабатлар инсон манфаатларининг ялпи текисчилигига айланиб, уларни ҳуқуқий қоидалар воситасида тартибга солиш мумкин бўлмай қолади. Бундай шароитларда ҳуқуқ ўзининг кутбий зиддига айланади. У шахснинг индивидуал манфаатларини қондириш йўлидаги ғовга айланади. Муҳими шундаки, мамлакатимиз мустақилликни қўлга киритгач, авваламбор, бизда айнан мана шу каби ҳалокатли ҳатолардан, шу билан бирга, умуман тоталитаризмнинг мудҳиш асоратидан тезроқ қутулиш истаги кучли бўлганлиги ўзининг

¹ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Танланган асарлар. 1-том. Т. 1980. 120-бет.

ҳаётӣ ишботини топди. Биринчи навбатда, мустақил давлатимиз ўз фуқаролари манфаатлари устунлигини қонуний равишда мустаҳкамлаш ва кафолатлашни мақсад қилиб қўйди. Шунга кўра Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тегишли моддаларида ҳар бир инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддаслиги, давлат ҳимоясида эканлиги ўз ифодасини топди. Айниқса давлатнинг жамият ва фуқаролар олдидagi масъулиятининг мавжудлиги демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидандир.

Қисқаси, ҳуқуқ, агар жамиятнинг объектив эҳтиёжларини ифодалайдиган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги муносабатларнинг ҳолис тартибга солувчисига айланади. Маданиятга эришган дунёда унинг ахлоқий асослари ижтимоий муносабатлар иштирокчиларининг руҳсат этилган ва тақиқланган хулқ-атворлари доирасида мазкур эҳтиёжлар ҳисобга олинади ва амалга оширилади.

ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИГА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВ

Бугунги кунда инсоният ўз тараққиётида кенг кўламли (глобал) эврилишлар зарурати палласида турибди: у тинчлик ва барқарорлик, ҳамкорлик, адолат, хайрихоҳлик ва эркинлик пароятларида яшашига ўрганиши лозим. Шу боис эндиликда ҳуқуқ маданиятнинг норматив ҳодисаси сифатида кипиларнинг эркин ижтимоий ижодкорлигига мос келадиган янги қиёфа, янги мазмун касб этиши даркор. Ҳозирги вақтда ҳуқуқий ривожланишда эркинликка алоҳида урғу берилмоқда.

Қонун ва қонунчилик инсоният тараққиётининг муайян босқичида вужудга келганлигини эслайлик. Қонун пайдо бўлиши билан ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга сола бошлайди, уларга сиртдан туртки бергандек, юкоридан мақсадлар юклагандек бўлади. Оқил, узоқни кўра оладиган қонун чиқарувчи томонидан ишлаб чиқилган топшириқлар, талаблар ва бошқа таркибий қисмлар ҳуқуқни бойитиб, унинг самарадорлигини ошириб борди. Ҳуқуқнинг амал қилишида жамиятга, ижтимоий муносабатлар ва тузумларга таъсир ўтказишнинг механик, таъйиқий табиати аниқ намоён бўла бошлади. Ҳуқуқни одамлар ижтимоий ижодкорлиги ва шахс эркинлигининг жилови сифатида тушуна бошлади.

Хуқуқнинг ҳозирги ҳолати бугунги кунда кўпчиликни қониқтирмайди. «Хуқуқ қандай бўлиши керак?» деган саволга кўпдан-кўп жавоблар мавжуд. Лекин, одатда, улар хуқуқий позитивизм талабларидан келиб чиқмайди. Ғарбдаги айрим олимларнинг фикрича, истиқбол жамиятни туб ўзгаришларга олиб келади, шунинг учун давлатнинг анъанавий шакллари куёши ботиши муқаррар, бу эса хуқуқнинг ҳам тубдан ўзгаришига олиб келиши аниқ.

О.Тоффлернинг таъкидлашича, «Қонунийликнинг олтин асри», ортда қолди, у тарвақайлаган мураккаб жамиятнинг пайдо бўлиш даврига тўғри келди. Бугун эса қонунчилик – майда-чуйдалар уюми бўлиб, унинг орасида энг муҳимлари йўқолиб кетган. У доимий равишда ҳаёт маромидан ортда қолади, ижтимоий амалиёт янгиликларини акс эттиришга қодир бўлмайди. «Қонунлар чакалакзори» тобора қалинлашиб, ундан ўтиш қийинлашиб бормоқда¹.

Ушбу институтлар ўрнига нималар келади-ю, янги ахборотларга бой жамиятда хуқуқий тартибга солиш қандай амалга оширилади? Тоффлер буларни қуйидагича тасаввур этади. Яъни: ҳар қандай қарор айнан шу ҳодисага тааллуқли бўлади. Вазиятнинг ўзи такрорланмаганидек, бу қарор ҳам шу қадар бетакрордир. Қарорлар қабул қилишнинг бундай тизимини у *адхократия* деб атайди. Бунда у ахборотлар жамиятида юридик ҳаёт тарзини айнан шу адхократия белгилаб беради, деган фикрни илгари суради. Эркин битимлар ва шартномалар гуруҳлараро муносабатлар асоси бўлиб қолади, профессионал хуқуқшунослар йўқолиб кетади, суд ишларини юритишнинг ҳаваскорлик шакллари, низоларни бартараф этишда ҳакамлик, воситачилик ва ҳоказолар юзага келади.

Келажакни олдиндан айтиб бериш, албатта, қийин. Лекин шу ўринда О.Тоффлер ўз қарашларида хуқуқнинг мазмун-моҳиятига эмас, балки расмий-юридик (хуқуқ кимлар томонидан ва қандай яратилиши) масалаларига урғу берганлигига эътиборингизни тортишни истардик. Бинобарин, у келажак хуқуқининг мазмуни ва сифати масалаларига жавоб бермайди.

XX асрнинг мутафаккирларидан бўлган А.Швейцер ҳар қандай хуқуқнинг асоси ҳисобланувчи тўғри фикр охир оқибатда ақл билан билиб бўлмайдиган ҳолатга келишини ва

¹ Қараг: Toffler O. The structure of law and order. P. 13-23.

унинг олдида тўхтаб қолишини таъкидлаганди. Унинг фикрича, ҳуқуқшунослар ҳуқуқнинг жонли, тўғридан-тўғри маъносини тасаввур эта олмайдилар, улар фақат соф техник ҳуқуқ билангина кифояланадилар. «Онгни рад этиш, бемаънилаштириш ва ахлоқан бузилиш вақти келди, – деб ёзган эди олим. – Биз ҳуқуқ мавжуд бўлмаган даврда яшайпмиз. Парламентлар энгилтаклик билан ҳуқуққа зид қонунларни тўқиб чиқаради, давлатлар ҳуқуқни озгина бўлса ҳам ҳис этиш туйғусини одамларда асраб қолишга заррача уринмай, фуқаролар билан муомалани амал-тақал қилади»¹.

Швейцер инсон моҳияти ҳақидаги маълумотлар, асосий табиий ҳуқуқлар, унинг ўзи чуқур маъноли «иззат-икром» сўзи билан ифодаланадиган инсон ҳаётига муносабатни ҳуқуқни қайта тиклашнинг асоси деб ҳисобларди. Унинг таъбирича: «Ҳуқуқшунослар ҳуқуқ ва ҳуқуқий онгнинг таназзулига йўл кўйишди. Лекин бунда уларни айблаб бўлмайди. Шунчаки улар яшаган давр тафаккурида ҳуқуқнинг жонли тушунчаси нималарга асосланиши кераклиги ҳақидаги тасаввурнинг ўзи йўқ эди. Ҳуқуқ дунёқарашнинг йўқлиги қурбони бўлди. Фақат янгича дунёқараш заминидагина у яна қайта дунёга келиши мумкин. У барча жонли мавжудотларга муносабатларимиз тўғрисидаги бизнинг алланечук асосий тасаввуримиздан – ҳеч қачон қуриб битмайдиган ва ҳеч қачон ифлосланмайдиган чашмадан келиб чиқмоғи лозим. *Ҳаётга чуқур иззат-икром билан қарап шундай чашмадир*»².

Бундан чиқди, ҳуқуқни истиқболда қайта тиклаш учун метафизик, иррационал (ақл бовар қилмайдиган) ёки хатто мистик билим, космолизм гоялари билан суқорилган жонли дунёқараш керак бўлиши табиий. *Бироқ буларнинг ҳаммаси ижобий билимнинг ўрнига эмас, у билан биргаликда керак бўлади.* Лекин ижобий билимнинг фойдалилиги ҳақидаги бу нуқтаи назарни ҳамма ҳам ёқлайвермайди.

Масалан, П.Сорокин айнан метафизик кадриятларга мурожаат қилишни ҳуқуқ ва ҳуқуқий онгни ҳозирги инқироздан олиб чиқишнинг табиий йўли деган фикрда эди. Унинг қайд этишича, бизнинг давримизда кадрият сифатида ҳис-туйғуга бахт, завқ-шавқ, фойдалилик, бадастирлик сари йўналтирилган «ҳиссий» ҳуқуқий нормаларнинг мисли кўрилмаган

¹ Швейцер А. Благоевание перед жизнью. М., 1992. 94-бет.

² Швейцер А. Благоевание перед жизнью, 90-бет.

таназзули бошланди. Қадимги дунёда эса, у *идеационал* деб юритувчи, яъни Худо билан – Ҳокими мутлақ билан, илоҳий муъжизавий ғайриҳиссий дунё билан бирлашишга йўналтирилган ҳуқуқ тизимлари устун турарди. Эндиликда булар барҳам топган. Ҳиссий жамият кишисининг фожиаси ҳам ана шундан келиб чиқади. «Ахлоқ ва ҳуқуқ инсонни барча илоҳий, ҳиссий туйғулардан маҳрум этаркан, уни ҳеч қандай муқаддасликка, вужудга эга бўлмаган электрон-протон мажмуи ва ғайриихтиёрий механизм даражасигача тубанлаштиради»¹.

Дарҳақиқат, инсониятга мутлақо янги, қадрият сифатидаги юридик дунёқараш жуда зарур. Лекин бундай дунёқараш, бизнинг назаримизда, П.Сорокин ўйлаганидек, соф идеационал бўла олмайди. Қолаверса, бизнингча, унда ҳозиргача яхши қовуша олмай келган эмпирик асослар ҳам, метафизик ҳақиқатлар ҳам ўз ифодасини топади.

Ноосфера ҳақидаги таълимот универсал ҳуқуқий оннинг илмий ва фалсафий асоси бўлиб қолса, ажаб эмас. Бу таълимотни ишлаб чиқишга файласуф Т.Шарден ҳамда табиатшунос В.Бернадский катта ҳисса қўшишган. Ушбу таълимот инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган, эркин фикрловчи инсон манфаатлари йўлида биосферани ўзгартиришга қаратилган инсоният ақл кучини, ўтмишда содир бўлганидек, жонли мавжудотни йўқ қилишга ва топташга сарфлашга йўл қўйиб бўлмайди. Бу куч инсонга ва атроф муҳитга, Ер юзига, фазога нисбатан адолатли, хайрли муносабатда бўлиши даркор. **Ноосфера – бу илмий тафаккур орқали кишилар ўртасидаги, табиат билан жамият, жонли ва жонсиз мавжудотлар, дунёнинг онгли ва онгсиз кучлари ўртасидаги уйғун ҳолда тубдан ислоҳ қилинган муносабатлардир.**

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳуқуқ назариясининг бу каби мавзулари янгича ёндашувлар асосида, миллий ва умуминсоний қадриятлар негизида ёритилиши мамлакатимизда олиб борилаётган демократик ҳуқуқий ислохотлар, ўзгаришларнинг яққол самарасидир. Дарҳақиқат, ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти ва ижтимоий вазифаси таҳлили ҳуқуқ фақат инсонгагина дахлдор ҳодиса эканлигини кўрсатади. Шу

¹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992, 503-бет.

нуқтаи назардан инсон ҳуқуқлари энг олий қадрият, айни чоғда бетакрор ижтимоий воқелик саналади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, ор-номуси, шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори, дахлсизлиги, хавфсизлигини таъминлаш, сақлаш ҳуқуқнинг энг муқаддас ва энг шарафли вазифасидир. Шу каби ёндашувлардан келиб чиқиб айтганда, инсон ҳуқуқлари ҳуқуқшунослик (юриспруденция)нинг, ҳуқуқ фанининг, қолаверса, ҳуқуқ ва давлат умумий назариясининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Шу ўринда яна бир масалага диққатни жалб этишни истардик. Ислом динида ҳуқуқ тушунчаси қандай маъно касб этади? Чунончи, М.Ходурий исломга мувофиқ инсоннинг «шахсий хавфсизлик ҳуқуқи», «шахсий обрўни ҳурмат қилиш», «тенглик», «адолат», «биродарлик»¹ каби ўзига хос бешта «ҳуқуқ»ини санаб ўтади. Ҳуқуқ бу ўринда тақво (адолат) сифатида тушунилади. Шу сабабли у «исломда инсон ҳуқуқлари – ...Аллоҳнинг марҳамати бўлиб, ҳокимият Яратганнинг инон-ихтиёрида» эканлигини ҳақли равишда эътироф этади. Шунинг ўзиёқ Ходурий изланишлари исломий идрок сифатида бу муаммолар мажмуини тушуниш инсон ҳуқуқларининг расмий концепциясидан фарқ қилишини кўрсатади.

Хуллас, ҳуқуқни эркинлик, тенглик ва адолатнинг мезони, ўлчови сифатида эътироф этиш табиий ҳолга айланиб бормоқда. Айниқса ҳуқуқ моҳиятини теранроқ англаган, идрок этган сари ҳуқуқнинг Аллоҳ инояти, неъматиди, Тангри эҳсониди эканлигига янада чуқурроқ амин бўлмоқдамиз. Шу билан бирга, эркин, демократик ҳуқуқий давлатнинг ҳамда адолатли фуқаролик жамиятининг ўзига хос муҳим хусусиятларидан бири ҳам ҳуқуқнинг олий даражадаги ҳукмронлигидир, ҳуқуқий бошқарилишидир. Чунки ҳуқуқий давлатда ҳамма нарса, ҳар қандай масала адолатли қонунлар, ҳуқуқий меъёрлар асосида ҳал этилади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий давлат ҳуқуқий қонун асосида яшайдиган, ҳуқуқий қонун белгилаб берган чизикдан ҳар қандай ҳолатда ҳам чиқмайдиган давлатдир.

Умуман олганда, ҳуқуқ масалаларини юридик фан нуқтаи назаридан чуқур ва изчил тадқиқ қила бориш, бир томондан, мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини яратиш ва инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг кўп жи-

¹ Khaddury M. Human Rights in Islam // The Annals 243:77-81 // Alston Ph. (ed.) Human Rights Law. N.Y. 1986

хатдан самарали ва мукаммал бўлишини таъминласа, иккинчи томондан, ҳуқуқий билимли ва маданиятли, мустақиллигимизни ҳар доим астойдил асраб-авайловчи, ҳимояловчи фуқароларни, айниқса ёшларни камол топтириш имконини беради. Бу ҳол Ватанимиз юксалишига, унинг тараққиёт уфқлари янада ойдинлашишига хизмат қилувчи назарий-амалий янги фикр ва ғоялар юзага келишида муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси.....	6
Ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солиш – объектив зарурат.....	6
Кишилар ўртасидаги муносабатларини тартибга солишга йўналтирилган ижтимоий нормалар тизими.....	23
Ҳуқуқий нормаларнинг ахлоқий ва бошқа ижтимоий нормалардан фарқи.....	29
Корпоратив нормалар, уларнинг хусусиятлари ва аҳамияти.....	42
Ҳуқуқ нормалари ва урф-одатлар нисбати.....	46
Ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солувчилардан бири сифатида ҳуқуқнинг тушунчаси, моҳияти, белги хусусиятлари.....	49
Ҳуқуқ принциплари.....	77
Ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро нисбати.....	85
Ҳуқуқнинг функциялари.....	94
Ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро нисбатлари: ҳуқуқий ва сиёсий нормалар.....	102
Ҳуқуқ ва иқтисодиёт.....	107
Ҳуқуқнинг ижтимоий қиммати.....	116
Ҳуқуқ назарияси мактаблари.....	121
Ҳозирги замон тушунчасида ҳуқуқ.....	132

З.М. ИСЛОМОВ

**ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ,
ИЖТИМОЙ ВАЗИФАСИ**

*Мударрир: Л.Қўчқорова.
Техник муҳаррир: М.Мирзалиева.
Компьютерда сатифаловчи: Б.Юлдашев.*

**Босишга рухсат этилди: 17.11.03.
Хажми: 8,8. б.т. Адади: 1000. Буюртма: № 251
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35.**